

Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Широка Анастасія Олександрівна

УДК 159.922.8:159.924.7

**Психологічні особливості сепарації
в дочірньо-материнських стосунках**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник

Партико Тетяна Борисівна

кандидат психологічних наук, доцент

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕПАРАЦІЇ В ДОЧІРНЬО-МАТЕРИНСЬКИХ СТОСУНКАХ.....	12
1.1. Процес сепарації в дитячо-батьківських стосунках у період дорослішання як психологічна проблема.....	12
1.1.1. Сепарація як інтрапсихічний процес дорослішання	18
1.1.2. Міжособистісний підхід до розуміння сепарації.....	23
1.2. Дочірньо-материнські взаємини як чинник сепарації дівчат	32
1.2.1. Теоретичні погляди на розуміння дочірньо-материнських взаємин.....	32
1.2.2. Психологічний аналіз дочірньо-материнських стосунків	44
1.2.3. Формування у доньки образу материнського ставлення та його вплив на процес сепарації в юнацькому віці.....	55
Висновки до першого розділу	58
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕПАРАЦІЇ ТА ОБРАЗУ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ У ДІВЧАТ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	60
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження.....	60
2.2. Обґрунтування вибору та застосування методик дослідження.....	62
2.2.1. Статистичні особливості методик дослідження.....	66
2.2.2. Особливості проведення та кодування даних інтерв'ю.	75
2.3. Опис та обґрунтування вибору груп досліджуваних.....	78
Висновки до другого розділу	81
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕПАРАЦІЇ ТА ОБРАЗУ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ У ДІВЧАТ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	83
3.1. Описова статистика якісних та кількісних первинних даних.....	83
3.2. Розробка типології переживання дівчатами образу материнського ставлення до власної сепарації.....	86

3.2.1. Якісний аналіз типів переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації.....	86
3.2.2. Кількісний аналіз типів переживання дівчатами материнського ставлення.....	105
3.2.3. Інтегрована типологія переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації	110
3.3. Психологічні особливості сепарації дівчат з різним образом материнського ставлення.....	112
3.3.1. Особливості психологічної дистанції дівчат у взаєминах з матір'ю.....	112
3.3.2. Особливості переживання дівчатами власної автономії за результатами кількісного аналізу	119
3.3.3. Особливості переживання дівчатами власної автономії за результатами якісного аналізу.....	124
3.3.4. Узагальнення результатів, отриманих кількісним та якісним методами.....	144
3.4. Дослідження впливу додаткових змінних на сепарацію дівчат з різним образом материнського ставлення.....	149
3.5. Рекомендації для практичних психологів щодо створення психологічно оптимальних умов у процесі сепарації дівчат	154
Висновки до третього розділу	158
ВИСНОВКИ	160
ДОДАТКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222

ВСТУП

На сучасному етапі суспільного розвитку існує перспектива побачити українську жінку активною та самореалізованою, очікується, що її погляди і громадянська позиція будуть репрезентованими у широкому контексті соціальної дійсності. За результатами порівняльного соціологічного дослідження суспільних очікувань щодо дорослішання дівчат і молодих жінок, проведеного Великобританським Центром Порівняльних соціальних досліджень у 2006 – 2007 роках, в Україні очікування щодо набуття дівчатами досвіду сексуального життя, закінчення освіти, заміжжя, відокремлення від батьківської сім'ї, народження дитини та початку трудової діяльності припадають на дуже вузький віковий проміжок – менше 5-ти років (в середньому 18 – 23 роки). З психологічної точки зору мова йде про те, що за таких умов процес дорослішання інтенсифікується, і вже на переході до ранньої зрілості дівчата мали б розвивати риси значної самостійності та незалежності. З іншого боку, аналіз звернень до психологічної консультації та дослідження стереотипів суспільної свідомості, представлені Л. П. Пономаренко, Л. К. Спірідоною, Н. П. Демидюк, вказують на особливо симбіотичні та опікаючі дочірньо-материнські взаємини, в яких дівчата тривалий час залишаються залежними або розвивають амбівалентне ставлення до матері між надмірною залежністю та незалежністю. Отож, проблема досягнення жінкою особистісної автономії від батьків постає сьогодні доволі гостро і потребує детальнішого вивчення. На рівні психологічних досліджень значна увага приділяється соціальним, педагогічним та сімейним впливам як чинникам розвитку зрілої жіночої ідентичності, однак залишаються недостатньо вивченими особливості дорослішання в дочірньо-материнських стосунках.

Спираючись на теорії жіночого розвитку (Х. Дойч, Н. Чодороу, Дж. Джордан, Дж. Сюррей, А. Каплан та ін.), можна стверджувати, що автономія дівчат значною мірою пов'язана з історією їхніх стосунків з

матір'ю. У більшості емпіричних досліджень (Т. С. Гурлева, А. С. Москальова, Н. В. Власова, Л. П. Пономаренко, Н. П. Демидюк, Дж. Франк, С. Бетл-Херінг, Д. Карсон, М. Чарльз, В. Бейер та ін.) йдеться про зв'язок окремих проявів материнського ставлення (стилю виховання, контролю, емоційної складової комунікації, психологічної диференційованості тощо) з тими чи іншими особливостями дорослішання молодої людини. На жаль, це не дає можливості скласти ціліснішу теоретичну модель процесу дорослішання в дочірньо-материнській діаді. Також залишається багато запитань щодо того, які психологічні особливості оптимально описують стан дорослого функціонування жінки, які впливи з боку матері є найбільш значущими у процесі її дорослішання, якою є специфіка дорослішання у вітчизняній традиції сімейного виховання. Відповіді на ці питання не лише поглиблять наші знання про закономірності жіночого розвитку, але допоможуть ефективніше планувати психодіагностичну, освітньо - профілактичну та психокорекційну роботу з жінками та їхніми матерями.

У нашому дослідженні процес дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю розглядається в контексті психодинамічної теорії сепарації-індивідуації на її сучасному етапі розвитку, яка, на нашу думку, дає цілісне синтетичне уявлення про загальні закономірності психічного розвитку молодої людини в напрямку зростання її самостійності та незалежності у взаєминах з батьками. Теорія перевірена великою кількістю емпіричних досліджень і займає вагоме місце у психотерапевтичній практиці.

З вище написаного випливає, що проблематика сепарації в дочірньо - материнських стосунках є мало розробленою, однак теоретично та практично цінною ділянкою досліджень у вітчизняній психології. Це дає підстави трактувати дане дослідження як важливе та актуальне, що зумовило вибір теми дисертаційної роботи – **“Психологічні особливості сепарації в дочірньо-материнських стосунках”**.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною наукових досліджень колективу кафедри

психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Психологічний вимір соціального буття особистості» (№ держреєстрації 0109U004349).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 9 / 2 від 28.02.2007 р.), уточнено (протокол № 16 / 6 від 29.06.2010 р.) і узгоджено у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 26.11.2010 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному вивченні та емпіричному встановленні зв'язків між психологічними особливостями таких аспектів сепарації дівчат юнацького віку, як переживання автономії і дистанції у взаєминах з матір'ю, та образом материнського ставлення у дівчат.

Об'єкт дослідження: процес сепарації в дочірньо-материнських стосунках.

Предмет дослідження: психологічні особливості переживання автономії та дистанції дівчатами юнацького віку у взаєминах з матір'ю.

Гіпотеза дослідження: припускається, що такі особливості сепарації дівчат юнацького віку, як переживання автономії та дистанції у взаєминах з матір'ю, перебувають у закономірних зв'язках з образом материнського ставлення, який мають дівчата, що дозволяє визначити типові способи їхньої сепарації.

У дослідженні материнське ставлення розглядається як внутрішньопсихічний феномен, образ, який формується у дівчат під впливом минулого та актуального досвіду взаємин з матір'ю. Дочірньо-материнські стосунки в даній роботі досліджуються виключно у фокусі внутрішньої феноменології переживань доньки.

Виходячи з мети та гіпотези дослідження були висунуті наступні **завдання:**

1) Здійснити теоретичний аналіз проблеми дорослішання в дочірньо-материнських стосунках крізь призму процесу сепарації - індивідуації.

2) Провести адаптацію методики дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці.

3) Емпірично дослідити наявність зв'язків між образом материнського ставлення у дівчат та такими психологічними особливостями їхньої сепарації, як переживання автономії та дистанції у взаєминах з матір'ю; емпірично виокремити та обґрунтувати відмінні типи сепарації дівчат.

4) Розробити практичні рекомендації для психологів щодо створення психологічно оптимальних умов у процесі сепарації дівчат.

Методологічна та теоретична основа дослідження: теоретико - методологічні положення суб'єктного підходу про важливість розуміння та вивчення людини як активної, автономної, інтегрованої цілісності, котра у процесі свого розвитку потребує суб'єктного впливу з боку оточення (Г. О. Балл, З. С. Карпенко, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, М. В. Савчин, Л. В. Сохань, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелєва, Т. С. Яценко та ін.); сучасні підходи до розуміння психологічних особливостей сепарації дитини та набуття нею автономії у взаєминах з батьками Е. Дісі, Р. Раяна, Дж. Мінтса, Дж. Сільвермана, К. Хейніке, Дж. Хіла, Дж. Холмбека та ін.; методологічні розробки концепту сепарації Дж. Хофмана, Дж. Левіна, Дж. Франк, С. Ламан, К. Батлер; ідеї щодо розвитку особистісної автономії Л. С. Виготського, О. Г. Асмолова, В. О. Петровського, І. С. Кона; дослідження саморегуляції, рефлексії, емоційної стійкості та емпатії у вітчизняній, російській та радянській психології; теорії жіночого розвитку Х. Дойч, Н. Чодороу та Дж. Міллер з колегами; теоретичні напрацювання в сімейній психології – роботи Ф. Я. Варга, О. О. Бодалева, О. С. Співаковської, Є. Г. Єйдемільера, Д. Баумрінд, Е. Макобі, Дж. Мартіна

та ін.; емпіричні дослідження дитячо-батьківських взаємин. Методологічною основою якісного аналізу інтерв'ю став метод обґрунтованої теорії (Grounded Theory) А. Строса та Дж. Корбін, методологічні рекомендації по кодуванню текстових даних К. Ауербаха та Л. Сільверштейна, положення вітчизняної школи суб'єктної психології про важливість дослідження змісту та характеру гранично інтегрованих ознак психічного в їх індивідуальній своєрідності (Є. С. Калмикова, Н. В. Чепелєва, Т. С. Яценко та ін.).

Емпірична база. Дослідження проводилося впродовж 2006 – 2009 років. Групу досліджуваних склали дівчата юнацького віку (16 – 21 рік), які навчалися на різних спеціальностях Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівського державного університету внутрішніх справ. Всього протягом 4 років було охоплено 538 дівчат, з них: 350 взяли участь в основному дослідженні; 188 – у процедурі адаптації методики; 141 – у лонгітюдному дослідженні; 30 – в інтерв'ю.

Основними методами дослідження стали: теоретичний аналіз наукових джерел із досліджуваної проблеми: аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація теоретичних та емпіричних даних; проведення порівняльного та лонгітюдного дослідження; кількісні (застосування стандартизованих опитувальників та анкетування) та якісні (проведення вільного інтерв'ю) методи отримання даних; кількісний аналіз стандартизованих методик за допомогою статистичних методів обробки даних, якісний аналіз інтерв'ю за методом обґрунтованої теорії.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечено комплексним аналітичним та експериментальним дослідженням проблеми; використанням валідного і надійного методичного інструментарію, адекватного меті й завданням дослідження; застосуванням принципу наукової тріангуляції, що заснований на поєднанні якісного та кількісного методів дослідження та аналізу отриманих даних.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягає у тому, що:

- *вперше* розроблено типологію дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю, в основу якої покладено західну психодинамічну концепцію сепарації-індивідуації, описано наступні п'ять типів: досягнення дівчатами автономії, прагнення залежності, боротьба за незалежність, розвиток самодостатньої життєвої позиції та розвиток псевдоавтономії;

- *розширено та поглиблено* розуміння внутрішньої феноменології переживань дівчатами власного дорослішання у взаєминах з матір'ю. Деталізовано, що образ материнського ставлення дівчата схильні переживати та описувати в категоріях ставлення матері до когнітивно-поведінкової незалежності та емоційної диференційованості доньки; а власну автономію у взаєминах з матір'ю – в категоріях когнітивно-поведінкової незалежності, здатності до створення емоційної близькості, збереження приватності особистих переживань та розвитку автономної емоційної регуляції;

- *набуло подальшого розвитку* уявлення про важливу роль матері у процесі становлення особистісної автономії доньки.

Практична цінність роботи полягає у тому, що адаптована «Методика дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці», котра допомагає психологам діагностувати особливості досягнення молодою людиною автономії в стосунках з батьками. Докладно представлений у роботі метод обґрунтованої теорії для проведення та обробки даних інтерв'ю може бути ефективно використаний і в інших якісних психологічних дослідженнях. Висунуті на основі результатів дослідження рекомендації щодо подолання типових труднощів сепарації у період дорослішання можуть бути застосовані практичними психологами в процесі психокорекційної та консультативно-просвітницької роботи з дівчатами, молодими жінками та їхніми матерями.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в консультативній та психодіагностичній роботі з досвідом дочірньо-

материнських стосунків у Західноукраїнському центрі «Жіночі перспективи» (довідка № 112/10 від 1 грудня 2010 р.) і благодійній організації «Регіональний Центр соціальної адаптації» (довідка № 88 від 27 грудня 2010 р.), та у навчальний процес Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти при викладанні курсів «Вікова психологія» та «Основи індивідуального та сімейного психологічного консультування» (довідка № 780 від 24 грудня 2010 р.).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення та емпіричні результати роботи доповідалися та обговорювалися на 8 регіональних, всеукраїнських та міжнародних науково - практичних конференціях: Міжнародній конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній та прикладній філософії» (Львів, 2007), V науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2008), Міжнародній конференції з дитячої та юнацької психотерапії «Дитина в мені: психотерапія мого дитинства» (Львів, 2008), VI науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2009), Міжнародній конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2009), Науково-практичній конференції «Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв» (Львів, 2009), VI міжнародній науково-практичній конференції «Становлення цінностей у психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність» (Львів, 2010), Першому усеукраїнському конгресі із соціальної психології: «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи» (Київ, 2010). Окремі частини роботи обговорювалися на науково-методологічних семінарах кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка впродовж 2008 – 2010 років.

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відображено в 9 одноосібних публікаціях, з яких 4 статті опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (233 найменування, з них 90 іноземними мовами) та 26 додатків на 59 сторінках. У дисертації подано загалом 20 таблиць, 28 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 247 сторінок, основний зміст містить 162 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕПАРАЦІЇ В ДОЧІРНЬО-МАТЕРИНСЬКИХ СТОСУНКАХ

Даний розділ присвячено теоретичному аналізу проблеми дорослішання дівчат в стосунках з матір'ю з точки зору процесу сепарації. Для цього спочатку окреслюється феномен дорослішання в юнацькому віці, як його вивчають та розуміють у сучасних вітчизняних дослідженнях. Пізніше в контексті сучасних вітчизняних та західних підходів до вивчення феноменів перехідного віку представлена концепція сепарації в її інтра- та інтерпсихічному розумінні, наводяться критерії оцінки досягнення молодого людиною автономії від батьків. У розумінні психологічних особливостей дочірньо-материнських стосунків увагу звернено на теорії жіночого розвитку та значну кількість емпіричних досліджень. Також феномен дочірньо-материнських стосунків проаналізовано крізь призму внутрішньої феноменології доньки, а саме формування в неї образу материнського ставлення та переживання власної автономії від матері.

1.1. Процес сепарації в дитячо-батьківських стосунках у період дорослішання як психологічна проблема

Автори сучасних вітчизняних досліджень М. І. Алексеєва [2], А. В. Андрейко [4], Н. В. Брагіна [11], Н. В. Власова [20, 21], Т. С. Гурлева [27], М. І. Дунаєва [36], І. М. Ковальчук [46] та інші звертаються до тези Л. С. Виготського про те, що переживання дорослості є основним новоутворенням підліткового періоду, натомість юнацький вік схильні розглядати як в подальшому зорієнтований на інтеграцію цього переживання. Основним завданням підлітково-юнацького віку вважається набуття дорослості фізіологічної, психологічної, соціальної, духовної тощо. Цьому сприяють тілесні зміни, розвиток абстрактного теоретичного мислення,

рефлексії, що допомагає об'ємніше побачити інших людей та світ загалом, спланувати власні дії та досягти якісно іншого результату при виконанні поставлених завдань [20, 31, 35]. Ступінь зрілості молодшої людини вітчизняні автори переважно оцінюють за такими психологічними ознаками, як: досягнення стійкої, стабільної, диференційованої Я-концепції, яка включає в себе розмежування Я-реального та Я-ідеального (Т. С. Гурлева, Т. С. Яценко) [27, 143]; перехід від керованої поведінки до саморегуляції (М. І. Дунаєва, М. І. Алексеєва) [2]; формування смислових, ціннісних способів саморегуляції (С. Д. Максименко) [61]; розвиток інтегральної відповідальності (М. В. Савчин) [92]; розвиток таких особистісних рис, як самостійність, відповідальність, дисциплінованість та ініціативність (С. С. Доскач) [33]; досягнення емоційної та когнітивної диференційованості у стосунках з іншими (Н. П. Демидюк, Л. П. Пономаренко) [28, 83].

В нашій роботі здійснено спробу процесу дорослішання розглянути, спираючись на теорію сепарації-індивідуації, яка у західній психології є досить добре теоретично розробленою та методологічно опрацьованою і недостатньо представленою у вітчизняних наукових джерелах. Слід наперед зазначити, що аналітично та міжособистісно скеровані дослідники визначають сепарацію дещо відмінно, роблячи основний акцент або на інтра-, або на інтерпсихічній природі даного феномену, про що детальніше мова піде нижче. У даній роботі, намагаючись комплексно представити дане поняття, ми насамперед апелюємо до поглядів Дж. Франк, С. Ламан та Б. Евері (1988) [171, с. 730], М. Чарльз, Дж. Франк, С. Якобсон та Дж. Гроссман (2001) [162, с. 707], котрі пропонують розуміти та визначати сепарацію як взаємопов'язаний інтра- та інтерпсихічний процес, такий, що відбувається у внутрішньому психічному житті та на рівні міжособистісних стосунків, протягом якого індивід набуває переживання себе як автономної істоти.

Ідеї особистісної автономії без конкретного виокремлення цього поняття можуть бути віднайдені в роботах Л. С. Виготського, коли автор

пише про принцип оволодіння дитиною своїми мотивами; О. Н. Леонтьєва, коли йдеться про активне та усвідомлене ствердження людської особистості в діяльності; О. Г. Асмолова у здійсненні особистісного вибору; В. О. Петровського у появі надситуативної активності. Також поняття автономії як результату процесу особистісного самовизначення зустрічається в роботах І. С. Кона, на противагу якого він описує залежність як рису характеру [47, с. 233].

На сьогоднішній день в переважній більшості російсько-україномовних публікацій термін сепарації зустрічається серед психоаналітично скерованих [54, 57, 63, 80, 103, 105, 122], однак в ширшому науковому контексті не є представленим, на що вказує зроблений під час написання даної роботи літературний огляд. Хоча ряд дослідників (М. І. Алексєєва [2], Н. В. Брагіна [17], М. І. Дунаєва [36], І. М. Ковальчук [46], І. М. Лєонова [58], Н. А. Рождественская [90], Т. А. Рябовол [91] та ін.) серед основних причин проблемного розвитку дитини називають недостатній рівень рефлексії батьками індивідуальних психологічних особливостей дитини, невизнання її індивідуальної автономії, нездатність сприймати дитину в якості психологічно окремої від себе істоти, однак вони не послуговуються при цьому тою чи іншою теорією, яка б вказувала на існування зв'язку між батьківським ставленням та особливостями автономізації дитини.

Спроби розглянути явище психологічної недиференційованості в контексті батьківського ставлення були здійснені Л. П. Пономаренко (2008), Н. П. Демидюк (2009), Є. Т. Соколовою (2005), які вказують на велику частоту звернень у психологічну консультацію людей, які переживають значні труднощі в усвідомленні себе в якості психологічно окремого індивіда, нездатність відмежувати власні переживання та потреби від переживань та потреб іншого, демонструють злиття емоційних та когнітивних проявів психічного життя, володіють поганою здатністю до саморегуляції та адаптації до нових ситуацій, виявляють риси пасивності,

залежності, часто звертаються до нарративного «ми» [28, с. 178; 83, с. 159; 99]. Автори, спираючись на теорію сімейних систем М. Боуена, представили дотичний за змістом до сепарації концепт психологічної диференціації [9, 115]. Даний концепт був операціоналізований та опрацьований у відповідній методиці дослідження «Я-диференціація» (Л. П. Пономаренко, 2008) [83].

Відповідно, як у психологічній практиці, так і в емпіричних дослідженнях, існує інтерес до теоретичних концепцій, які окреслюють та поглиблюють розуміння феноменів дитячо-батьківських взаємин, що сприяють чи, навпаки, перешкоджають розвитку автономного, диференційованого Я дитини. Теорія сепарації, в свою чергу, на сучасному етапі є одним з продуктивних джерел, до якого звертається значна кількість дослідників за поясненням описаних вище феноменів. Також вона добре узгоджується з рядом інших теорій, якими широко послуговуються і у вітчизняній психології, як от теорія розвитку ідентичності Е. Еріксона, теорія самодетермінації поведінки людини Е. Дісі та Р. Раяна, теорія диференціації в сімейній системі М. Боуена. Вважається, що це є паралельні процеси: досягнення автономії значною мірою пов'язане з досягненням цілісної, диференційованої ідентичності та розвитком системи автономної регуляції. Також паралелі можна провести між теорією сепарації та концепцією російської дослідниці С. К. Нартової-Бочавер про розвиток у людини переживання суверенності власного психологічного простору [73, 74]. В обох випадках мова йде про розвиток у людини здатності протистояти внутрішнім та зовнішнім руйнівним впливам, що дає їй змогу переживати себе впевнено та благополучно у широкому контексті життєвих обставин.

Хоча теорія сепарації і виникла в царині психоаналізу, однак добре прижилася та зайняла свою нішу не лише в психоаналітично скерованих дослідженнях. Про це свідчать результати огляду західних наукових джерел, що систематизують сучасні підходи до розуміння динаміки психологічного розвитку в підлітковому-юнацькому віці, автори котрих, зокрема

Дж. Холмбек з колегами (1995) [181], Р. Лернер та Л. Стейнберг (2004) [190], Е. Макобі та Дж. Мартін (1983) [192], Д. Мошмен (2005) [202], Дж. Сметана з колегами (2006) [219] послуговуються відповідними термінами та поняттями.

Починаючи з 80-х років ХХ століття, було здійснено ряд спроб операціоналізувати дане поняття та розробити методики дослідження сепарації (Дж. Хофман, 1984 [180]; Дж. Левін з колегами, 1986 [191]; С. Гаваззі та І. Сабателлі, 1987; Л. Стейнберг та Р. Сільверберг, 1986 (дані за [159]); Д. Лапслі з колегами, 2001 [188]), які на даний час широко застосовуються у емпіричних дослідженнях (Дж. Даніельс, 1990 [165]; С. Аллен, 1995 [144]; С. МакКадлі, 1996 [196]; С. Батл-Харінг, 1997 [150]; Д. Карсон, 1999 [160], Л. Хі-Янг, 2001 [176], В. Бейерс, 2003 [157], А. Парра, 2009 [205] та ін.). К. Хейніке та Дж. Мінтс з колегами (1996), а також Дж. Сільвермен (1998) висунули гіпотезу про існування робочої моделі сепарації-індивідуації поруч з робочою моделлю прив'язаності, описаної Дж. Боулбі [16, 68] та опрацьованої М. Ейнсворт і М. Мейн [194], котра застосовується у психотерапевтичній практиці Е. Перл (2008) [206], Р. Катсом (1998) [186], О. Ізраєлем (2007) [183] та досліджується рядом західних авторів, зокрема К. Коларузо (2000) [163], М. Чарльз з колегами (2001) [162], Р. Найт (2005) [187].

Теорія сепарації-індивідуації також добре узгоджується з поглядами вітчизняних представників суб'єктного підходу (працями Г. О. Балла [30], З. С. Карпенко [44], С. Д. Максименко [61, 62], В. А. Роменця [79], М. В. Савчина [92], Л. В. Сохань [101], В. О. Татенко [106, 107, 108], Т. М. Титаренко [109], Н. В. Чепелевої [119, 120], Т. С. Яценко [143] та ін.), оскільки в ній визнається суб'єктна природа людини як активного джерела перетворення впливів спадковості та середовища. Натомість взаємини з батьками розглядаються лише як вагомий чинник, котрий може сприяти чи перешкоджати її розвитку. Це перегукується зокрема з ідеями В. О. Татенко щодо розвитку в юнацькому віці, коли він пише про те, що: «Саме взаємини з близькими оточуючими забезпечують молодій людині реальну психологічну

можливість конструювати свій внутрішній та зовнішній світ на основі власного авторського задуму» (цитата за [85, с. 123]). Також суб'єктна парадигма, на відміну від діяльнісного підходу, вказує на важливість цілісного підходу до вивчення психічного життя, визнання як свідомих, так і позасвідомих детермінант, які враховуються у запропонованій теорії.

І якщо розвиток людини розуміти в напрямку ускладнення її ціннісно-духовних устремлінь через проходження певних стадій (інстинктивної активності, цілеспрямованої предметної діяльності, формування самосвідомості та самовизначення, здатності до творчого збагачення соціокультурної практики та уособлення власне універсальних цінностей самоактуалізації), про що зокрема пише З. С. Карпенко [44, с. 11], то теорія сепарації-індивідуації здатна поглибити наше розуміння психологічних процесів на стадії формування автономної свідомості та здатності до самовизначення у взаєминах з батьками. Іншими словами, вона допомагає відповісти на питання, чому одним юнакам та дівчатам вдається розвинути особистісну автономію, а іншим цього не вдається.

З наведеного випливає, що на сьогоднішній день концепція сепарації-індивідуації широко розробляється не лише у психоаналітично спрямованих дослідженнях. У різних модифікаціях вона застосовується в емпіричних роботах, присвячених вивченню дорослішання в контексті різних соціальних та особистісних феноменів перехідного віку. Ці дослідження стосуються як процесу психологічного відокремлення, так і його результату – досягнення автономії. Дана теорія добре узгоджується з сучасними західними та вітчизняними підходами до розуміння психологічної природи людини та процесів її розвитку. На наше переконання, дана теоретична перспектива є плідною у розумінні процесів дорослішання дівчат і набуття ними особистісної автономії у взаєминах з матір'ю, а планування емпіричного дослідження у фокусі даного теоретичного підходу дозволить суттєво поглибити наше знання про вітчизняну специфіку дочірньо-материнських взаємин у перехідному віці.

1.1.1. Сепарація як інтрапсихічний процес дорослішання

Якщо звертатися до історії виникнення поняття сепарації-індивідуації, то вперше його окреслила М. Малер (1975) [63, 193, 207]. Авторка припустила, що дитина з народження знаходиться в стані симбіотичного злиття з матір'ю і лише з часом починає усвідомлювати власну окремість від неї. Процес сепарації вона розуміла як усвідомлення та інтеграцію у психічне життя факту тілесної та психічної окремість після поступового послаблення відчуття єдності та злиття [193, с. 51]. М. Малер вважала, що людина має вроджену схильність до цього процесу через ті чи інші біологічні причини і потреби розвитку. Процеси сепарації та індивідуації розглядалися нею як такі, що супроводжують один одного: з поступовим розвитком у напрямку сепарації відбувається все більша індивідуація – поява індивідуального Я, тобто набуття та усвідомлення людиною її індивідуальних особливостей. В опрацьованих джерелах можна зустріти однаково часте вживання термінів сепарації та сепарації-індивідуації на позначення одних і тих самих психологічних феноменів, тому в подальшому будемо використовувати термін сепарації, оскільки в роботі особлива увага буде звернена саме на феномен психологічного відокремлення [32, 63, 80, 105, 122, 139 та ін.].

Психоаналітичний словник, звертаючись до теорії М. Малер, дає визначення процесу сепарації як інтрапсихічного процесу, що входить у структуру процесу сепарації-індивідуації, під час котрого індивід набуває переживання себе як самостійної та незалежної від об'єкта цілісності [84, с. 190–191]. Слід зазначити, що класична психоаналітична теорія схильна розглядати феномени внутрішньопсихічного життя індивіда, тому в представленому вище визначенні основний наголос зроблено саме на інтрапсихічній реальності. Однак в пізніших тлумаченнях даного терміну, про які мова піде нижче, акцент зміщується від процесів інтрапсихічної реальності до феноменів міжособистісної взаємодії. Щодо поняття об'єкт, то

в психоаналітичній теорії об'єктних відносин термін введений на позначення не реальної людини, з якою відбувається безпосередня взаємодія, а того образу, що формується на перетині впливів актуальної взаємодії, попереднього досвіду стосунків та феноменів внутрішньопсихічного життя (інстинктів, потягів, фантазій тощо).

Загалом серед авторів психоаналітичної теорії, тут ми звертаємося до теорій розвитку З. Фрейда, А. Фройд, Е. Еріксона, з самого початку існувала тенденція процес психологічного дорослішання людини розглядати в напрямку сепарації, зростаючої самостійності та незалежності від батьків. Наприклад, Е. Еріксон (1968) у своїй теорії психосоціального розвитку вважав, що підлітковий-юнацький вік є часом, коли розв'язується криза формування ідентичності, прямим наслідком чого є сепарація, зростаюче усвідомлення молодою людиною власної психологічної окремоті та незалежності від впливу однолітків та батьків [138, 139]. Автор зазначає: «Індивідуація постає маркером зрілості, натомість її відсутність призводить до розмитості ролей та затримки у досягненні цілісної ідентичності» [139, с. 78].

Якщо М. Малер цікавили процеси розвитку в дитячому віці, то П. Блос, психоаналітик, який займався психотерапією з підлітками і юнаками та теоретичним вивченням цього вікового періоду, спробував провести паралелі між процесами психологічного відокремлення дитини та молодої людини в стосунках з батьками. «Що в дитинстві було виходом з симбіотичної мембрани для досягнення індивідуації, у юнацькому віці стає виходом з сімейної матриці дитинства, скиданням сімейної залежності, залишенням дитячих способів побудови стосунків з батьками», – пише П. Блос [158, с. 34]. В душі молодої людини повинно звільнитися місце, що займають батьки, насамперед ранні форми прив'язаності до них, щоб у майбутньому вона змогла полюбити іншу людину, створити власну сім'ю. Він припустив існування другої фази сепарації, яка припадає на підлітковий-юнацький вік, основною ознакою котрої є існування перехідного періоду

розмитого Я та пошуку власної відмінної ідентичності, що є необхідним для досягнення індивідуальної автономії.

В свою концепцію другого періоду сепарації П. Блос інтегрував базові припущення теорії класичного психоаналізу, зокрема ідеї З. Фройда, А. Фройда, Х. Дойч, щодо розвитку в підлітковому-юнацькому віці. Як і його попередники, автор вважав, що поштовхом до сепарації виступають насамперед тілесні зміни, пов'язані з періодом статевого дозрівання, що супроводжуються зростанням енергії лібідо, потужним вибухом інстинктивного та афективного життя підлітка. Спираючись на аналіз власних психотерапевтичних випадків, П. Блос зазначав, що переструктурування психічного життя відбувається досить поступово зі зміною прогресивної та регресивної фаз розвитку. Як і А. Фройд, він вважав, що, з одного боку, Я підлітка використовує різноманітні захисні механізми моралізації, аскетизму, інтелектуалізації, однак з іншого, психічні захисти далеко не одразу справляються з потужними потягами, тому відбувається тимчасова регресія до ранніх форм стосунків з об'єктами, активується потреба в залежності, страхи та конфлікти, характерні для попередніх стадій розвитку [105, с. 346]. І якщо раніше дитина могла покласти на допоміжне батьківське Я, то з досягненням періоду статевого дозрівання інтенсивна емоційна близькість з батьками викликає інцестуозні конфлікти через повторне переживання Едипового комплексу, що стає причиною прагнення більшої дистанції від внутрішніх батьківських об'єктів [105, с. 349]. Це позначається і на безпосередніх стосунках молодої людини з батьками, в котрих вона типово проявляє злість та ненависть, відверте протистояння, культивування відмінного світогляду, ідеалізацію стосунків з кумирами та друзями. В таких поведінкових проявах П. Блос вбачав ознаки розриву ранніх форм інфантильного зв'язку, а депресивний фон настрою натомість оцінював як симптом горювання [105, с. 352]. Припускалося, що безконфліктні стосунки з батьками у перехідному віці можуть бути тільки різними варіантами патологічного розвитку, оскільки сепарація вимагає від

молодої людини великих зусиль, тривалого періоду протистояння, бунту та боротьби за відокремлення.

Результатом проходження другого періоду сепарації стає набуття автономії на інтрапсихічному рівні, а П. Блоса, як і його попередників, насамперед цікавила саме ця лінія розвитку. Мова йде про наступні структурні зміни у психічному житті: послаблення залежності Я дитини від батьківських об'єктів, втрату Едипальним Над-Я своєї ригідності та влади, розвиток нарцистичної частини Я, Я-ідеалу, котра стає особливо важливою та впливовою. Таким чином відбувається поступовий процес деідеалізації батьківських фігур, звільнення від дитячих уявлень про все вмючих та все знаючих батьків, перехід до симетричніших дитячо-батьківських взаємин [171, с. 736].

У вітчизняній психології схожі ідеї належать Т. С. Яценко, котра пише про те, що процес психологічного дорослішання насамперед відбувається за рахунок розвитку сили структури Его. В протилежному випадку людині вдається погано керувати власними імпульсами, в неї відсутня толерантність до тривоги, погано розвинені канали сублимації, характерна слабкість диференціації себе та об'єктів [143, с. 131].

Одне з сучасних досліджень, зроблене в рамках класичної психоаналітичної теорії, зокрема поглядів З. Фрейда, П. Блоса та інших, в якому у лонгітюді досліджувалися зміни у внутрішньопсихічному житті на матеріалі фантазій дітей латентного та підліткового віку, представлене Р. Найт (2005) [187]. Авторці вдалося зробити ряд цікавих висновків, котрі загалом підтверджують та розширюють ідеї її попередників. Вона пропонує розглядати процес сепарації як такий, що починається в ранньому дитинстві і триває протягом всього періоду психологічного розвитку: «В кожному віковому періоді дитина має досягти новий рівень внутрішньої сепарованості та незалежності від батьків», – пише дослідниця [187, с. 179]. На її думку, якщо одні фази сепарації можуть бути спровоковані біологічно, як от настання періоду статевого дозрівання, то інші більше залежать від

зростання зовнішніх соціальних вимог, як от початок шкільної освіти, перехід до професійної діяльності тощо. На кожному новому щаблі сепарації від батьківських фігур індивід неодмінно переживає період розпаду раніше досягнутої цілісності Я, нормативну фрагментацію, переструктурування системи психічних захистів. Її досліджувані часто описували це як «період внутрішньої розклеєності», «розпаду на шматки». Як і П. Блос, вона помічала при цьому появу почуттів суму, злості, страху загубитися у великому світі, тимчасову втрату внутрішнього зв'язку з батьківськими об'єктами. Р. Найт робить узагальнюючий висновок про те, що з досягненням нового рівня автономії від батьків дитина розвиває нові можливості у когнітивному, фізичному функціонуванні, соціалізації, використанні механізмів психологічного захисту.

Слід зазначити, що подібні ідеї у вітчизняній психології розвиває Т. С. Яценко, коли пише про те, що вищий рівень розвитку психічних можливостей та культури, зокрема що стосується і підліткового-юнацького віку, досягається через стадії позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції [143, с. 13].

Класичні аналітики, погляди котрих були представлені вище, схильні розглядати процес сепарації як феномен внутрішньопсихічного життя, що розгортається на рівні позасвідомих переживань, котрі типово не маніфестують у свідомості людини. Натомість інші дослідники, до поглядів котрих ми звернемося далі, намагалися зрозуміти явище сепарації в контексті актуальних змін у емоційних, когнітивних, поведінкових проявах та стосунках. До поглядів П. Блоса вони поставилися досить критично, оскільки за межами психоаналітичної теорії та практики у власних емпіричних дослідженнях їм не вдалося знайти підтвердження більшості його гіпотез. Відтак, з точки зору академічно налаштованих психологів, про дослідження котрих мова піде нижче, особливими недоліками теорії вважалися наступні: по-перше, досить мало місця було відведене реальним стосункам між дитиною і батьками у процесі дорослішання; по-друге,

основні припущення П. Блоса ґрунтувалися на психоаналітичній роботі з молодими людьми, котрі переживали певні труднощі і зверталися за психологічною допомогою, тому зроблені висновки не можуть поширюватися на ширший загал молодих людей без критичної переоцінки; по-третє, більшість авторів, які досліджували особливості жіночого розвитку (К. Джиліган, Дж. Міллер, Дж. Сюррей та ін.) не сприйняли ідею щодо втрати у процесі сепарації афективної значимості стосунків з батьками, поставившись до цього швидше як до факту актуальної взаємодії, а не несвідомої фантазії; по-четверте, теорія була заснована на представниках західного культурного середовища, тому до кінця залишається не зрозумілим, які саме прояви сепарації будуть характерними для культур, в яких центральне місце займають не ідеали незалежності та самостійності, а, навпаки, взаємозалежності та причетності у сім'ї та ширшій спільноті. Натомість дослідники спробували запропонувати власне бачення процесів психологічної сепарації від батьків в підлітковому-юнацькому віці та ранній дорослості.

1.1.2. Міжособистісний підхід до розуміння сепарації

Незважаючи на певний критичний аналіз класичної психоаналітичної теорії сепарації, зроблений деякими сучасними авторами, роботи котрих аналізуються нижче, на сьогоднішній день не існує іншої теорії для пояснення явища психологічного відокремлення. Переважна більшість дослідників не ставлять собі за мету вибудовування відмінної теоретичної перспективи, натомість радше зорієнтовані на емпіричну перевірку окремих положень вихідної теорії сепарації-індивідуації, можливостях її застосування в ширшій психологічній теорії та практиці, розробці її окремих положень, наприклад, що стосується жіночого розвитку чи відмінностей процесів дорослішання у різних культурних середовищах.

Л. Стейнберг (1987), Дж. Холмбек та Дж. Хіл (1988), Б. Лаурсен та В. Колінс (1994) [172, с. 93] дослідили, що фізіологічні та гормональні зміни безпосередньо не впливають на процеси сепарації. Вагомим чинником стає ставлення до цих змін найближчого оточення, що і визначає всю амплітуду переживань молодшої людини, пов'язаних із дорослішанням. Незважаючи на те, що підлітки, у порівнянні з дітьми, є більш схильними до депресивних переживань, однак загалом їхнє самоприйняття та переживання залишаються стабільно позитивними, зазначають Дж. Брукс-Ган (1991) та Д. Кендел і М. Девіс (1986) [172, с. 94].

Багато досліджень було проведено на підтвердження того, що з настанням пубертату стосунки в сім'ї не погіршуються. У значній кількості публікацій стверджується, що молода людина в перехідному віці демонструє агресивну, конфліктну, імпульсивну поведінку, різкі зміни настрою, і батьки втрачають з нею контакт лише у 5 – 15% сімей. В таких сім'ях подібні труднощі спостерігалися і до настання перехідного віку (дані за Т. Банді [148] та Дж. Сметаною [219]). Як пишуть Л. В. Кондрацька та Т. В. Драгунова, тривалі сімейні конфлікти ведуть до сильної травматизації дитини та порушення дитячо-батьківських взаємин, однак в більшості сімей присутній нормативний рівень конфлікту, який не підриває якість прив'язаності молодшої людини до батьків [34, 48]. Нормативний конфлікт допомагає учасникам вивільнити зайву емоційну напругу. На переконання П. Пайкофф (1991) та Ф. Дольто (2006), він виконує сигнальну та корегуючу функції, вказуючи на те, що у світогляді іншого відбулися певні зміни, до яких необхідно пристосуватися [32; 204, с. 475]. Тому незважаючи на здатність батьків та молодшої людини передбачити реакцію один одного та можливі наслідки суперечки, вони все одно залучаються в неї у процесі постійного пристосування у взаєминах.

І якщо аналіз внутрішньої динаміки змін дозволив П. Блосу, Р. Найт та іншим аналітикам стверджувати, що відбувається поступове послаблення інтенсивності зв'язку молодшої людини з батьками, то дослідники феноменів

міжособистісної взаємодії дійшли іншого висновку. Х. Себальд (1989) та Б. Браун (1990) за результатами власних досліджень повідомляють, що хоча роль друзів, однолітків та інших оточуючих у житті підлітка зростає, однак стосунки з батьками продовжують залишатися значимими, особливо що стосується обговорення з ними життєвих цінностей, цілей, планів на майбутнє та прийняття важливих рішень [52, с. 616].

Е. Скабіні (2000), А. Парра з колегами (2009) показали, що протягом підліткового-юнацького віку та ранньої дорослості за показником переживання емоційної близькості стосунки з батьками залишаються відносно стабільними [215, 205]. Натомість високі показники емоційної незалежності, послаблення емоційного зв'язку, стабільно є пов'язаними з негативними сімейними стосунками. Н. В. Власова зазначає, що в юнацькому віці посилюється потреба у спілкуванні, пораді, довірливих стосунках, рівноправ'ї та розумінні зі сторони дорослих [21, с. 79]. «Перебудовуючи свої взаємини з дорослими, юнаки та дівчата бажають бачити батьків своїми друзями та радниками. Навіть прагнучи до самостійності, вони постійно виказують потребу у життєвому досвіді та допомозі старших», – пише авторка [21, с. 78–79]. Назагал більшість західних та вітчизняних авторів (Т. С. Гурлева, 2003; Л. М. Смольська, 2005; Т. М. Яблонська, 2007; Т. Аптер, 1990; Ф. Лопес, 1993 та ін.) погоджується, що процеси дорослішання зосереджені радше довкола потреби емоційного відгуку від батьків та збереження близькості у стосунках з ними, ніж боротьби за власну незалежність. Дедалі ширше в західних та вітчизняних дослідженнях звучить ідея про необхідність емоційної близькості з батьками у процесі розвитку дитини. «Порушення стосунків симпатії, любові, прив'язаності між дітьми та батьками тягне за собою негативні наслідки», – пише Є. Г. Ейдемільер [134, с. 75]. «Лише відчуваючи себе захищеною, людина здатна стати незалежною», – наголошує Л. А. Філоненко [111, с. 465]. Розвиток самосвідомості, спілкування з однолітками, професійний вибір та соціально-моральне визначення молоді людини значною мірою залежать від

того, наскільки їй вдається зберігати з батьками психологічний контакт, зазначає О. С. Співаковська [102, с. 233]. Тому поступальний розвиток у юнацькому віці стає можливим за умови збереження близькості і взаємності у стосунках з батьками, що дозволяє досягти автономії, уникнувши небажаних результатів сплутування та злиття, з одного боку, та повної відмежованості та ізоляції, з іншого, як підсумовує С. Болс [159, с. 498].

Дж. Хіл та Дж. Холмбек (1986) одними з перших запропонували визначати позитивний розвиток автономії в термінах процесів саморегуляції, що не виключає особливо близьких стосунків з батьками, а навпаки, відводить їм особливу роль: батьки беруть участь в цьому процесі разом з дітьми, мінімізуючи зони конфлікту і допомагаючи підлітку розвинути незалежне мислення та поведінку (дані за [220, с. 634]). Е. Дісі та Р. Раян (2000) також схильні визначали автономію в термінах саморегуляції, як здатність регулювати свою поведінку та переживання (дані за [171, с. 730]). Б. Бібе та Ф. Лечман (2002), спираючись на власні емпіричні дані спостереження за дітьми та дорослими, запропонували визначати саморегуляцію як здатність управляти власним збудженням в ситуаціях внутрішньої чи зовнішньої перестимуляції за допомогою різних психологічних механізмів, що дозволяє підтримувати стан оптимальної активності [152].

Результатом успішного проходження сепарації стає досягнення автономії. Сучасне розуміння розвитку автономії включає в себе інтрапсихічний та міжособистісний аспекти, які є взаємопов'язаними між собою (Дж. Франк з колегами, 1988; М. Чарльз з колегами, 2001) [171, 162]. Коли говорять про досягнення автономії на інтрапсихічному рівні, то мова йде про певні структурні зміни у психічному житті, окреслені вище. На міжособистісному ж рівні розвиток автономії проявляється через досягнення сталішої самооцінки, самоповаги та настрою, їхньої вибіркової залежності від зовнішніх впливів; кращу емоційну саморегуляцію; зростання компетентності, вмінь у широкому контексті справ та соціальних взаємин;

переживання відповідальності за себе та інших; визнання та прийняття меж між власним Я та Я іншого [171, с. 736].

Вітчизняні, російські та радянські психологи схильні пов'язувати стан дорослого функціонування з розвитком у людини тих чи інших системних особистісних якостей, котрі добре узгоджуються з окремими критеріями досягнення психологічної автономії, представленими вище. Зокрема Г. С. Пригін, спираючись на власні дослідження та дослідження своїх колег (праці О. А. Конопкіної, В. І. Моросанової, О. К. Осницького, В. І. Степанського та ін.), виокремлює та описує таку системну якість суб'єкта, що має регуляторну основу, як «ефективна самостійність». Вона виступає симптомокомплексом таких особистісних якостей як зібраність, впевненість в собі, розвинутий самоконтроль, здатність адекватно оцінювати зовнішні та внутрішні обставини життєдіяльності, котрі у своїй сумі дозволяють людині досягати успіху у широкому контексті подій та стосунків без допомоги оточуючих [6]. Іншою важливою ознакою дорослої людини, розвиток котрої припадає на період юнацького віку, є здатність до системної рефлексії – осмислення самої себе та свого становища серед інших людей. Про це пишуть М. В. Савчин, І. М. Семенов та С. Ю. Степанов та ін. [85]. Саме це, на думку авторів, забезпечує ефективну самореалізацію людини в діяльності, міжособистісних взаєминах та саморозвитку. Ще одним аспектом дорослості, про який багато йдеться в сучасних вітчизняних та російських дослідженнях, є здатність людини до емоційної стійкості. І. Ф. Аршава [5], О. М. Байєр [7], Г. В. Шагівалєєва [123], М. І. Дьяченко та В. О. Пономаренко [37] схильні визначати дане поняття як інтегративну властивість особистості підтримувати та відновлювати внутрішню рівновагу для збереження стану оптимального психологічного функціонування. Саме ця особистісна якість забезпечує ефективність діяльності людини в емоціогенних умовах.

У ряді досліджень було здійснено спроби окреслити факторні моделі сепарації від батьків в підлітковому-юнацькому віці. Дж. Хофман (1984),

спираючись на праці М. Малер та П. Блоса, запропонував чотирифакторну модель, яка включає чотири концептуально та статистично окремі аспекти, що описують особливості сепарації на поведінковому, когнітивному та емоційному рівнях [180]. Автор вважає, що на поведінковому рівні сепарація проявляється як функціональна незалежність – здатність планувати та реалізовувати власні справи без допомоги батьків; на когнітивному рівні, як незалежність у ставленнях – наявність власної, окремої від батьківської, системи поглядів, вірувань, уявлень та переконань; на емоційному рівні, як емоційна незалежність – відсутність інтенсивної потреби у виключно близьких стосунках з батьками, здатність емоційно бути включеним у інші взаємини, і як конфліктна незалежність – відносна свобода від надто інтенсивних переживань провини, тривоги, недовіри, сорому, відповідальності, сильної образи, злості стосовно батьків.

Дж. Франк з колегами (1988) також намагалися дослідити фактори процесу сепарації від батьків в підлітковому-юнацькому віці та ранній дорослості [171]. На початку дослідження з проаналізованих літературних джерел їм вдалося виокремити п'ять емоційно-поведінкових аспектів автономії: самостійне прийняття рішень, незалежність у поведінці, самоконтроль, автономна регуляція самооцінки, відповідальність за себе та інших; і п'ять аспектів збереження близькості у стосунках: комунікація, турбота, почуття близькості, емпатія та повага [171, с. 731]. Після чого вони провели чисельну кількість інтерв'ю з молодими людьми і проаналізували їхні розповіді за відповідними десятьма шкалами за допомогою факторного аналізу. Таким чином було отримано три відносно незалежні фактори, за допомогою котрих можна описати особливості сепарації від батьків в юнацькому віці та ранній дорослості, а саме: компетентність на протиположності функціональній залежності – здатність самостійно приймати рішення та справлятися з щоденними викликами та труднощами без значного покладання на поради та допомогу батьків; переживання емоційної близькості на протиположності сепарації – емоційно близькі стосунки

протиставляються таким, в яких молода людина встановлює дуже чіткі межі між власним життям та життям батьків; автономна регуляція на противагу залежності – здатність молодшої людини виступати джерелом самооцінки та саморегуляції, що протиставляється залежності від думки оточуючих та поганій регуляції власних переживань [171, с. 732–736].

Інтерес до детальнішого дослідження когнітивної складової автономії з'явився порівняно недавно (К. Кейсі та К. де Хан, 2002; К. Стефану з колегами, 2004) (дані за Т. Бекерт [153]). Т. Бекерт з колегами (2007), спираючись на дані інтерв'ю та аналіз літературних джерел, запропонували оцінювати розвиток когнітивної автономії за наступними складовими, а саме: здатністю до саморефлексії, аналізу думок інших, висловлення власної точки зору, прийняття самостійних рішень, аналізу одразу декількох варіантів розв'язання проблеми [153].

Теоретичний конструкт сепарації в сучасному вимірі емпірично розроблявся як такий, що значною мірою пов'язаний з особливостями адаптації: соціальної – здатністю бути включеним у значимі міжособистісні стосунки з оточуючими; академічної – здатністю справлятися з вимогами навчального процесу; емоційної – захищеністю від переживання значних психологічних та соматичних симптомів дистресу. В. Бейерс (2003) дослідив, що найкращі показники адаптації на всіх рівнях отримують студенти, для котрих є характерними високий рівень конфліктної незалежності, а також нижчі показники за шкалами емоційної, поведінкової та функціональної незалежності [157]. З інших емпіричних досліджень відомо, що як дуже низькі, так і суттєво вищі показники незалежності на емоційному, поведінковому та когнітивному рівнях пов'язані зі зниженням психологічної адаптації, самоповаги, самооцінки, мотивації досягнення та впевненості у собі [179, 185, 205], зростанням тривожності, депресії, порушенням соціальної комунікації [159]. І як показало дослідження М. Чарльз з колегами (2001), особливо сильна незалежність від батьків має під собою внутрішній конфлікт між інтенсивною потребою у близькості та

неможливістю її реалізувати в актуальних стосунках з батьками, що неодмінно призводить до великої кількості конфліктних переживань та гіршої адаптації у міжособистісних взаєминах [162].

Що стосується психологічної дистанції, то вона розглядається такими авторами як Б. Лонг з колегами та С. М. Меджидовою (дані за [64]) в контексті дослідження рівнів самосвідомості особистості. І. Б. Котова та О. І. Калмикова [50] описують даний феномен в процесі онтогенезу людини, однак не операціоналізуючи відповідне поняття. Відомостей про дослідження психологічної дистанції в контексті сепарації молодого людини в стосунках з батьками не було знайдено.

Отже, два незалежних дослідження, проведені Дж. Хофман та Дж. Франк з колегами, дають підстави стверджувати, що операціоналізація поняття сепарації в емпіричних дослідженнях найбільш об'ємно може бути представленою через показники когнітивної, поведінкової та емоційної незалежності, а також автономної регуляції емоцій. Ці показники, в свою чергу, пов'язані з особливостями соціально-психологічної адаптації та емоційного благополуччя. Описані факторні моделі сепарації будуть використані нами під час дослідження психологічних особливостей досягнення автономії дівчатами юнацького віку в стосунках з матір'ю. А особливості зв'язку теоретичного конструкту сепарації з конструктами соціально-психологічної адаптації та емоційного благополуччя будуть використані в процесі з'ясування конструктної валідності шкал методики дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці Дж. Хофмана, котра буде перекладена та адаптована нами українською мовою.

Підсумовуючи представлені вище дві відмінні перспективи розуміння процесу сепарації молодого людини в стосунках з батьками, а саме інтра- та інтерпсихічний підходи, на нашу думку, доцільно говорити про існування двох контекстів, які в однаковій мірі визначають процес психологічного

дорослішання та відокремлення від батьків. З одного боку, як і представники психоаналітичної теорії, ми визнаємо існування феноменів внутрішньопсихічного життя молоді людини, які визначають типові прагнення та конфлікти сепарації, однак, з іншого, як і представники міжособистісного підходу, наголошуємо на вагомій ролі актуальної ситуації розвитку та особливостей батьківського впливу, що значною мірою будуть визначати перебіг цього процесу та його результат – досягнення автономії.

У власному дослідженні ми спираємося: на визначення процесу сепарації, запропоноване Дж. Франк, С. Ламан та Б. Евері, а також М. Чарльз, С. Якобсон та Дж. Гросман; факторні моделі сепарації, розроблені Дж. Хофманом та Дж. Франк з колегами; поняття психологічної дистанції, представлене в роботах Б. Лонг з колегами, І. Б. Котової, О. І. Калмикової та С. М. Меджидової.

Теорія сепарації-індивідуації в її класичному та сучасному розумінні, на наш погляд, здатна виступати доброю теоретичною перспективою в розумінні та інтерпретації даних великої кількості не лише психоаналітично скерованих, але і емпіричних досліджень, які проводяться у вітчизняній психології. Дана теорія відводить особливе місце взаєминам дитини, молоді людини з батьками, як вагомому чиннику її соціалізації в напрямку становлення її особистісної автономії. На рис. 1.1 ми спробували схематично окреслити потенціал теорії сепарації-індивідуації в її класичному та сучасному розумінні як пояснювальної основи для емпіричних досліджень, присвячених питанням розвитку психологічних ознак дорослого автономного функціонування. Нижче окреслюються лише деякі з проблем, до дослідження котрих звертаються вітчизняні психологи.

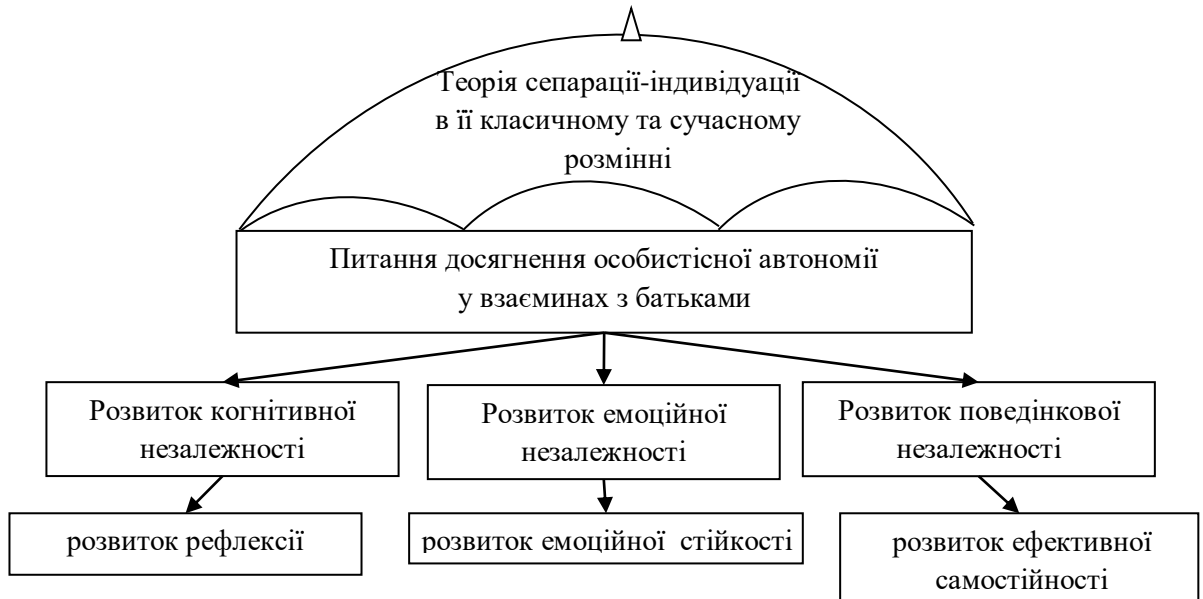

Рис. 1.1 Схематичне зображення пояснювального потенціалу теорії сепарації-індивідуації в емпіричних дослідженнях розвитку окремих ознак автономного психологічного функціонування

1.2. Дочірньо-материнські взаємини як чинник сепарації дівчат

1.2.1. Теоретичні погляди на розуміння дочірньо-материнських взаємин

На сьогоднішній день в психологічній літературі немає однозначної думки щодо того, який саме вплив здійснюють взаємини з матір'ю на жіночий розвиток, хоча переважна більшість авторів розглядають даний тип стосунків як один з основних факторів розвитку жіночої ідентичності [156, 189, 209, 217]. Від початку ХХ століття дослідники, які в своїй більшості ґрунтувалися на психоаналітичному або феміністичному розумінні жіночого розвитку, робили спроби висунути та обґрунтувати різні припущення.

Важливе місце у даній проблематиці займають погляди класичних психоаналітиків З. Фрейда, А. Фрейд, Х. Дойч, П. Блоса та інших, котрі розглядають особливості жіночого розвитку з позиції інтрапсихічної реальності, а взаємини з матір'ю як феномен внутрішньопсихічного життя жінки.

Інша група феміністично спрямованих теоретиків почала розгортати свою дискусію про дочірньо-материнські взаємини на ґрунті засудження та критики ідей З. Фрейда. Вони вбачали основні проблеми у набутті зрілості жінкою у загалом патріархальному світогляді, який має свій вплив на материнство як соціальний інститут і на безпосереднє виховання матір'ю своєї доньки. Такі автори, як С. Дінерштейн, А. Річ [210], А. О'Рейлі [173] у своїх роботах основний акцент роблять на патріархальні політичні, економічні, культурні та соціальні фактори впливу на жіночий розвиток. Матір виступає агентом транслювання доньці традиційних соціальних цінностей та світогляду, і у стосунках з нею вбачається основна причина незрілості, залежності, меншовартості доньки. В даній роботі йдеться про індивідуально-психологічні особливості стосунків, тому ці погляди не будуть розглядатися детально.

Окремо стоять роботи Н. Чодороу, яка відводила особливу роль дочірньо-материнським стосункам у жіночому розвитку. У своїй концепції вона посилається на теорію об'єктних відносин М. Малер, залучаючи елементи теорії прив'язаності Дж. Боулбі, селф-психології Х. Когута, дані соціологічної, антропологічної та історичної літератури [122]. Дотримуючись концепції та мови традиційного психоаналізу, вона робить спробу переглянути базові припущення її попередників щодо жіночого розвитку.

Якісно відмінні погляди до попередніх психоаналітичних теорій пропонують Дж. Міллер з колегами, Дж. Джордан, Дж. Сюррей, О. Каплан та ін., які зосереджують свою увагу на важливій ролі дочірньо-материнського зв'язку в його інтерперсональному вимірі [231, 232].

Слід зазначити, що на сучасному етапі теорії жіночого розвитку визнають важливість ідей К. Хорні, М. Кляйн щодо первинної фемінності, також спираються на теорії інтерперсонального зв'язку Г. Саллівана, теорію об'єктних відносин В. Фейрберна, Х. Гантріпа, Д. Віннікота, теорію прив'язаності Дж. Боулбі, психологію «Я» Х. Когута, роблячи акцент на важливості не лише внутрішньопсихічного життя, але і контексту безпосередніх взаємин між матір'ю та донькою [217, с. 93].

Нижче детально наведені три теоретично відмінні психоаналітичні бачення особливостей дочірньо-материнських стосунків, обрані з огляду на те, що кожна з цих теорій представляє відмінні перспективи, натомість продовжує нарощувати свою емпіричну доказову базу та додавати все нові теоретичні положення. Також кожна з цих теорій по-різному оцінює процес сепарації в дочірньо-материнських взаєминах та її наслідки, що особливо є цікавим у фокусі нашого дослідження. Також існує значна кількість емпіричних досліджень, зроблених як в кількісній, так і якісній методології, присвячених даній проблематиці, результати котрих будуть представлені після огляду базових теоретичних концепцій.

Класична психоаналітична теорія жіночого розвитку. З. Фройд, хоча і визнавав, що йому досить мало відомо про особливості жіночого розвитку, однак саме його теорія здійснила найбільший культурний вплив, як про це зокрема пишуть Дж. Мітчел [69, с. 13] та С. Турер [229, с. 258]. Основне його припущення, яке було засноване значною мірою на реконструктивних даних, отриманих під час психоаналізу дорослих, полягало в тому, що чоловічий та жіночий розвиток є ідентичними, допоки дитина не відкриває для себе існування анатомічної різниці між статями [113, 114]. Він припускав існування жіночого Едипового комплексу, який для дівчат виявлявся в переживанні власної неповноцінності через брак пенісу. Через це маленька дівчинка починає сприймати свою матір також неповноцінною, звинувачує її у власному недоліку і емоційно дистанціюється від неї.

З. Фройд писав, що таке нарцистичне почуття приниження є глибинною причиною послаблення тісного зв'язку з матір'ю, як первинним об'єктом любові, і звернення до батька. Поступово бажання пенісу у дівчинки заміщується соціально прийнятним бажанням мати дитину, для цього вона обирає батька в якості об'єкта любові, тоді матір стає об'єктом конкуренції та ревнощів. Стикаючись з принципом реальності, дівчинка залишає еротичні бажання до батька і знову звертається до матері, щоб ідентифікуватися з нею. Це дозволяє їй в майбутньому стати дорослою жінкою і сповнити власні бажання мати чоловіка та дитину [105, с. 131; 224, с. 106–107].

У підлітковому-юнацькому віці відбувається повторне програвання попередніх фаз психосексуального розвитку [114]. Дівчина з новою силою стає захопленою подібними переживаннями, відчуває неповноцінність, злість та образу на матір. Результатом такої внутрішньопсихічної динаміки стає тимчасове послаблення зв'язку між матір'ю та донькою. Часом через брак в обох учасниць внутрішнього ресурсу опрацювати динаміку внутрішніх змін напруга та конфлікти проявляються на рівні безпосередніх взаємин. Благополучним результатом даної фази розвитку стає повторне наближення дівчини до матері та набуття нею зрілої жіночої ідентичності [69, с. 151].

Х. Дойч, розвиваючи ідеї З. Фрейда щодо жіночого розвитку, писала, що хоча такий шлях послаблення зв'язку є бажаним результатом дорослішання, однак часто інтенсивна прив'язаність доньки до матері стає перешкодою до набуття нею зрілої ідентичності. «Риси інфантилізму, які зустрічаються у багатьох жінок, є наслідком непослабленої прив'язаності до матері протягом раннього розвитку», – зазначає авторка (цитата за [217, с. 95]). Цю ідею Х. Дойч інтенсивно розвивали і інші аналітики (Дж. Лампл де Грот, П. Блос [158], Е. Дал [164], С. Рітво [211] та ін.), розглядаючи взаємини доньки та матері, а саме їх інтерналізований варіант протягом преєдипального періоду, як основну причину незрілості жінки, її схильності до регресу, створення загалом інфантильних взаємин зі світом.

На думку Х. Дойч, перехід від дитинства до дорослості для дівчат стає важчим, ніж для юнаків. У цьому віковому періоді вони мають особливо багато переживань, пов'язаних з матір'ю, оскільки тривале та болісне психологічне відокремлення від неї є основним завданням на шляху досягнення зрілості. Мати і донька на несвідомому рівні приречені програвати амбівалентні сценарії близькості-дистанції: матір одночасно прагне і втримати доньку коло себе, і виштовхнути її в доросле життя, натомість донька бажає як відокремитися, так і залишатися у злитті з матір'ю. Психологічна сепарація може відбутися частково чи не відбутися взагалі, якщо мати та донька володіють недостатнім психологічним ресурсом для подолання наростаючої тривоги, пов'язаної з даним інтрапсихічним конфліктом. У такому випадку психологічне відокремлення іншого сприймається як загроза власній психічній цілісності.

А. Балінт пише: «Мирне послаблення стосунків між матір'ю та донькою – одне з найскладніших завдань виховання» (цитата за [122, с. 157]). На думку авторки, існує велика небезпека того, що дівчина залишиться прив'язаною до матері в той час, коли їй необхідно дистанціюватися, диференціюватися та набути власну відмінну ідентичність. І хоча вона типово розвиває прив'язаність до інших людей, зокрема батька, однак внутрішньо назавжди залишається в емоційному трикутнику [122, с. 164–169].

На підтвердження тези класичних аналітиків про те, що між матір'ю, як первинним об'єктом любові, і донькою формується особливо тісний зв'язок, який в подальшому створює труднощі у процесі психологічного відокремлення, можна навести тези Р. Найт (2005) [187]. У власному дослідженні несвідомих фантазій та свідомих переживань дітей латентного та підліткового віку, порівнюючи хлопчиків та дівчат, вона зазначає, що для дівчаток характерніші сценарії примусової сепарації, програвання конфлікту бажань залишитися маленькою та вирости. Також в них частіше зустрічаються фантазії про те, що з втратою матері вони втратять власне Я.

Це робить їх надто тривожними та нездатними толерувати повну сепарацію. Зі зростанням тривоги з'являється прагнення бути в опіці та опікуватися іншими. Незважаючи на те, що у повсякденному житті їм вдається досягнути необхідного рівня самостійності та незалежності, однак проєктивні тести вказують на стійкі несвідомі труднощі з сепарацією від матері. Якщо ж порівнювати розвиток дівчат та хлопців, то останні частіше несвідомо переживають себе ізольованими та відірваними від інших. Ймовірно, саме ці внутрішньопсихічні особливості відображаються і в грі, коли дівчата більше спілкуються та поділяють спільні фантазії, натомість хлопці спілкуються порівняно менше і частіше залучаються у спільну фізичну активність. З віком молоді люди, як правило, фантазують себе вже не на стільки радикально ізольованими чи вразливими. Вони припускають більше можливостей як дистанціюватися, так і звернутися до батьківських об'єктів у разі потреби, достатньо добре толерують почуття тривоги та суму, які супроводжують сепарацію. Разом з тим завжди залишаються такі, котрі продовжують переживати описані вище труднощі.

Теорія жіночого розвитку Н. Чодороу. Погляди Н. Чодороу відмінні насамперед тим, що авторка спробувала ретельно проаналізувати вплив преєдипального періоду дочірньо-материнських взаємин на подальший розвиток жінки [122]. У своїй теорії вона широко посилається на аналіз клінічних випадків, результати емпіричних досліджень та матеріали жіночих фокус-груп. Це дозволяє їй говорити про психологічно унікальний зміст дочірньо-материнських взаємин, тому що: по-перше, стосовно дівчинки типово функції первинної опіки здійснює жінка; по-друге, мати і донька з раннього дитинства включені в інтенсивні процеси взаємної ідентифікації тілесної, гендерної, рольової; по-третє, для цих стосунків характерні триваюча близькість, взаємність та взаємна ідентифікація.

Н. Чодороу дотримувалася ідеї М. Малер та інших представників теорії об'єктних відносин щодо існування симбіотичної фази злиття, яка, на її думку, є інтенсивнішою та тривалішою у дівчаток. Так відбувається, тому що

матір завжди фантазує доньку як власне продовження, а сина – як тілесно та гендерно інакшого, відмінного від себе. Саме ця особливість раннього зв'язку стає основою, яка закладає базові ознаки жіночої ідентичності: прагнення причетності до інших та особливо прониклі межі Я. Н. Чодороу пише: «У жінок є схильність до сплутування меж та недостатньо розвинене почуття окремоті від інших та світу загалом. І навіть якщо в одних ситуаціях та взаєминах питання розвитку окремої ідентичності можуть бути вирішеними, то в інших – Я жінки все одно залишається схильним до злиття» [122, с. 147]. У підсумку свого масштабного дослідження розв'язання чоловіками та жінками моральних дилем К. Джиліган (1982) [174] звертається до теорії Н. Чодороу і констатує: «Дівчата, на відміну від хлопців, встановлюють менш відчутну межу між власними потребами і потребами інших. Ймовірно, саме тому для них важливо у взаєминах залишатися «люблячими», «турботливими», «допомагаючими», а не «компетентними», «успішними» чи «амбітними»» [174, с. 168]).

Також на підтвердження теорії Н. Чодороу можна навести результати дослідження К. Роміга та Л. Беккена (1992) [212], які визначили, що у інтимності, дружбі та лідерстві дівчата більше цінують емоційну близькість, а хлопці – власну автономію. За спостереженнями Н. Льонс (1990) дівчата-підлітки схильні відмовлятися від лідерства на користь дружніх взаємин (дані наводяться за [175]). І якщо юнаки у подоланні стресу звертаються до занять спортом та іншої фізичної релаксації, то дівчата – до близьких взаємин з оточуючими (дослідження Е. Фріденберг та Р. Левіс, 1993; С. Шульман, 1993 (дані за [204])).

Аналізуючи значну кількість психотерапевтичних випадків, Н. Чодороу зазначає, що всі вони вказують на те, що ознаки злиття, проекції, нарцистичного розширення та заперечення психологічної окремоті іншого частіше зустрічаються у стосунках матері з донькою, ніж з сином. Авторка припускає, що тривалий симбіоз та материнська нарцистична надідентифікація з донькою, хоча і не з такою інтенсивністю як у клінічних

випадках, будуть характерними і для умовно здорових дочірньо-материнських взаємин. На підтвердження власного припущення, вона звертається до результатів дослідження С. Хаммер, в якому теми первинної ідентифікації, єдності та окремоті залишаються актуальними в парах мати – донька з раннього дитинства і протягом всього наступного життя. «Велика кількість матерів та дочок залишаються психологічно недиференційованими одна від одної, що можна назвати напівсимбіотичними стосунками, в яких жодна не бачить себе чи іншу до кінця окремою істотою» [122, с. 42].

Як і Х. Дойч, Н. Чодороу пише, що у перехідному віці дівчина опиняється перед дилемою прагнення до самостійності та переживання власної залежності від матері. Якщо цей інтрапсихічний конфлікт в силу тих чи інших причин стає особливо інтенсивним, то донька може виявляти злість та ворожість у безпосередніх стосунках з нею [105]. Доброю ілюстрацією цього процесу може бути приклад сепарації двох дівчаток, котрий наводить А. Арагно (1998) [146]. Перша з дівчат до настання перехідного віку не мала значного досвіду взаємин з іншими, натомість проявляла виключну прив'язаність до матері, і тому, припускає авторка, процес її сепарації від матері протікав особливо болісно. Вона проявляла інтенсивну ворожість, конфліктність та знецінення матері у безпосередніх взаєминах, щоб могли психологічно відокремитися та диференціюватися від неї. Натомість друга з дівчат значну частину своєї енергії як раніше, так і з настанням підліткового віку витратила на взаємини з однолітками, іншими дорослими, навчання та позашкільну активність. І це, як припускає А. Арагно, їй дозволило програвати сценарії залежності-незалежності лише на несвідомому рівні, і залишатися в добрих, відносно безконфліктних стосунках з матір'ю.

Теорія жіночого розвитку Дж. Міллер з колегами. Дж. Міллер, підсумовуючи огляд робіт, присвячених проблематиці жіночого розвитку, написаних протягом 20 – 70-х рр. ХХ ст., пише про необхідність нового розуміння жіночої психології, яке би показало цінність сильних сторін жінки і могло мати своє застосування у психотерапевтичній роботі з жіночим

досвідом [217, с. 109]. Інші автори, зокрема Дж. Джордан, Дж. Сюррей, О. Каплан [231, 232], підтримали її ідею про те, що якщо перестати оцінювати ранні та пізніші стосунки між матір'ю та донькою як регресивні та такі, що є попередниками схильності жінки до злиття, то ми опиняємося перед суттєво інакшою концепцією жіночого розвитку.

Дж. Сюррей наголошує, що між матір'ю та донькою розвивається сильний зв'язок, в основі котрого лежить взаємна ідентифікація, яка не переривається, а триває протягом усього життя [227]. Основною ознакою цього зв'язку Дж. Джордан з колегами вважають здатність до емпатії. При цьому емпатію вони розуміють як «внутрішній досвід розділення та моментального схоплення психологічного стану іншої людини» [184, с. 29]. Це складний процес, який покладається на високий рівень психологічного функціонування та сили Я, а не на регресію, симбіоз, розчинення меж Я та злиття. Йдеться про унікальну якість меж Я жінки до гнучкості, легшої, у порівнянні з чоловіком, здатності стати на місце іншого, подивитися на світ його очима. Після чого у нормі відбувається повернення до переживання окремоті власного Я та когнітивне структурування досвіду, розуміння того, що відбулося. Втрата доброго емпатичного контакту може відбуватися у двох формах: по-перше, коли емоційний стан іншого суттєво не впливає на власний, в такому випадку розуміння міститься на спробах інтелектуальної реконструкції досвіду партнера чи некритичній проекції власного; по-друге, коли втрачається диференційованість між власним станом та станом іншого, що відкриває шлях до злиття та використання іншого як власне нарцистичне продовження. Причому з причин культурної та сімейної соціалізації, ранніх дитячих та статево-рольових ідентифікацій, вважається, що для чоловіків є більш характерною перша форма, а для жінок – друга.

У вітчизняних публікаціях ряд авторів описували схожі ідеї щодо розуміння емпатії та її значення у процесі психологічного розвитку. Т. А. Рябовол підкреслює особливу значимість емпатичного зв'язку між батьками та дітьми [91, с. 296]. О. Ф. Бондаренко проводить важливе

розмежування між станами емоційного зараження, злиття, навіювання і існуванням справжнього емпатичного контакту, заснованого на зрілих формах розвитку рефлексивного самоусвідомлення та переживання власної психологічної окремоті від іншого (дані за [91]). Н. В. Самоукіна [93] пише, що в дитячо-материнських стосунках можуть бути присутніми різні форми емоційного зв'язку, однак лише прояви матер'ю емпатії пов'язані з розвитком у дитини переживання незалежності, усвідомленням нею власної суб'єктності та формуванням ідентичності.

Емпатичний емоційний обмін Г. О. Балл називає діалогічним, коли позиція кожної зі сторін є достатньо самостійною, однак налаштованою чути, проникати та поглиблювати розуміння один одного. «Для діалогу є необхідним цілісне сприйняття людиною образу іншого», – пише Г. О. Балл [30, с. 229]. На його думку, найчастішими заміниками діалогічної інтенції стають прагнення психологічної дистанції, а також мотиви конкуренції та агресії.

Окрім емпатії, на думку Дж. Міллер з колегами, психологічно позитивний розвиток жінки також залежить від якості раннього досвіду відносин з матер'ю та збереження неперервного та стабільного зв'язку з нею протягом всіх наступних стадій психічного розвитку. «В ранніх стосунках з матер'ю та їх поступальному розвитку протягом життя з'являється унікальна здатність жінки отримувати задоволення від причетності до іншого, зв'язку з іншим» [227, с. 53]. Рання ідентифікація дівчинки з материнською турботою про себе робить її чутливою та турботливою у стосунках з іншими. Спираючись на власні спостереження, І. Стівер пише, що з раннього дитинства дівчата виявляють особливу чутливість та турботу про батьків. Матері вони допомагають почуватися менш засмученою, депресивною та злою, а батькові виказують своє захоплення та любов [224, с. 115]. Досвід емпатичного зв'язку та неперервних стосунків з матер'ю також розвивають у жінки материнські якості, необхідні для виховання власної дитини, а саме:

здатність до емпатичного відгуку, розуміння та віддзеркалення внутрішнього стану дитини, задоволення її ранніх невербалізованих потреб [218].

Для жінок на кожній стадії дорослішання потреба в стосунках стає первинною щодо потреб у набутті автономії, незалежності, сепарації. Цю думку активно відстоюють автори даної теорії жіночого розвитку. Вони пропонують оцінювати розвиток жінки та людини загалом не лише в напрямку сепарації-індивідуації, але і в напрямку «збереження та розвитку стосунків та диференціації в них» [227, с. 59]. Слід зазначити, що у сучасних кроскультурних дослідженнях, зокрема за даними М. Суїзо, мультикультурні середовища помірно різняться або взагалі не різняться за такими цінностями у вихованні, як досягнення автономії та збереження взаємозалежності, причетності у стосунках, тобто більшість батьків виховує у своїх дітей обидві ці риси [226].

Щодо особливостей розвитку дівчат у юнацькому віці, то О. Каплан з колегами, спираючись на результати масштабних досліджень студентської молоді, зробили ряд висновків [185]. Дівчата з віком продовжують цінувати близькість з матір'ю, можливість пройти через всі конфлікти, залишаючись у неперервному емоційному зв'язку з нею. Досвід емпатичних, стабільних та надійних стосунків дає їм особливий психологічний ресурс у дорослішанні, що дозволяє розвивати власну автономію, в якій велике значення відіграє тема взаємин з іншими. На відміну від юнаків, дівчата завжди визначають себе через стосунки. Також їхні самооцінка, самоповага, позитивний образ Я, мотивація досягнення та впевненість у собі особливо сильно пов'язані зі зворотнім відгуком оточуючих. Наскільки добрими та задовольняючими є стосунки дівчат з оточуючими, настільки благополучними та стабільними є показники їхнього особистісного розвитку. З віком у дівчат відбувається диференціація у стосунках, тому до думки оточуючих вони починають ставитися вибірковіше, і все ж вона зберігає для них свою впливовість та значимість [185, с. 122–143].

Вище розглядалися три відмінні теоретичні перспективи на розуміння ролі дочірньо-материнських стосунків у процесі дорослішання жінки. Спочатку ми звернулися до теорії жіночого розвитку класичного психоаналізу, поглядів З. Фрейда, Х. Дойч, П. Блоса, Дж. Лампл де Грот, С. Рітво та інших. Автори вбачають основну перешкоду на шляху досягнення жінкою психологічної зрілості в досвіді ранніх преєдипальних відносин з матір'ю. Тому відвернення від ранньої моделі стосунків з матір'ю стає базовою умовою її психологічного дорослішання. Припускається, що основними патогенними та регресивними чинниками розвитку доньки є близькість та взаємна ідентифікація з матір'ю, які вчасно не припиняються, а продовжують існувати на такому ж рівні емоційної інтенсивності та значимості.

Підсумовуючи позицію Н. Чодороу, яка представляє школу об'єктних відносин, можна сказати, що в основі жіночої ідентичності лежить базова ідентифікація доньки з матір'ю, яка закладається у фазі симбіотичного злиття та загалом періоді преєдипального розвитку дівчинки. Триваліший симбіоз та материнська нарцистична ідентифікація з донькою закладають такі базові риси її ідентичності, як прагнення причетності до інших та особливо прониклі межі Я.

Натомість Дж. Міллер з колегами, які так само відносять себе до представників психоаналітичної теорії, вдалося підкреслити особливий потенціал дочірньо-материнських відносин. Саме у взаєминах з матір'ю, на думку авторів теорії, закладається здатність доньки до емпатії. Причому емпатію вони розглядають як складний процес, який покладається на високий рівень психологічного функціонування та сили Я, а не на регресію, симбіоз, розчинення меж Я та злиття. Також вони запропонували оцінювати загалом розвиток людини не лише в напрямку сепарації-індивідуації, але і збереження близькості та диференціації у стосунках з іншими.

Кожна з представлених вище теоретичних концепцій є достатньо теоретично розробленою та емпірично обґрунтованою. Таким чином, можна припустити, що в певній теоретичній площині вони можуть розглядатися як такі, що доповнюють одна одну і пропонують цілісніше відображення природи дочірньо-материнських взаємин. Як і класичні аналітики, ми визнаємо існування позасвідомих сценаріїв сепарації, які мають особливо інтенсивний характер у дочірньо-материнських відносинах. Саме тому тема власної самостійності та незалежності у взаєминах з матір'ю має вагомий особистісний смисл в досвіді дівчат, незважаючи на те, що кожна з них по-своєму вирішує питання міри залежності, незалежності та ідентифікації з матір'ю. Спираючись на ідеї Дж. Міллер з колегами, можна припустити, що особливим чинником успішної сепарації дівчат буде якість материнського емоційного відгуку та досвід неперервних стосунків доньки з матір'ю. Також ми підтримуємо ідею авторів про те, що між здатністю до емпатії та схильністю до злиття, емоційного зараження існує вагома різниця. Лише в першому випадку мова йде про психологічно диференційований варіант стосунків і набуття ознак автономного функціонування в процесі сепарації. І навіть якщо, як і Н. Чодороу, припустити, що дівчата ніколи не досягають такого рівня автономії та цілісності меж Я, як хлопці, проте за цими ознаками вони будуть істотно відрізнятися між собою. Для одних будуть характерними інтенсивна залежність та схильність до злиття, натомість для інших – досягнення автономії і підтримання цілісних меж Я в більшості життєвих ситуацій.

1.2.2. Психологічний аналіз дочірньо-материнських стосунків

Якщо звертатися до результатів кількісних та якісних емпіричних досліджень, які розглядають специфіку дочірньо-материнської взаємодії, то в них переважно йдеться про психологічну відмінність та унікальність цих стосунків у порівнянні з іншими типами дитячо-батьківських взаємин. Їхня

психологічна неповторність, з одного боку, зав'язана на особливостях материнського ставлення до доньки, а з іншого, на особливостях сприйняття та переживання донькою материнського відгуку. Отже, у ряді досліджень увагу зосереджено на аналізі специфіки материнського ставлення у порівнянні з батьківським, натомість в інших – на порівнянні психологічних особливостей дівчат та юнаків у взаєминах з матір'ю та батьком.

Одні дослідники схильні порівнювати батьківський та материнський вплив з точки зору переживання його молодшою людиною (наприклад, Н. В. Власова [20, 21]), а інші спираються на дані досліджень батьківських уявлень (наприклад, О. О. Карабанова та А. С. Москальова [43, 71]), разом з тим в обох випадках були отримані досить подібні результати, які узгоджуються з численними західними дослідженнями попередніх років (Дж. Хілла та М. Лінча, 1983; Л. Стейнберга, 1987; В. Колінса та Дж. Рассела, 1991 та ін.).

А. С. Москальова (2005) наводить дані, за якими матері порівняно більше зорієнтовані на виховання у своїх дітей почуття відповідальності, гарних манер, терпимості та поваги до інших, натомість чоловіки – почуття відповідальності, незалежності та слухняності [71]. Тобто, якщо матері схильні заохочувати у своїх дітей добре пристосування до стосунків з оточуючими, то чоловіки – розвиток автономії та незалежності.

Матері за даним Н. В. Власової (2009), у порівнянні з чоловіками, вважають себе більш контролюючими, а також вдвічі частіше описують свої взаємини з дітьми як емоційно теплі, взаємні та демократичні [20]. Саме мати, а не батько, часто обговорює з дитиною проблеми вибору професії, навчання, взаємин з іншими людьми. Також вона швидше помічає та реагує на емоційні та фізичні зміни, що відбуваються в дитині, ніж решта членів родини (зокрема, батько) [20, с. 79–83]. Чоловіки, натомість, схильні займати емоційно дистанційованішу позицію, рідко або майже ніколи не розповідають дитині про власні переживання, на що вказують дані, отримані О. О. Карабановою [43].

У своєму дослідженні Т. Аптер (1990) інтерв'ювала дівчаток перехідного віку щодо їхніх взаємин з батьками. Вона зробила висновок про те, що дівчата мають дві окремі лінії стосунків з батьком та матір'ю. З матір'ю вони надають перевагу неструктурованій активності, наприклад, просто проводити час разом, сидіти та розмовляти, а з батьком, як правило, займаються конкретними справами, наприклад, спортом, щось вивчають, майструють і т.ін. [145, с. 81]. Схожі результати повідомляє Н. В. Власова про те, що досліджені нею дівчата саме з матерями діляться власними таємницями та секретами, звертаються до неї за допомогою та порадами, натомість з батьком вони схильні займатися сумісною працею, що не стосується ведення господарства [20, с. 83].

Також Т. Аптер пише про відмінності у спілкуванні дівчат з матір'ю та батьком: матері вони довіряють найбільше своїх думок та переживань у порівнянні з батьком, друзями та сиблінгами (виключення іноді має місце лише у стосунках зі старшою сестрою). І лише в тому, що стосується аргументованої бесіди, переважно на соціальні, політичні питання, вони звертаються до батька. Це узгоджується з даними Дж. Юніса та Дж. Смолар (1985) [233], а також А. Рассела та Дж. Себела (1997) [214], котрі пишуть про те, що з настанням перехідного віку у стосунках між батьком та сином не спостерігається якісних змін у напрямку близькості – дистанції, натомість дівчата у взаєминах з батьком стають емоційно дистанційованішими, менше їм довіряють, проводять менше часу. Можна навести цей факт як аргумент на користь того, що дівчата у даний віковий період особливо потребують чутливого, емпатичного, відзеркалюючого відгуку, який вони знаходять, як правило, лише у стосунках з матір'ю. «Дівчата мають дуже високу потребу у взаємодії, і ця взаємодія відіграє критичну роль у їхньому розвитку», – зазначає Т. Аптер [145, с. 90].

Для дівчат є характерними особливий інтерес, чутливість та розуміння внутрішніх переживань та мотивів поведінки матері: вони досить часто, описуючи свої стосунки з матір'ю, стають на її позицію, аналізують ситуацію

з її перспективи, навіть якщо вони її і не поділяють. Саме в стосунках з матір'ю дівчата намагаються якомога краще донести та пояснити мотиви власної поведінки і почуваються дуже сфрустрованими, коли їм це не вдається. До батька вони можуть адресувати подібні запити, однак він переважно «немає часу», «немає терпіння», «немає інтересу», хоча йому і не байдуже, і він би хотів знати більше про життя доньки [145, с. 86].

Щодо переживання конфліктних ситуацій, то були помічені наступні відмінності: конфліктуючи з батьком, дівчата говорять про власне бажання дистанціюватися і перечекати, у вирішенні суперечок важливе місце займає факт визнання того, хто був правий, а хто помилявся; конфлікти з матір'ю вони переживають емоційно інтенсивніше, прагнуть якомога швидше їх вирішити, щоб відновити власну душевну рівновагу [145, с. 73–93]. За словами Т. Аптер, в таких ситуаціях дочірньо-материнські відносини мають «взаємну силу рани та зціляти» [145, с. 83].

Спираючись на результати власного дослідження, Дж. Франк з колегами (1988) повідомляють, що дівчата у юнацькому віці та ранній дорослості, у порівнянні з юнаками, є емоційно пов'язанішими та менш автономними з батьками, а особливо з матір'ю [171]. При цьому емоційний зв'язок автори досліджували через прояви у стосунках емоційної близькості, комунікації, турботи та емпатії, а автономію – через прояви самоконтролю та здатність до автономної регуляції самооцінки. Що стосується компетентності, досягнення незалежності у поведінці та розвиток здатності приймати самостійні рішення, відмінностей за статтю не виявлено.

Схожі результати повідомляють Д. Карсон з колегами (1999), які провели масштабне дослідження серед молоді Індії, де традиції гендерного виховання є досить сильними: хлопці та дівчата не відрізняються за рівнем компетентності у процесі навчання та вирішення актуальних щоденних турбот, хоча дорослі оцінюють у дівчат вищий рівень соціальної компетентності, взаємозалежності та причетності [160].

Дж. Франк з колегами також дослідили, що у юнацькому віці та ранній дорослості американські жінки частіше описують компетентно-пов'язаний тип взаємин з матір'ю (40% жінок), в яких досягнення значного рівня незалежності у поведінці та поглядах супроводжується збереженням емоційного зв'язку з матір'ю. Мова йде про те, що майже половина досліджених ними жінок, досягаючи незалежності, продовжують перебирати на себе відповідальність за життя матері, наприклад, активно турбуються про її здоров'я, беруть активну участь у суперечках, що трапляються між батьками і т. ін. У результаті несприятливого проходження фази сепарації-індивідуації жінки найчастіше описують залежний тип стосунків (25%), коли не можуть самостійно справитися з типовими щоденними справами без материнської допомоги і часто вдаються до регресивних реакцій у ситуації стресу [171, с. 734–736].

Дж. Хофман та Б. Вейс (1987) стверджують, що зростаюча емоційна незалежність у стосунках з матір'ю у студентів коледжу особливо є характерною для юнаків, а не для дівчат [179]. Дівчата чутливіші до внутрішньосімейних конфліктів: для них конфлікт бодай з одним з батьків пов'язаний з таким самим рівнем дистресу, як у юнаків – з обома. І навіть коли дівчата не мають суперечок з батьками, а батьки конфліктують між собою, це впливає на зростання рівня їхнього дистресу. К. Мінг з колегами (2007) підсумовують, що у дівчат внутрішньопсихологічні конфлікти та проблеми у поведінці істотно сильніше пов'язані з негараздами у батьківських взаєминах, ніж у хлопців [199].

Отож, дочірньо-материнські стосунки можна розглядати як унікальні та неповторні в силу особливо тісного психологічного зв'язку, що забезпечується механізмами взаємної ідентифікації. В психологічно благополучному варіанті взаємин завдяки цим особливостям мати та донька налаштовані на емпатичне розуміння одна одної, підтримку емоційної близькості та неперервності стосунків. Це створює особливий психологічний ресурс і у подоланні зростаючої сепарації доньки. Якщо ж матір не готова

чутливо реагувати на потребу доньки у психологічному відокремленні від себе, то ідентифікація дівчини з неконструктивними взаєминами може створити значні перешкоди на шляху її дорослішання.

Спираючись на розроблені класифікації батьківського ставлення, спробуємо проаналізувати зв'язок між материнським ставленням та здатністю дитини розвивати автономію. Це питання являє особливий інтерес з огляду на те, що у емпіричній частині роботи ми спробуємо розробити власну типологію дочірньо-материнських стосунків у процесі дорослішання доньки.

У західних, так само як і у вітчизняних дослідженнях, популярною типологією батьківського ставлення залишається двофакторна ортогональна модель Д. Баумрінд (1968), доопрацьована Е. Макобі та Дж. Мартіном (1983), в якій стиль батьківського ставлення пропонується оцінювати за мірою вираження близькості та вимогливості. Л. Стейнберг (1990), спираючись на дану типологію, провів масштабне дослідження зв'язку батьківського стилю виховання та психологічних особливостей розвитку молодшої людини [223]. Він зробив наступні висновки: авторитарний стиль виховання пов'язаний з більшою слухняністю та нижчим рівнем компетентності; ліберальний – з вищим рівнем самовпевненості, схильністю до вживання алкоголю та труднощами у навчанні; індиферентний – з нижчою компетентністю і вищими показниками поведінкових проблем; а демократичний – з вищими показниками самоповаги, соціальних навичок, імпульс-контролю та соціальної відповідальності.

У вітчизняних дослідженнях про схожі результати повідомляють В. Я. Титаренко та Н. В. Брагіна (2005), коли пишуть, що найкращі взаємини утворюються тоді, коли батьки дотримуються демократичного стилю виховання, гнучко, послідовно та раціонально направляють поведінку своїх дітей [17, с. 152]. Наголошується важливість співпраці, а не конфронтації та сліпої боротьби за власні переконання. Посилаючись на результати власного дослідження, Н. В. Брагіна пише, що саме такий стиль виховання пов'язаний з відсутністю серйозних непорозумінь між батьками та дітьми і позначається

на відповідальному ставленні юнаків та дівчат до навчання, розвитку дисциплінованості та чуйності.

Західні науковці спробували деталізованіше дослідити прояви вимогливості, контролю та заохочення автономії у батьківському ставленні. Б. Барбер та Е. Хармон (2002) припустили, що батьківський контроль може проявлятися у двох формах: інтрузивній, котра має на меті контроль за думками та почуттями дитини, що неодмінно підриває її психічний розвиток; і регулятивній, котра має на меті регуляцію, моніторинг та спостереження за активністю дитини, допомогу в організації її особистого простору, що, навпаки, сприяє дорослішанню [149]. На думку Е. Хок з колегами (1989) [178], а також Б. Соененса з колегами (2005, 2006), типовими причинами інтрузивного батьківського контролю є або страх перед сепарацією дитини, або їхній надмірний перфекціонізм [221, 222].

За даними Б. Соененса з колегами (2007) заохочення батьками автономії дитини так само може проявлятися в двох формах: заохочення незалежності та сприяння розвитку саморегуляції. Лише друга виявилася пов'язаною з доброю соціально-психологічною адаптацією юнаків та дівчат, а також розвитком в них самоконтролю [220].

До теми дитячо-батьківських стосунків зверталися такі автори, як Є. Г. Ейдемільер [134], В. В. Юстіцкіс [135], О. І. Захаров [38], Ф. Я. Варга [18], О. С. Співаковська [102]. Є. Г. Ейдемільер та В. В. Юстіцкіс розробляли поняття гіпер- та гіпоопіки у вихованні, описуючи недоліки батьківського ставлення до дитини [135]. Якщо гіперопіка відбувається у ліберальній формі послаблення контролю та вимог, то частим наслідком стає інфантилізація дитини. При контролюючій гіперопіці дитина найчастіше розвиває ранню емансипацію від батьків через бажання більшої свободи, самостійності та незалежності. Гіпоопікаюче ставлення також призводить до потреби у швидшому дорослішанні, що часто супроводжується надмірною самовпевненістю, а також переживаннями непотрібності та образи. А емоційне нехтування та жорстокість у ставленні до дитини здатні

спричинити різноманітні невротичні та психопатичні розлади, як зазначають О. І. Захаров та Н. Ю. Синягіна [38, 94, 95]. Аналіз результатів численних досліджень дозволив Л. А. Філоненко (2006) зробити подібні висновки про те, що порушення соціально-психологічної адаптації та емоційного благополуччя найчастіше зустрічається у тих дітей, котрі страждають від недостатнього спілкування з дорослими, їхнього ворожого ставлення та загальної атмосфери сімейного розбрату [111, с. 467].

Аналіз звертань за психологічною допомогою, незалежно від декларованого запиту, на думку О. О. Вовчик-Блакитної та Т. С. Гурлевої (2003), переконує у наявності значних прогалин у емоційній стороні дитячо-батьківських взаєминах [22, с. 101]. Неконструктивне ставлення батьків до дітей засноване на зменшенні проникності меж Я батьків до Я дитини, припускає М. І. Дунаєва (2007) [36].

Т. Аптер (1990) пише, що гармонійний розвиток доньки критично залежить від здатності матері задовольняти її потреби у стабільних, емоційно неперервних стосунках та емпатичному зворотньому зв'язку [145]. Схожі ідеї у російській психології розвиває В. О. Петровський (2001), коли пише про важливість для дитини суб'єктного відображення з боку батьків [82]. Адже саме завдяки йому відбувається акт її самоототожнення, розвиток її ідентичності.

А. Хаусер з колегами (1991) були одними з перших, хто спробував розробити типологію материнського ставлення до дорослішання доньки. Вони описали два типи матерів: підтримуючих, котрі виявляють прийняття, підтримку та зацікавлення незалежним життям доньки; та перешкоджаючих, котрі активно знецінюють, засуджують, виявляють пасивну байдужість чи непослідовність до проявів самостійності та незалежності доньки (дані за [162, с. 711]).

М. Чарльз з колегами (2001) розширили дану типологію, описавши чотири типи матерів: сприяючих; сприяючих, але часто емоційно недоступних; пасивно та активно перешкоджаючих та непослідовних. За

результатами їхнього дослідження у сприяючих матерів доньки найраніше з-поміж решти груп досягають психологічну зрілість, розвивають впевненість та готовність до самостійного життя. У сприяючих, але часто емоційно недоступних матерів доньки розвивають найбільшу емоційну дистанцію у стосунках. У пасивно та активно перешкоджаючих матерів доньки демонструють вищі показники компетентності у вирішенні особистих справ, однак нижчі – емоційної компетентності та благополуччя. У непослідовних матерів доньки оцінюють власну компетентність та емоційне благополуччя найнижче [162, с. 708].

Слід зазначити, що пасивні та активні стратегії втручання в автономію доньки, які описали М. Чарльз з колегами, добре узгоджуються з ідеями В. О. Горяніної (1997) про існування двох неконструктивних стратегій впливу батьків на незалежну поведінку дитини, притлумленням та униканням [25]. Стратегія притлумлення побудована на активному прагненні батьків змусити дитину поводитися певним чином, коли мати (чи батько) повчає, нав'язує, вимагає, маніпулює почуттями жалю, провини, сорому тощо. Причому зі зростанням напруги такі батьки схильні вдаватися до відкритих погроз та застосування сили. Коли ж мова йде про уникаючу стратегію, то мати замикається в собі, переживає невпевненість у можливості довести власну позицію, шукає захисту та підтримки у вищих авторитетів, маніпулює власною жертовністю.

Дж. Франк з колегами (1988) окреслили власну типологію, спираючись на переживання молодими жінками (віком 22 – 32 роки) власної самостійності та незалежності у стосунках з матір'ю. Вони описали компетентно-пов'язаний, залежний, ідентифікований, індивідуований псевдоавтономний типи дорослішання дівчат. Компетентно-пов'язані жінки (40%) проявляють значну самостійність та незалежність у поведінці та поглядах та зберігають особливу близькість та співпереживання у взаєминах з матір'ю. Залежні жінки (25%) проявляють нездатність подолати щоденні труднощі без материнської підтримки, переживають власну безпорадність

що-небудь змінити у власному житті та взаєминах з матір'ю, а на заохочення більшої незалежності схильні вдаватися до регресивних реакцій. Ідентифіковані жінки (20%) особливо повно ідентифікуються зі світоглядом своїх матерів, котрий наділяють особливою цінністю, часто прагнуть материнської підтримки, підтвердження власних рішень та вчинків. Індивідуйовані жінки (10%) розвивають чіткі межі між власним життям та життям матерів, описують свої взаємини як добрі, однак без інтенсивного емоційного обміну. Псевдоавтономні жінки (5%) насамперед прагнуть уникнути материнського втручання, через що розвивають підкреслену незалежність та самовпевненість, одночасно прагнучи зовнішнього контролю та сприяння у стосунках [171].

М. Моррей та Р. Шілкрет (2002) пробували оцінити результати сепарації, виходячи з того, наскільки інтенсивно матір втручається в життя доньки. Автори зробили висновок про те, що доньки інтрузивних матерів навіть на відстані від матері продовжують переживати значні труднощі з самостійністю [200].

Посилаючись на теорію сімейних систем М. Боуена, Л. П. Пономаренко (2008) розглядає психологічно недиференційоване ставлення матері до доньки як потужний чинник формування когнітивно та емоційно недиференційованого, а отже і незрілого Я жінки [83]. Тобто емоційно-когнітивна недиференційованість матері проявляється у тому, що вона не зауважує межі між власною психічною реальністю та реальністю доньки, що, в свою чергу, позначається на розвитку у доньки схожих ознак емоційно-когнітивної недиференційованості. Спираючись на власний досвід психологічного консультування, авторка припускає, що саме психологічна недиференційованість є базовою причиною поганої здатності жінок до саморегуляції, адаптації, подолання стресу та інтенсивної тривоги. Л. П. Пономаренко описує два типи материнського ставлення, що призводить до подібних наслідків. Перший тип стосується проявів матір'ю надмірного контролю, критики, нав'язливої гіперопіки, проєкцій на доньку власних

негативних рис та життєвих поразок. Для другого типу характерне підтримання матір'ю виключної емоційної близькості з донькою на фоні переживання взаємної безпорадності та життєвої необхідності у підтримці з боку одна одної.

Як видно з представленого вище теоретичного огляду, зібрано багато емпіричного матеріалу, в якому досліджується зв'язок між окремими особливостями материнського ставлення (стилем виховання, інтрузивністю, контролем, емоційною складовою комунікації, психологічною диференційваністю тощо) та дорослішанням дівчат. Це дозволяє зробити ряд цікавих висновків про те, що автономізації доньки сприяють материнський позитивний емоційний відгук та підтримання стабільних, неперервних взаємин з матір'ю; а також здатність матері до регуляції, моніторингу та супервізії життєдіяльності доньки, заохочення її самоконтролю та саморегуляції. Ще одним вагомим чинником є здатність матері сприймати доньку в якості психологічно диференційованої від себе істоти. В протилежному випадку материнське ставлення починає здійснювати деструктивний вплив, що особливо позначається на зниженні в дівчат показників соціально-психологічної адаптації та емоційного благополуччя.

А. Хаусер, М. Чарльз з колегами намагалися розробити типологію материнського ставлення до дорослішання доньки, а Дж. Франк з колегами окреслили власну типологію, спираючись на переживання молодими жінками власної самостійності та незалежності у взаєминах з матір'ю. Можна припустити, що вітчизняна типологія сепарації дівчат та переживання ними образу материнського ставлення дозволить доповнити та розширити попередні емпіричні знахідки.

Що стосується психологічної дистанції, то нами не було знайдено відомостей про операціоналізацію та дослідження даного концепту в контексті явища психологічної сепарації в дитячо-батьківських стосунках.

Таким чином, обраний нами фокус дослідження особливостей сепарації у такому її прояві як психологічна дистанція достатньо новий.

Також припускається, що використання інтерв'ю та якісне його опрацювання дозволить глибше зрозуміти предмет дослідження та цілісніше описати досвід дорослішання дівчат у відносинах з матір'ю, а застосування стандартизованих методик та процедури статистичного опрацювання даних – обґрунтувати результати на чисельній групі досліджуваних.

1.2.3. Формування у доньки образу материнського ставлення та його вплив на процес сепарації в юнацькому віці

Про особливості формування та розвитку материнського образу у дитини насамперед йдеться у дослідженнях, котрі стосуються виникнення ранніх особистісних структур та формування базових психологічних конфліктів (тут ми можемо звернутися до праць М. І. Лісіної [60], Г. Г. Філіпової [110], З. Фрейда [114], К. Хорні [116], Е. Еріксона [138], Дж. Боулбі [16] та інших). Особливо детально процеси інтерналізації-екстерналізації у дитини материнського образу досліджуються у теорії об'єктних відносин М. Кляйн, Д. Віннікотом, Р. Фейрберном [105, 110].

У вітчизняній та російській психології розвиток дитини також схильні розглядати у системі її ранніх та наступних взаємин з батьками, що визначає формування в неї окремих структур суб'єктного досвіду (В. О. Петровський [81, 82], В. О. Татенко [106, 107, 108], С. Д. Максименко [61, 62]). Авторами припускається, що свідомість дитини має діалогічну природу, в ній завжди присутній інший. А контекст безпосередніх взаємин значною мірою визначається якістю та роллю цього внутрішнього іншого. Таким чином образ себе та образ матері від самого початку присутні у внутрішньому світі дитини. В процесі онтогенезу дитини вони розвиваються, ускладнюються та диференціюються, здійснюючи взаємовплив.

Більшість досліджень дочірньо-материнських взаємин, до яких ми зверталися у попередньому підрозділі (Н. В. Власової [20], В. Я. Титаренко та Н. В. Брагіної [17], Т. Аптер [145], Дж. Юніша та Дж. Смоллар [233], А. Рассела та Дж. Себела [214] тощо), фактично побудовані на з'ясуванні того, які уявлення та переживання має дівчина стосовно своєї матері та її ставлення до себе. Дослідники вважають, що в підлітковому-юнацькому віці та ранній дорослості материнський образ достатньо сформований та однозначний, тож може виступати чинником благополучного чи, навпаки, дисгармонійного розвитку доньки.

Виходячи з логіки нашого дослідження, на основі аналізу, синтезу та узагальнення теоретичного матеріалу була побудована теоретична модель дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю, заснована на психодинамічній теорії сепарації (рис. 1.2).

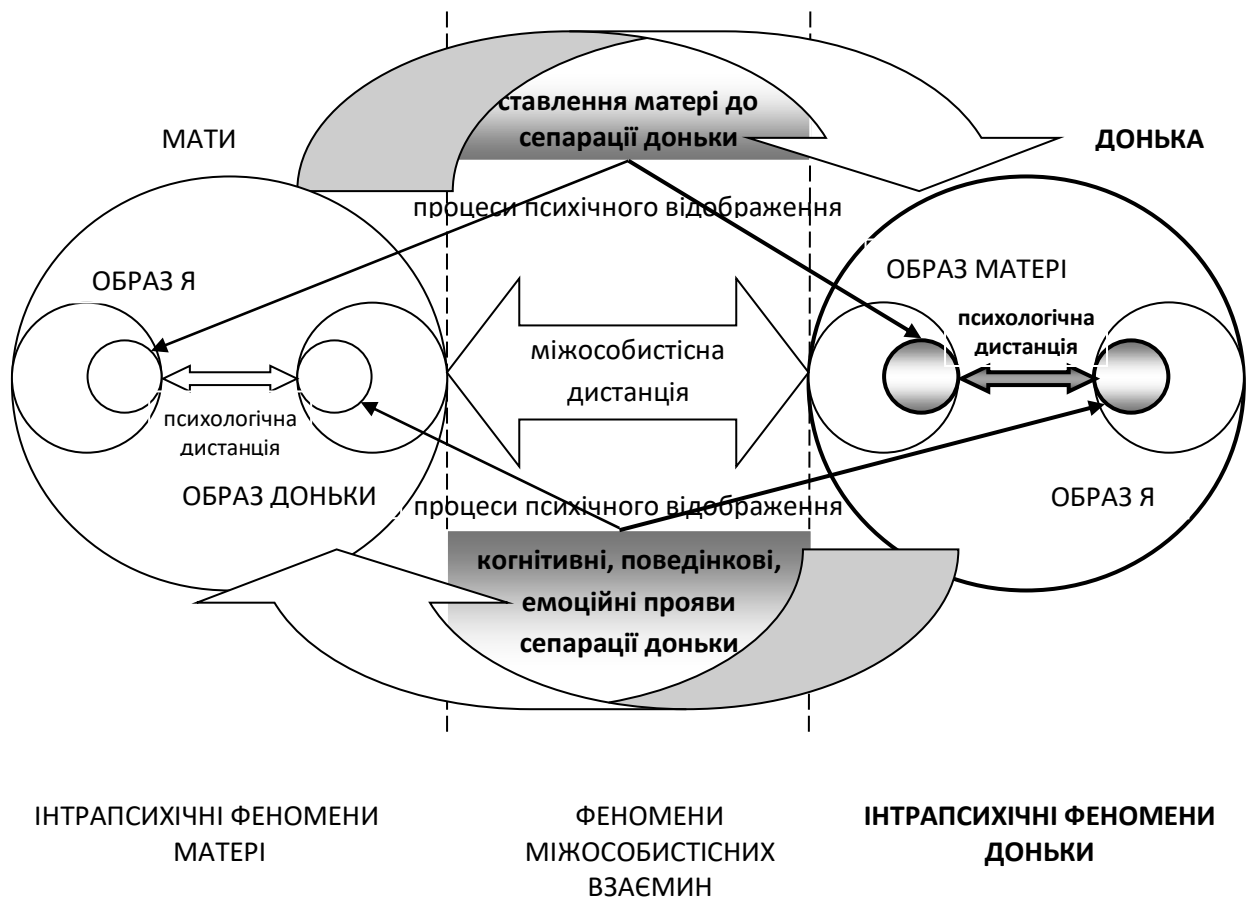

Рис. 1.2 Теоретична модель сепарації дівчат юнацького віку в стосунках з матір'ю

У такій моделі материнський вплив розглядається як центральний чинник набуття донькою особистісної автономії. На рисунку відображена діадна природа процесу сепарації: матір своїм ставленням впливає на сепарацію доньки, а сепарація доньки визначає материнське ставлення.

Також сепарація розглядається нами, з одного боку, як феномен внутрішньо психічного життя матері та доньки, а з іншого, як процес, що має свої прояви в міжособистісних взаєминах. На схемі показано, що «Ставлення матері до сепарації доньки» та «Когнітивні, поведінкові, емоційні прояви сепарації доньки» мають своє психічне представництво у внутрішній феноменології обох учасниць процесу. Ставлення матері до сепарації доньки у доньки входить в структуру образу матері, а у матері – в структуру образу Я. Емоційні, когнітивні та поведінкові прояви сепарації доньки у доньки входять в структуру образу Я, а у матері – в структуру образу доньки. Міжособистісна дистанція, яка встановлюється у безпосередніх взаєминах між матір'ю та донькою, також має своє психічне відображення у тому, на якій психологічній дистанції дівчина та мама переживають власний образ Я та образ Іншого.

У моделі ми спробували представити процес сепарації якомога цілісніше, натомість у фокусі цього дослідження знаходяться лише феномени внутрішньопсихічного життя доньки, а саме: переживання дівчиною образу материнського ставлення до власної сепарації, власної автономії в її когнітивних, емоційних, поведінкових проявах та психологічної дистанції між образами себе та матері.

Очевидно, що взаємини між матір'ю та донькою включені у ширший контекст життєвих обставин та стосунків з іншими людьми. На нашу думку, впливовими чинниками можуть бути вік дівчини, проживання разом чи окремо від батьків, структура батьківської сім'ї, наявність сиблінгів, черга народження, особливості взаємин між матір'ю та батьком. У емпіричній частині роботи ці чинники розглянуто в якості додаткових змінних дослідження.

Висновки до першого розділу

1. Огляд літератури, представлений у першому розділі, вказує на те, що теорія сепарації-індивідуації порівняно мало представлена у вітчизняних наукових джерелах. Натомість у західній психології концепція сепарації-індивідуації є добре теоретично розробленою та методологічно опрацьованою, узгодженою з теорією розвитку ідентичності Е. Еріксона, теорією самодетермінації поведінки людини Е. Дісі та Р. Раяна, теорією диференціації в сімейній системі М. Боуена.

2. В психоаналітичній літературі під сепарацією розуміється внутрішньопсихічний процес, під час котрого індивід набуває переживання себе як самостійної та незалежної від об'єкта цілісності. В емпіричних дослідженнях процес сепарації також схильні вивчати в контексті актуальних змін у емоційних, когнітивних, поведінкових проявах та стосунках.

3. У даному дослідженні, спираючись на погляди Дж. Франк, С. Ламан та Б. Евері (1988), М. Чарльз, С. Якобсон та Дж. Гросман (2001), сепарація визначається як взаємопов'язаний інтра- та інтерпсихічний процес, протягом якого дівчина набуває переживання власної автономії від матері. При цьому досягнення автономії розглядається як результат процесу сепарації, котрий проявляється у набутті дівчиною певного рівня когнітивної, поведінкової, емоційної незалежності та психологічної дистанції від матері.

4. У межах психоаналітичної парадигми материнський вплив розглядається як попередник розвитку схильності Я жінки до інфантильності та регресу (З. Фройд, Х. Дойч, П. Блос та ін.), більшої проникності особистісних меж та злиття (Н. Чодороу), емпатії та особливої потреби у стосунках, як джерела особистісного розвитку (Дж. Міллер та ін.). Дочірньо-материнські взаємини мають особливий вплив на жіночий розвиток через тісний психологічний зв'язок, котрий забезпечується механізмами взаємної ідентифікації.

5. Спираючись на погляди представників суб'єктного підходу (З. С. Карпенко, В. А. Роменця, В. О. Татенко, Т. С. Яценко, та ін.), можна

стверджувати, що донька від самого народження володіє потенцією та інтенцією до розвитку, а історія її взаємин з матір'ю стає вагомим чинником, який в період дорослішання може сприяти або перешкоджати становленню в неї самосвідомості та здатності до самовизначення.

6. У сучасних емпіричних дослідженнях (А. С. Москальової, Н. В. Власової, О. А. Карабанової, Т. Аптер, Дж. Франк з колегами, К. Джиліган, М. Чарльз з колегами та інших) обґрунтовується, що автономізації доньки сприяють підтримка з матір'ю емоційно стабільних, приймаючих, емпатичних стосунків, здатність матері до регуляції та моніторингу життєдіяльності доньки, заохочення її самоконтролю та саморегуляції. Також вагомим чинником стає здатність матері сприймати доньку в якості психологічно диференційованої від себе істоти (Л. П. Пономаренко, Н. П. Демидюк).

7. Аналіз теоретичного матеріалу дозволив виявити, що недостатня увага у психологічних дослідженнях присвячена питанню типології сепарації дівчат юнацького віку в стосунках з матір'ю. Не було знайдено відомостей про операціоналізацію та дослідження психологічної дистанції в контексті явища сепарації в дитячо-батьківських стосунках. Особливо цікавим також залишається питання вітчизняної специфіки дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю.

Результати даного теоретичного аналізу представлені у таких публікаціях:

1. Широка А. О. Емоційна близькість між мамою та дочкою в юнацькому віці: проблема сепарації / А. О. Широка // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – №26 (50). – Ч. 1. – С. 415–420.

2. Широка А. О. Динаміка материнсько-дочірніх стосунків в процесі психологічної сепарації / А. О. Широка // Матеріали наук.-практ. конф. [«Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв»], (Львів, 15 травн. 2009 р.) – Львів, 2009. – С.40–42.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕПАРАЦІЇ ТА ОБРАЗУ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ У ДІВЧАТ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Основними змінними дослідження є феномени внутрішньопсихічного життя дівчат, а саме мова йде про переживання ними:

- образу материнського ставлення до власної сепарації;
- власної автономії від матері;
- психологічної дистанції між собою та матір'ю.

Нижче описані основні етапи організації емпіричного дослідження, вибір психодіагностичних методик та особливості їх застосування, критерії оцінки досліджуваних змінних. Також наводяться статистичні особливості обраних методик дослідження. Оскільки в роботі використане вільне інтерв'ю, то увагу звернено на особливості його проведення та опрацювання в методі обґрунтованої теорії. Представлені критерії достовірності результатів, отриманих на основі якісного аналізу даних.

2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

Дослідження тривало протягом 2006 – 2009 років, робота була зорганізована у наступні етапи:

I. Підбір, адаптація та апробація методик у пілотажному дослідженні. На початку дослідження було відібрано ряд методик, які діагностують різні особливості переживання дівчатами своїх взаємин з матір'ю. Пізніше з них обиралися найбільш відповідні до мети та гіпотези дослідження. Щодо дослідження сепарації в дитячо-батьківських стосунках, то у вітчизняних джерелах не вдалося знайти відповідної методики. Тому було проведено адаптацію українською мовою англійської методики дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці Дж.

Хофмана. Дана методика була отримана на електронний запит з письмовим дозволом автора на її адаптацію та використання у дослідженні.

Психологічна дистанція розглядалася нами як змінна величина, котра значною мірою пов'язана з переживаннями дівчатами актуальних взаємин з матір'ю. Для її дослідження був розроблений план лонгітуду, що включав серію замірів показників, представлених у анкеті в Додатку А. Для з'ясування діагностичних можливостей шкал, сконструйованих для лонгіюдного дослідження, вони співставлялися зі шкалами стандартизованих методик дослідження материнського ставлення та сепарації.

Для отримання додаткових даних про досліджуваних була розроблена анкета, в якій враховувалися вік дівчини, проживання разом чи окремо від батьків, структура батьківської сім'ї, наявність сиблінгів та черга народження (див. Додаток Б).

Пілотажне дослідження, як і всі наступні етапи дослідження, проводилося однією людиною – автором дисертаційної роботи. Під час пілотажного і основного досліджень дівчатам повідомляли результати. Це створювало додаткову мотивацію відповідально поставитися до завдання. Також вони були ознайомлені з умовами конфіденційності та особливостями використання, отриманих від них даних.

II. Проведення основного дослідження, яке включало в себе:

- заповнення анкетних даних та стандартизованих методик, апробованих у пілотажному дослідженні;
- проведення лонгіюдного дослідження (всього 10 щотижневих замірів);
- проведення інтерв'ю з дівчатами.

Перед проведенням інтерв'ю дівчатам повідомляли про мету дослідження, особливості даного методу, про те, що під час розповіді буде вестися запис на диктофон, умови конфіденційності та особливості використання даних, отриманих від них. Це повідомлялося не лише в усній, але і письмовій формі у листі-зголошенні на участь в інтерв'ю, наведеному у

Додатку В. Враховувалося побажання кожної з дівчат щодо участі в індивідуальному чи груповому форматі. Інтерв'ю займало від 1 до 2-х годин часу. Основна частина інтерв'ю проводилася на базі Львівського центру дитячого розвитку «Жевжик».

III. Первинне опрацювання даних. Дані, отримані за допомогою стандартизованих методик та сконструйованих шкал, підраховувалися згідно ключів і вводилися в електронну таблицю програми Statistica 6.0. Аудіо записи інтерв'ю переводилися у текстовий формат.

IV. Вторинне опрацювання даних. Опрацювання кількісних даних відбувалося за допомогою методів статистичного аналізу. Опрацювання матеріалів інтерв'ю здійснювалося в методі обґрунтованої теорії, який передбачає декілька етапів, детально наведених в пункті 2.2. цього розділу.

V. Опис результатів дослідження. Результати дослідження склали інтерпретації, отримані на перетині опрацьованих кількісних та якісних даних.

VI. Висунення практичних рекомендацій.

VII. Формулювання висновків та перспектив подальшого дослідження.

2.2. Обґрунтування вибору та застосування методик дослідження

Підбір методичного матеріалу для емпіричного дослідження проводився з урахуванням напрацювань вітчизняних та зарубіжних психологів.

З оглянутих психологічних методик дослідження дитячо-батьківських стосунків було відібрано дві, які потенційно могли бути використані в дослідженні, а саме, опитувальник «Підлітки про батьків», адаптований науковим колективом під керівництвом Л. І. Вассермана (2000) [19], та опитувальник «Дитячо-батьківські стосунки підлітків», розроблений О. І. Троянською (2003) [59, с. 114–120]. Слід зауважити, що шкали методик

подібні між собою за змістом, однак варіант А. І. Троянської повніший та диференційованіший, складається з 108 тверджень, об'єднаних в 19 шкал. Отож для використання в основному дослідженні був обраний саме він. В подальшому дану методику в тексті роботи будемо називати «Методика дослідження материнського ставлення», оскільки вона використовується лише для оцінки переживання дівчиною ставлення матері до себе.

«Методика дослідження материнського ставлення»

О. І. Троянської. Опитувальник складається з п'яти блоків шкал, які оцінюють переживання донькою:

- емоційного ставлення матері (шкали прийняття, емпатії, емоційної дистанції);
- спілкування та взаємодії з матір'ю (шкали співпраці, тиску у прийнятті рішень, заохочення автономії, конфліктності);
- материнського контролю (шкали вимогливості, моніторингу, контролю, авторитарності, здійснення заохочення, здійснення покарання);
- непослідовності у материнському ставленні (шкали непослідовності та невпевненості);
- інших особливостей взаємин (додаткові шкали задоволення матір'ю потреб дитини, неадекватного сприймання матір'ю образу дитини, позитивного ставлення матері до батька, ворожого ставлення матері до батька, загального задоволення стосунками з матір'ю).

Кожне з тверджень методики оцінюється за 5-ти бальною шкалою: в 1 бал, якщо матір так ніколи не ставиться до доньки; 2 – досить рідко; 3 – інколи; 4 – часто; 5 – постійно, майже завжди.

Для оцінки міри автономності молодого людини у взаєминах з батьками в західних емпіричних дослідженнях застосовуються методика дослідження сепарації від батьків в юнацькому віці Дж. Хофмана [180] (Psychological Separation Inventory, скорочено PSI, 1984) та тест сепарації-індивідуації в підлітковому-юнацькому віці Дж. Левіна з колегами [191] (Separation-

individuation Test of Adolescence, скорочено SITA, 1986, 1993). В дослідженні була використана методика Дж. Хофмана, оскільки вона добре відповідає меті дослідження і був отриманий дозвіл автора на її адаптацію та використання.

«Методика дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці» Дж. Хофмана. Опитувальник складається з 138 тверджень, які діагностують переживання молодого людиною власної автономії у стосунках з батьком та матір'ю окремо. У дослідженні використовувалася частина, яка стосується взаємин з матір'ю, хоча методика пройшла адаптацію у повному варіанті. Переживання власної автономії у стосунках з матір'ю дівчата оцінювали за 4-ма наступними шкалами:

- емоційної незалежності – відсутності у доньки інтенсивної потреби у виключно близьких стосунках з матір'ю та здатність емоційно бути включеною у стосунки поза межами діади;
- конфліктної незалежності – відносної свободи від надто інтенсивних переживань провини, тривоги, недовіри, сорому, відповідальності, сильної образи, злості стосовно матері;
- незалежності у ставленнях – наявності власної, окремої від материнської, системи міркувань, уявлень та переконань щодо тих чи інших явищ соціальної дійсності;
- функціональної незалежності – здатності доньки планувати та реалізовувати власні справи без материнської допомоги.

Кожне з тверджень методики оцінюється за 5-ти бальною шкалою: в 1 бал, якщо описана ситуація ніколи не трапляється; 2 – зустрічається дуже рідко; 3 – буває інколи; 4 – часто; 5 – майже постійно або завжди.

Методика у повному варіанті з описом шкал та ключем наводиться у Додатку Г.

Для лонгітюдного дослідження психологічної дистанції та переживання дівчатами актуальних взаємин з матір'ю була розроблена щотижнева анкета. При її розробці було важливо, щоб кожне з завдань

відповідало меті дослідження, займало незначний час, було легким та зрозумілим для виконання. Отож, **щотижнева анкета** містила три завдання, в яких дівчат просили оцінити (див. також Додаток А):

- стосунки з матір'ю протягом минулого тижня за шкалами частоти спілкування, емоційної близькості – формальності, конфліктності та задоволення стосунками;
- рівень власної та материнської емоційної напруги в стосунках протягом минулого тижня за тестом М. Люшера;
- дистанцію між собою та матір'ю протягом минулого тижня, зобразивши себе та матір колами будь-яких розмірів на будь-якій дистанції, спираючись на власні переживання.

Лонгітюд дозволив, по-перше, отримати більш точні показники психологічної дистанції та переживання дівчатами актуальних взаємин з матір'ю; по-друге, врахувати показники дисперсії (стабільності – коливання дистанції, емоційної напруги, частоти спілкування, близькості, конфліктності та задоволення у стосунках).

Актуальні взаємини з матір'ю дівчата оцінювали стосунки, поставивши відмітку на відповідній шкалі. При обробці кожна шкала умовно розділялася на 10 відрізків для того, щоб була можливість оцінити рівень того чи іншого показника в межах від 1 до 10.

Розрахунок показників переживання дівчатами власної та материнської емоційної напруги в стосунках проводився відповідно до інструкції тесту М. Люшера [98, с. 12–13]. Якщо основні кольори (синій (1), зелений (2), червоний (3) або жовтий (4)) потрапляли на одну з 3-ох останніх позицій, то це вказувало на існування емоційної напруги через неможливість задоволення базової психологічної потреби, яку символізує даний колір. Присутність основних кольорів (1, 2, 3 чи 4) на 6-ій позиції оцінюється в 1, на 7-ій позиції – 2, на 8-ій – 3 бали. Сірий (0), фіолетовий (5), коричневий (6) чи чорний (7) кольори розглядаються як додаткові. Коли вони потрапляють на одну з перших 3-ох позицій ряду перед основними кольорами, це вказує на

наявність невдалої компенсаторної тенденції через неможливість задоволення базових психологічних потреб. Присутність додаткових кольорів (0,6,7) на 3-ій позиції ряду оцінюється в 1, на 2-ій – 2, на 1-ій – 3 бали. Наявність витісненої потреби (ВП) та невдалої компенсаторної тенденції (НКТ) у сумі складають показник рівня емоційної напруги (рівень емоційного стресу, скорочено PEC):

$$PEC = ВП + НКТ$$

Рівень переживання власної чи материнської емоційної напруги (Я стрес / М стрес) міг отримати числове значення в межах 0 – 12.

Ідея графічного зображення кіл для виміру переживання дистанції між людьми була запозичена з графічного тесту дослідження рівнів самосвідомості С. М. Меджидової [64]. Припускалося, що та відстань, на якій дівчата зображають себе та матір, є символічним виявом психологічної дистанції, на якій вони переживають власний та материнський образи. Відстань між колами розраховувалася як відносна величина відношення відстані між центрами кіл до суми радіусів:

$$l = \frac{L}{R_1 + R_2}, \text{ де}$$

L – дистанція між центрами кіл;

R_1 – радіус кола, що символічно позначав доньку;

R_2 – радіус кола, що символічно позначав матір.

Відповідно, $l = 0$, якщо одне коло було зображене всередині іншого;

$0 < l < 1$, якщо кола перехрещувалися;

$l > 1$, якщо кола зображувалися на відстані.

2.2.1. Статистичні особливості методик дослідження

Методика дослідження материнського ставлення

Через достатньо велику кількість шкал методики доцільно було провести факторний аналіз для того, щоб з'ясувати більш ємкі категорії

оцінки материнського ставлення. Зі статистичного аналізу були виключені додаткові шкали: позитивного та ворожого ставлення матері до батька, загального задоволення стосунками з матір'ю.

Результати факторного аналізу наводяться у Додатку Д та представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Факторний аналіз шкал методики дослідження материнського ставлення

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Прийняття	0,872676	-0,212406	0,012207
Емпатія	0,877240	-0,060832	-0,089163
Мала емоційна дистанція	0,712572	0,227617	0,122798
Співпраця	0,874528	0,032889	-0,077779
Тиск у прийнятті рішень	0,420607	0,504328	0,170951
Конфліктність	-0,122341	0,652481	0,460155
Заохочення автономії	0,717071	-0,328342	-0,090956
Вимогливість	0,133552	0,778846	0,105817
Моніторинг	0,703830	0,232237	-0,297014
Контроль	0,179830	0,806961	-0,108066
Авторитарність	-0,280165	0,795609	0,229716
Заохочення	0,737686	0,034755	-0,010507
Покарання	-0,267725	0,680060	0,241433
Непослідовність	-0,086609	0,394097	0,713432
Невпевненість	0,134504	0,025874	0,814741
Задоволення потреб дитини	0,873442	-0,084247	-0,015706
Неадекватний образ дитини	-0,457065	0,381720	0,604269
Expl. Var	5,747044	3,606789	2,038906
Prp. Totl	0,338061	0,212164	0,119936

Таким чином можемо говорити про існування трьох факторів переживання дівчатами материнського ставлення, які загалом пояснюють 67% розсіювання даних. Перший фактор (36%) доцільно назвати фактором емоційної близькості, оскільки до нього увійшли позитивно пов'язані між собою шкали прийняття, емпатії, малої емоційної дистанції, співпраці, заохочення автономії, моніторингу, здійснення заохочення та задоволення потреб дитини. Другий фактор (24%) назвемо фактором контролю, оскільки його склали позитивно пов'язані між собою шкали вимогливості, контролю та авторитарності. Третій фактор (7%) назвемо фактором непослідовності,

оскільки до нього увійшли позитивно пов'язані між собою шкали непослідовності та невпевненості.

З проведеного факторного аналізу видно, що «Методика дослідження материнського ставлення» О. І. Троянської насамперед описує переживання донькою емоційної близькості, контролю та непослідовності у материнському ставленні. Такі результати збігаються з факторними та теоретичними моделями батьківського ставлення, розробленими західними та вітчизняними авторами (Д. Баумрінд, Е. Макобі, Дж. Мартін [192], Є. Г. Ейдемільлер [134], В. В. Юстіцкіс [135], Ф. Я. Варга [18] та ін.).

Методика дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці Дж. Хофмана.

Процес адаптації методики

Процес адаптації методик тривав протягом 2007 – 2008 рр. У процесі адаптації здійснені основні кроки, запропоновані Дж. Хофманом в процесі розробки опитувальника. Методика пройшла процедуру адаптації в повному варіанті. Однак з огляду на проблематику дослідження, в даному розділі процедура адаптації описана у фокусі переживання дівчатами автономії у взаєминах з матір'ю.

При перекладі тверджень з англійської на українську мову багато уваги приділялося збереженню змісту. Втім особливих змін зазнали твердження за шкалою незалежності у ставленнях. Зокрема питання про ставлення до зовнішньої політики країни було замінене на питання щодо внутрішньополітичної ситуації, також підняте питання ставлення до трудових мігрантів. Твердження, котрі стосувалися ставлення до ролі чоловіка та жінки, виховання дітей, релігії, поганих звичок тощо залишилися без змін. Як і у вихідному варіанті опитувальника, всі питання сформульовані таким чином, щоб була можливість оцінити їх за 5-бальною шкалою. Використання такого типу шкалювання дає можливість досліджуваним більш гнучко та точно оцінити свій досвід.

Для перевірки граматичної та концептуальної адекватності перекладу тверджень була проведена процедура сортування. Четверо студентів – магістрантів кафедри психології (двоє дівчат і двоє хлопців) просили незалежно посортувати 69 тверджень методики між шкалами конфліктної, емоційної, функціональної незалежності та незалежності у ставленнях. Найбільше суперечок виникало при рознесенні між шкалами емоційної та конфліктної незалежності. Дев'ять тверджень виявилися двозначними. Вони були переформульовані та уточнені. Після цього мала місце ще одна процедура аналогічного сортування, але в ролі експертів виступили троє аспірантів кафедри психології. З приводу кожного твердження було досягнуто як мінімум дві третіх згоди. Ці твердження склали остаточний варіант методики, який пройшов подальшу процедуру адаптації.

У процесі адаптації методики взяли участь 188 дівчат: 160 студенток математичного, філософського, філологічного, історичного та фізичного факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка та 28 студенток юридичного та психологічного факультетів Львівського державного університету внутрішніх справ віком 17 – 21 рік. Для досягнення певної однорідності групи до досліджуваних висувалися три критерії: вони мали проживати разом з батьками або приїздити до дому на вихідні та свята; не бути заміжніми; їхня батьківська сім'я мала бути повною.

У перевірці тест-ретестової надійності методики взяли участь 30 дівчат, які повторно заповнювали методику через один місяць після первинного тестування. Коефіцієнт кореляції між аналогічними шкалами методики знаходиться в проміжку 0,78 – 0,89 з медіаною 0,87 (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Результати тест-ретестової кореляції між шкалами

$p \leq 0,01$

Шкала	Показник кореляції
Функціональна незалежність	0,89
Емоційна незалежність	0,87
Конфліктна незалежність	0,78
Незалежність у ставленнях	0,87

Виходячи з наведених даних, можемо говорити про високу тест-ретестову надійність методики, тобто показники сепарації дівчат від матері, досліджені за допомогою даної методики, залишаються досить стабільними протягом відносно короткого періоду часу.

У процесі адаптації методики нами були зроблені наступні кроки по валідизації опитувальника: 1) теоретична оцінка логіки міркувань автора методики, його концептуальної основи; 2) емпіричний розрахунок внутрішньої узгодженості тверджень за кожною зі шкал; 3) проведення кореляційного та факторного аналізу для з'ясування особливостей взаємозв'язку між шкалами методики; 4) співставлення з іншими стандартизованими методиками.

Теоретичний аналіз методики відбувався через аналіз наукових публікацій, що описують явище сепарації, які детально наведені в теоретичній частині дисертаційної роботи.

Внутрішня узгодженість тверджень підраховувалася за допомогою коефіцієнта альфа Кронбаха. Сирі бали за кожним твердженням вводилися в електронну таблицю програми Statistica 6.0. Для кожної з 4-х шкал розраховувався коефіцієнт альфа Кронбаха, який в результаті отримав значення в межах 0,82 – 0,90 (табл. 2.3). Результати вказують на те, що твердження за кожною зі шкал методики добре статистично узгоджені між собою.

Таблиця 2.3

Показники внутрішньої узгодженості тверджень та кореляції між шкалами методики дослідження сепарації

Альфа Кронбаха по діагоналі	ФН	ЕН	КН	$p \leq 0,01$
				НСт
Функціональна незалежність	0,86			
Емоційна незалежність	0,74	0,88		
Конфліктна незалежність	0,14	0,13	0,82	
Незалежність у ставленнях	0,54	0,52	0,06	0,84

Кореляційний аналіз шкал методики вказує на те, що шкали емоційної, функціональної незалежності та незалежності у ставленнях прямо пов'язані

між собою (r знаходиться в межах 0,52 – 0,74, $p \leq 0,01$) (табл. 2.3). Тобто досягнення когнітивної, емоційної та поведінкової незалежності взаємопов'язані процеси дорослішання.

Результати факторного аналізу шкал методики наведені у Додатку Е та представлені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати факторного аналізу шкал дослідження сепарації

Шкали	Фактор 1	Фактор 2
Емоційна незалежність	0,882244	0,179151
Конфліктна незалежність	-0,032219	-0,992908
Незалежність у ставленнях	0,816157	0,057120
Функціональна незалежність	0,893965	-0,149250
Expl.Var	2,244679	1,043499
Prp.Totl	0,561170	0,260875

Перший фактор (56%) доцільно назвати фактором розвитку когнітивної, поведінкової та емоційної незалежності від матері, оскільки його склали позитивно пов'язані між собою шкали емоційної, функціональної незалежності та незалежності у ставленнях. Другий фактор (26%) назвемо фактором здатності до емоційної саморегуляції, оскільки до нього увійшла шкала конфліктної незалежності, яка вказує не лише на кількість негативних переживань у стосунках, але і на здатність дівчини опрацьовувати негативні афекти.

Як зазначається в теоретичній частині, особливості сепарації молодшої людини від батьків пов'язані з її здатністю до соціально-психологічної адаптації та переживанням емоційного благополуччя. Тому в процесі валідизації показники за шкалами методики Дж. Хофмана була співставлені з показниками за шкалами прийняття себе, прийняття інших, внутрішнього контролю, мотивації афіляції, страху бути відкинутим, фрустрації, ескапізму, тривожності та самотності. Шкали були відібрані зі стандартизованих методик: методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда, опитувальника мотивації афіляції А. Мехрабіана,

теста дослідження тривожності Ч. Спілберга, методики самооцінки психічних станів Г. Айзенка та методики діагностики рівня суб'єктивного почуття самотності Д. Расела та М. Фергюсона.

Для кожної з відібраних шкал підраховувався коефіцієнт альфа-Кронбаха, що вказував на узгодженість відповідних тверджень між собою (Додаток Ж). Таким чином шкала ескапізму була виключена з подальшого дослідження – альфа-Кронбаха отримав значення 0,23.

Припускалося, що для переживання дівчатами емоційного благополуччя та соціально-психологічної адаптації оптимальними будуть середні показники за шкалами емоційної, функціональної та незалежності у ставленнях і високі – за шкалою конфліктної незалежності. Оскільки саме такі показники вказують на досягнення незалежності зі збереженням близькості у стосунках з матір'ю та здатність до доброї емоційної регуляції.

У даній процедурі валідизації методики взяло участь 177 дівчат, які заповнили методику Дж. Хофмана та відповідні шкали дослідження соціально-психологічної адаптації та емоційного благополуччя.

Результати кореляційного аналізу шкал наведені у Додатку Ж. Шкала емоційної незалежності обернено корелює зі шкалами прийняття себе, внутрішнього контролю та страху бути відкинутим (r в межах $-0,25$ – $-0,32$, $p \leq 0,01$). Шкала конфліктної незалежності прямо корелює зі шкалами прийняття себе, внутрішнього контролю та страху бути відкинутим (r в межах $0,21$ – $0,43$, $p \leq 0,01$). Шкала незалежності у ставленнях обернено корелює зі шкалами прийняття себе, прийняття інших, внутрішнього контролю, мотивації афіляції, страху бути відкинутим (r в межах $-0,19$ – $-0,37$, $p \leq 0,01$). Шкала функціональної незалежності обернено корелює зі шкалами прийняття інших, мотивації афіляції, страху бути відкинутим (r в межах $-0,2$ – $-0,34$, $p \leq 0,01$). Кореляційно підтверджено, що показники сепарації та соціально-психологічної адаптації пов'язані між собою, натомість між показниками сепарації та емоційного благополуччя не було встановлено відповідних зв'язків.

Однак залишилося невідомим, які саме особливості соціально-психологічної адаптації характерні для низько, помірно та високо незалежних дівчат. Для з'ясування цього проводилося порівняння за тестом Шеффе: дівчата з низькими, середніми та високими показниками за кожною зі шкал методики Дж. Хофмана окремо порівнювалися за відповідними шкалами соціально-психологічної адаптації. Розрахунки наводяться в Додатку Ж. Середні показники за кожною зі шкал методики Дж. Хофмана розраховувалися як статистично середнє плюс-мінус стандартне відхилення.

Результати проведеного порівняльного статистичного аналізу дозволяють підтвердити припущення: дійсно, для дівчат, котрі розвивають помірну незалежність від своїх матерів, характерні найкращі показники соціально-психологічної адаптації. Такі дівчата краще приймають себе та інших, мають більш розвинутий внутрішній контроль та середню мотивацію афіляції. Також їм притаманний високий страх бути відкинутими, що, ймовірно, вказує на важливість в їхньому житті взаємин з оточуючими.

Загалом з проведеної роботи по валідизації методики можна зробити наступні висновки:

1. Методика є добре теоретично обґрунтованою.
2. Твердження, що стосуються кожної зі шкал методики, за змістом добре узгоджені між собою і відповідають визначенню шкали.
3. Емпірично конструкт сепарації складається з двох факторів: 1 фактор – прояви незалежності від матері на когнітивному, поведінковому та емоційному рівнях; 2 фактор – здатність до емоційної саморегуляції в стосунках з матір'ю.
4. Емпірично конструкт сепарації пов'язаний з конструктом соціально-психологічної адаптації.
5. Оптимальними для психологічного благополуччя є середні показники за шкалами емоційної, функціональної незалежності та

незалежності у ставленнях та високі показники за шкалою конфліктної незалежності.

Завдання лонгітюдного дослідження

Статистичні особливості шкал оцінки дівчатами актуальних взаємин з матір'ю визначалися через проведення факторного аналізу, а також через їх кореляцію зі шкалами стандартизованої методики дослідження материнського ставлення О. І. Троянської.

За результатами факторного аналізу шкали частоти спілкування, емоційної близькості – формальності, конфліктності та задоволення стосунками складають один фактор, тому можна говорити, що у такий спосіб дівчата описують стосунки з матір'ю як загалом позитивні чи ворожі (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Результати факторного аналізу шкал дослідження актуальних взаємин з матір'ю

Шкали	Фактор 1
Частота спілкування	0,839966
Емоційна близькість	0,935163
Конфліктність	-0,780422
Задоволення стосунками	0,910278
Expl.Var	3,017736
Prp.Totl	0,754434

За результатами кореляційного аналізу, які наводяться у Додаток Ж, шкали частоти спілкування, емоційної близькості та задоволення стосунками прямо пов'язані зі шкалами емоційної близькості (прийняття, емпатії, емоційної близькості тощо) (r в межах 0,3 – 0,52, $p \leq 0,01$) і обернено – зі шкалами авторитарності, конфліктності та неадекватного образу дитини (r в межах -0,28 – -0,45, $p \leq 0,01$). Шкала конфліктності, навпаки, обернено пов'язана зі шкалами емоційної близькості (r в межах -0,3 – -0,48, $p \leq 0,01$) і прямо – зі шкалами авторитарності, неадекватного образу дитини та конфліктності (r в межах 0,27 – 0,4, $p \leq 0,01$). Тобто дані чотири шкали не

лише за змістом, але і статистично пов'язані зі шкалами стандартизованої методики дослідження материнського ставлення, що дозволяє їх використати у дослідженні як надійний інструмент оцінки переживань дівчатами актуальних взаємин з матір'ю.

На підтвердження того, що дистанція, на якій себе та матір переживає дівчина, пов'язана з її сепарацією від матері проводився кореляційний аналіз між усередненими показниками психологічної дистанції та шкалами методики Дж. Хофмана (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Результати кореляції шкали психологічної дистанції
зі шкалами дослідження сепарації**

$p \leq 0,01$

Шкали	Психологічна дистанція
Емоційна незалежність	0,44
Конфліктна незалежність	-0,36
Незалежність у ставленнях	0,31
Функціональна незалежність	0,30

Зростання психологічної дистанції пов'язане зі зростанням емоційної, когнітивної та поведінкової автономії дівчини у взаєминах з матір'ю (r в межах 0,3 – 0,44, $p \leq 0,01$) та погіршенням емоційної регуляції ($r = -0,36$, $p \leq 0,01$), і навпаки. Тобто дистанція, на якій себе та матір переживає дівчина, статистично пов'язана з її сепарацією від матері, що дозволяє використати даний показник для оцінки міри автономності дівчини в актуальних взаєминах з матір'ю.

2.2.2. Особливості проведення та кодування даних інтерв'ю

Проведення інтерв'ю дозволило розглянути внутрішню феноменологію переживань дівчатами власного дорослішання у взаєминах з матір'ю. Також це дало можливість наповнити інтерпретації кількісних результатів природною мовою досліджуваних. На основі матеріалів інтерв'ю була здійснена спроба «сконструювати аналітичну інтерпретацію досліджуваного

феномену, зберігаючи сензитивність до сказаного дівчатами», – як про це пишуть П. Камік з колегами [161, с. 8]. Аналіз інтерв'ю не був обмежений наперед заданими припущеннями, основні зв'язки між образом материнського ставлення до сепарації доньки та переживаннями дівчатами власної автономії відшукувалися в процесі аналізу розповідей.

Респонденти обиралися як такі, що проживають досліджуваний психологічний феномен на власному досвіді, і тому можуть виступати експертами у цьому питанні. Також вони володіють інтенційністю, тобто «активно залучені у структурування власного життєвого досвіду та створення особистісного смислу навколо нього», – як зазначає Дж. Маречек [195, с. 54]. Отже роль дослідника вбачається в тому, щоб допомогти актуалізувати в досліджуваних відповідний досвід та посприяти повнішій та зрозумілішій розповіді.

Основним результатом опрацювання інтерв'ю є конструювання загальних теоретичних категорій, які б поглиблювали наше знання про дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю. В такому випадку інтерв'ю рекомендується проводити до моменту, коли нові розповіді перестають додавати суттєво відмінні теми від попередніх. Дана кількість вважається достатньою для конструювання узагальнених теоретичних конструктів. К. Ауербах та Л. Сільверштейн, посилаючись на власний досвід проведення та опрацювання інтерв'ю, зазначають, що в середньому мова йде про 20 випадків [147, с. 21]. Описаний спосіб набору кількості інтерв'ю називають процедурою теоретичного насичення.

Форма проведення інтерв'ю. Інтерв'ю було неструктурованим за формою, тобто перед досліджуваними не ставилися питання, які потребували тої чи іншої однозначної відповіді. Відсутність обмеження протоколом сприяє природнішому результату, що в подальшому дозволяє проаналізувати розповідь з різних перспектив і відшукати пов'язані між собою значення. Загалом рекомендується по ходу розкриття теми задавати біля 6 загальних питань. Хоча в більшості випадків відповіді, які дають досліджувані,

важливіші за ті питання, які задаються [147, с. 7]. Тож дівчат просили загалом розповісти про свої стосунки з мамою, наскільки вони переживають себе в них самостійними та незалежними. Додатковими питаннями, які допомагали розкрити тему, могли бути наступні:

- як типово виглядають ваші взаємини з мамою?
- наскільки емоційно теплими є ваші стосунки?
- чи часто і з приводу чого Ви конфліктуєте, сперечаєтеся?
- як мама ставиться до того, що Ви дорослішаєте, змінюєтеся?
- наскільки Ви є самостійними та незалежними у стосунках з мамою?

Під час розповіді важливо було прояснити, який зміст кожна з дівчат вкладає в ті чи інші поняття (наприклад, коли говорить про близькість чи ворожість у взаєминах). Особливо заохочувалося наведення ними конкретних прикладів.

Роль та місце інтерв'юера, а також особливості роботи в груповому та індивідуальному форматах детально описані в Додатку 3 та Додатку И.

Критерії якості інтерв'ю. Інтерв'ю оцінювалося як ефективне, якщо воно було достатньо повним за змістом, зрозумілим, містило емоційні переживання та мало ціннісний смисл для досліджуваної. Такі критерії взаємопов'язані, хоча і стосуються різних вимірів інтерв'ю [65].

Процедура кодування даних інтерв'ю

Для опрацювання матеріалів інтерв'ю був використаний метод обґрунтованої теорії (Grounded Theory). Цей метод вперше був запропонований американськими соціологами А. Стросом та Дж. Корбін (1965). Основна ідея авторів полягала в тому, щоб висновки, зроблені в результаті аналізу інтерв'ю, були не лише узагальнені, але і засновані на конкретному досвіді досліджуваних. Назва методу вказує на те, що

запропонована процедура кодування даних дозволяє обґрунтувати (вкорінити, заземлити) наукову гіпотезу в досвіді досліджуваних [225, с. 7].

Починаючи з 80-х років ХХ століття, даний метод використовується і в психологічних дослідженнях (дані за К. Хенвудом та Н. Піджін [177]). Як відомо, якісні дані досить важко структурувати, однак ця практика аналізу текстів дотична до розв'язання цієї проблеми. Процедура аналізу складається з поступових дрібних кроків опрацювання тексту: кожен наступний крок заснований на здійсненні попереднього. Основні кроки кодування даних наведені у Додатку К. Таким чином, переміщуючись від менш до більш абстрактного рівня сприймання та узагальнення тексту, досягається можливість зробити наукові висновки та наповнити їх фактами з досвіду досліджуваних.

Під час аналізу інтерв'ю ми зверталися до праць А. Строса та Дж. Корбін (1998) [225], І. Дей (1999) [167], методологічних рекомендацій К. Ауербаха та Л. Сільверштейна (2003) [147], К. Хенвуда та Н. Піджін (2008) [177]. Критерії валідності результатів якісного дослідження наведені в Додатку Л.

2.3. Опис та обґрунтування вибору груп досліджуваних

Окреслений на початку предмет дослідження вимагав, щоб група досліджуваних складалася з дівчат юнацького віку, які мають матір. З цих міркувань були обрані групи студентів з двох ВНЗ, а саме Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівського державного університету внутрішніх справ, в яких була можливість провести заплановану роботу. Досліджувані навчалися на філологічному, історичному, психологічному, філософському факультетах, також факультетах іноземних мов та міжнародних відносин. Всього, протягом 4 років було охоплено 538 дівчат, з них:

- 350 дівчат взяли участь в основному дослідженні;
- 188 дівчат взяли участь в процедурі адаптації методики, 30 з них – у перевірці тест-ретестової надійності;
- 141 дівчина взяла участь в лонгітюдному дослідженні;
- 30 дівчат взяли участь у інтерв'ю, з них 10 – в індивідуальному форматі і 20 – у груповому.

В дослідженні враховувалися такі додаткові змінні як вік, структура сім'ї, проживання окремо чи разом з батьками, кількість сиблінгів та черга народження.

Основну групу досліджуваних склали 350 дівчат віком 16 – 21 роки (з медіаною 19 років і середнім значенням 19,1) (рис. 2.1).

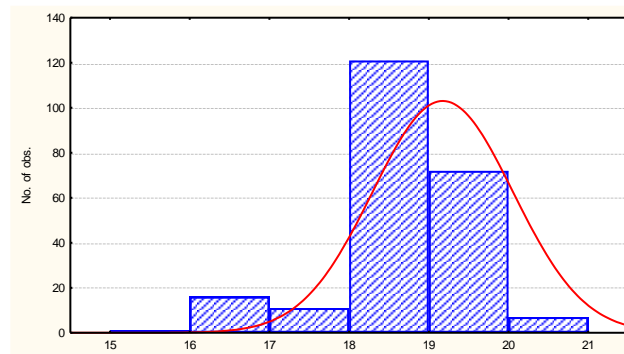

Рис. 2.1 Віковий розподіл серед досліджуваних

Вісімдесят чотири відсотки дівчат мали 19 – 20 років, 12% – 16 – 18 роки та 4% – 21 рік.

П'ятдесят сім відсотків дівчат проживали разом з батьками; 35% – під час навчання проживали окремо від батьків, однак поверталися до дому на вихідні і свята; 8% – проживали окремо від батьків і бачилися з ними рідше 1 разу на місяць (рис. 2.2). Сімдесят два відсотки дівчат мали повну батьківську сім'ю, у 18,6% – стосунки з батьком були відсутніми (через розлучення батьків, як наслідок смерті батька або з іншої причини), у 9,3% – батьки були розлучені, однак вони підтримували стосунки з батьком (рис. 2.3).

Рис. 2.2 Розподіл досліджуваних за проживанням разом чи окремо від батьків

Рис. 2.3 Розподіл досліджуваних за структурою сім'ї

За кількістю сиблінгів 24,6% дівчат були єдиними дітьми у сім'ї, 62,8% – мали одного сиблінга, 9,4% – мали двох сиблінгів, 2,7% – мали трьох сиблінгів і 0,5% – мали більше трьох сиблінгів (рис. 2.4). Що стосується черги народження, то 24,6% дівчат були єдиними, 35,7% – молодшими, 35,4% – старшими, 3,3% – середніми дітьми у сім'ї і лише 1% дівчат мали близнюків (рис. 2.5).

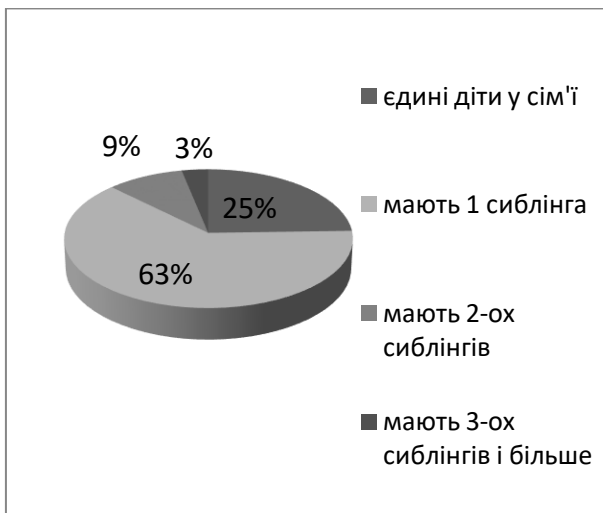

Рис. 2.4. Розподіл досліджуваних за кількістю сиблінгів в сім'ї

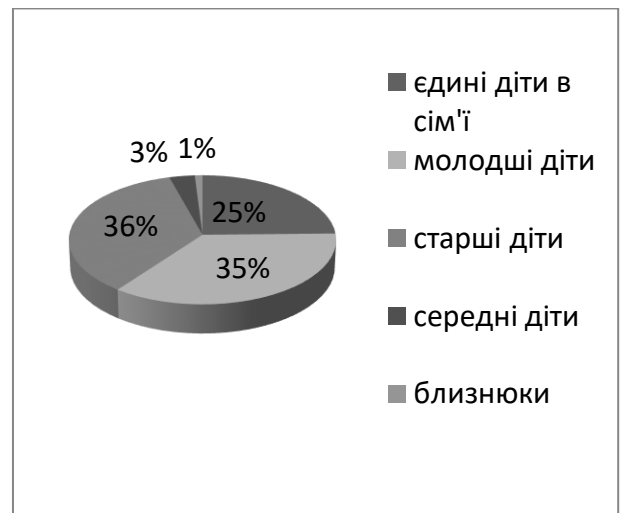

Рис. 2.5 Розподіл досліджуваних за чергою народження

Висновки до другого розділу

1. Основними змінними дослідження є феномени внутрішньопсихічного життя дівчат, а саме мова йде про переживання ними: образу материнського ставлення до власної сепарації, власної автономії від матері та психологічної дистанції між собою та матір'ю.

2. План дослідження включає заповнення методик, проведення лонгітюдного дослідження та інтерв'ю з подальшою кількісною та якісною обробкою даних, описом висновків, висуненням рекомендацій та перспектив подальшого дослідження.

3. Для дослідження особливостей переживань дівчатами материнського ставлення до себе використовується методика «Дитячо-батьківські стосунки підлітків» О. І. Троянської. Особливості переживань дівчатами власної автономії, як результату сепарації від матері, визначаються за «Методикою дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці» Дж. Хофмана. Дана методика перекладена та адаптована українською мовою, доведено внутрішню узгодженість її тверджень, встановлено ретестову надійність та конструкту валідність.

4. Для оцінки переживання дівчиною психологічної дистанції в актуальних взаєминах з матір'ю розроблено план лонгітюдного дослідження. Психологічна дистанція визначається як відносна відстань, на якій дівчина символічно зображає себе та матір. Переживання дівчиною актуальних взаємин з матір'ю визначається за допомогою прямого шкалювання таких ознак, як частота спілкування, близькість – формальність, конфліктність та задоволення стосунками, а також оцінки рівня власної та материнської емоційної напруги в стосунках за допомогою тесту М. Люшера.

5. Застосування вільного інтерв'ю, як якісного методу збору даних, дозволяє розглянути феномен сепарації в контексті цілісного досвіду переживання дівчатами своїх взаємин з матір'ю. Обробка якісних даних за допомогою методу обґрунтованої теорії дає змогу представити автентичний

досвід переживань дівчат, а також узагальнити одиничні випадки, сконструювавши загальні теоретичні категорії досліджуваних явищ.

б. Припускається, що додатковими змінними, які можуть мати вплив на сепарацію дівчат у взаєминах з матір'ю є вік дівчини, проживання разом чи окремо від батьків, структура батьківської сім'ї, кількість сиблінгів та черга народження. Для збору цих додаткових даних розроблена анкета.

Методологічні особливості дослідження висвітлені в наступних публікаціях:

1. Широка А. О. Адаптація методики психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці / А. О. Широка // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №10. – С. 45–53.

2. Широка А. О. До питання про операціоналізацію поняття сепарації від батьків в юнацькому віці / А. О. Широка // Тези міжнародної конференції з дитячої та юнацької психотерапії [«Дитина в мені: психотерапія мого дитинства»], (Львів, 9-10 травн. 2008 р.). – Львів, 2008. – С. 63–65.

3. Широка А. О. Переваги якісних методів емпіричного дослідження особистості / А. О. Широка // Психологічні проблеми сучасності: зб. тез V наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених, 7-8 травн. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 95–97.

4. Широка А. О. Спроба розробки методики дослідження особистісного психологічного простору в дочірньо-материнських стосунках / А. О. Широка // Психологічні проблеми сучасності: зб. тез VI наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених, 9-10 травн. 2009 р. – Львів, 2009. – С. 34–35.

5. Широка А. О. Використання теорії обґрунтування (Grounded Theory) в проведенні та опрацюванні даних неструктурованого інтерв'ю [Електронний ресурс] / А. О. Широка // Тези Першого всеукр. конгресу із соціальної психології «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи». – Доступ до матеріалу: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_16.htm.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕПАРАЦІЇ ТА ОБРАЗУ МАТЕРИНСЬКОГО СТАВЛЕННЯ У ДІВЧАТ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

3.1. Описова статистика якісних та кількісних первинних даних

Для кращого розуміння первинних даних була проведена їхня описова статистика. Показники середнього значення, медіани, стандартного відхилення та критерію Колмогорова – Смірнова, що вказує на особливості розподілу за кожною зі шкал дослідження материнського ставлення, наведені у Додатку Н та таблиці 3.1.

У критерії Колмогорова – Смірнова насамперед враховувався показник рівня значимості p : якщо $p \leq 0,05$, то це інтерпретувалося як відсутність нормального розподілу, зсув даних в бік високих чи низьких значень; натомість, якщо $p \geq 0,05$, то це означало наявність нормального розподілу за відповідною шкалою. Наведені у табл. 3.1 дані вказують на те, що за шкалами прийняття, емпатії, малої емоційної дистанції, співпраці, заохочення автономії, моніторингу, здійснення заохочення, задоволення потреб дитини, вимогливості, позитивного ставлення матері до батька та загального задоволення стосунками розподіл зсунутий в бік високих значень ($p \leq 0,05$), тобто за кожною з наведених шкал більшість дівчат оцінювали власні стосунки у високих балах. За шкалами контролю, авторитарності, непослідовності, невпевненості, конфліктності спостерігається розподіл наближений до нормального ($p \geq 0,05$), результати більшості потрапили у статистично середні проміжки. За шкалами тиску у прийнятті рішень, здійснення покарання, неадекватного сприйняття образу дитини, ворожого ставлення матері до батька розподіл зсунувся в сторону низьких значень

($p \leq 0,05$), тобто за кожною з наведених шкал більшість дівчат оцінювали стосунки у низьких балах.

Таблиця 3.1

**Описова статистика за шкалами
методики дослідження материнського ставлення**

	Шкали	Середнє значення	Медіана	Станд. відхил.	Критерій Колмогорова-Смірнова	
					K-S d	p-рівень
Основні шкали	Прийняття	26,15745	27,00000	3,891243	0,20745	$p \leq 0,01$
	Емпатія	23,84681	25,00000	4,252945	0,11325	$p < 0,01$
	Мала емоційна дистанція	20,25106	21,00000	3,941987	0,11577	$p < 0,01$
	Співпраця	23,47234	24,00000	3,976733	0,13893	$p < 0,01$
	Заохочення автономії	25,02979	26,00000	3,468288	0,13062	$p < 0,01$
	Моніторинг	23,40426	24,00000	4,071265	0,10711	$p < 0,01$
	Здійснення заохочень	11,94043	12,00000	2,290043	0,15293	$p < 0,01$
	Задоволення потреб дитини	24,49787	25,00000	3,715726	0,11656	$p < 0,01$
	Вимогливість	20,20851	21,00000	3,790893	0,08908	$p < 0,05$
	Контроль	18,76170	19,00000	4,321807	0,06782	$p > 0,20$
	Авторитарність	14,89787	14,00000	4,524175	0,08504	$p < 0,10$
	Непоследовність	15,66809	15,00000	3,630421	0,09407	$p > 0,20$
	Невпевненість	15,68085	16,00000	3,209936	0,06713	$p > 0,20$
Додаткові	Тиск у прийнятті рішень	18,99574	19,00000	2,755721	0,10789	$p < 0,10$
	Конфліктність	17,06809	17,00000	3,327502	0,08335	$p < 0,10$
	Здійснення покарань	6,06809	6,00000	2,059905	0,13625	$p < 0,10$
	Неадекв. сприйн. обр. дит.	13,96596	13,00000	4,241496	0,10105	$p > 0,20$
	Вороже ставл. матері до б.	7,26906	7,00000	2,877261	0,11124	$p < 0,10$
	Позит. ставл. матері до б.	11,19731	12,00000	3,269652	0,19338	$p < 0,01$
	Загальне задовол. стосунк.	23,26809	25,00000	5,763172	0,14202	$p < 0,01$

Результати розподілу даних за шкалами методики дослідження сепарації дівчат в стосунках з матір'ю наведені у Додатку II та таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Описова статистика за шкалами методики дослідження сепарації

Шкали	Середнє значення	Медіана	Станд. відхил.	Критерій Колмогорова-Смірнова	
				K-S d	p-рівень
Емоційна незалежність	26,73276	25,00000	12,40399	0,11880	$p < 0,01$
Конфліктна незалежність	64,78448	66,00000	13,44336	0,06602	$p > 0,20$
Незалежність у ставленнях	22,43534	22,00000	10,50933	0,07013	$p > 0,20$
Функціональна незалежність	25,69828	25,00000	9,51574	0,06804	$p > 0,20$

Результати вказують на те, що за шкалою емоційної незалежності розподіл зсунувся в сторону високих значень ($p \leq 0,05$), тобто за даною

шкалою більшість дівчат оцінили власну незалежність у високих балах. За шкалами конфліктної, функціональної та незалежності у ставленнях був отриманий розподіл наближений до нормального ($p \geq 0,05$), тобто більшість дівчат за відповідними шкалами оцінили власну незалежність у середніх балах.

У Додатку Р та таблиці 3.3 наводиться статистичний опис усереднених результатів лонгітюдного дослідження, отриманих протягом 10 замірів.

Таблиця 3.3

Описова статистика за шкалами лонгітюдного дослідження

Шкали	Середнє значення	Медіана	Станд. відхил.	Критерій Колмогорова-Смірнова (K-S d)	p-рівень
Частота спілкування	7,540037	7,500000	1,508382	0,09106,	p>,20
Дисперсія частоти спілкування	2,249528	1,277778	2,349670	0,20006,	p<,01
Близькість-формальність стосунків	7,496357	8,000000	1,603939	0,14048,	p>,10
Дисперсія близ.-форм. стосунків	1,977584	1,000000	2,553457	0,22535,	p<,01
Конфліктність стосунків	2,953757	2,875000	1,444494	0,11328,	p>,20
Дисперсія конфліктності стосунків	2,701770	1,807143	3,071623	0,21355,	p<,01
Задоволення стосунками	7,378975	7,375000	1,434585	0,09697,	p>,20
Дисперсія задоволення стосунками	2,446316	1,629562	2,982810	0,22441,	p<,01
Я стрес	1,961139	1,500000	1,745439	0,16884,	p<,05
Дисперсія Я стрес	4,018720	1,850198	5,605213	0,27160,	p<,01
М стрес	2,033315	1,400000	1,971403	0,17118,	p<,05
Дисперсія М стрес	3,517194	1,653770	4,379104	0,21760,	p<,01
Психологічна дистанція	1,075936	0,988750	0,411866	0,12635,	p>,15
Дисперсія психологічної дистанції	0,256143	0,055187	0,634777	0,34337	p<,01

За шкалами частоти спілкування, емоційної близькості-формальності, конфліктності та задоволення стосунками, а також психологічної дистанції між матір'ю та донькою отриманий розподіл наближений до нормального ($p \geq 0,05$). За шкалами дисперсії частоти спілкування, емоційної близькості-формальності, конфліктності, задоволення стосунками та психологічної дистанції розподіл зсунувся в сторону низьких значень ($p \leq 0,05$), тобто більшість дівчат за відповідними шкалами давали відносно стабільні відповіді протягом всіх замірів. За шкалами власного та материнського стресу, а також їх дисперсій, розподіл зсунувся в сторону низьких значень

($p \leq 0,05$), тобто більшість дівчат переживають у щоденних відносинах з матір'ю стабільно низький рівень емоційної напруги.

3.2. Розробка типології переживання дівчатами образу материнського ставлення до власної сепарації

3.2.1. Якісний аналіз типів переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації

Матеріали інтерв'ю опрацьовувалися згідно кроків, детально описаних у Розділі 2 та Додатку К. В результаті інтерв'ю порівнювалися між собою та об'єднувалися на підставі подібних за змістом ключових ідей та основних категорій. Результати поділу на групи представлені нижче в окремих таблицях, в яких наводяться: теоретичний конструкт, що відображає основну тенденцію у материнському ставленні до сепарації доньки; узагальнюючі основні категорії, назва котрих відображає особливості ставлення матері до проявів когнітивної, поведінкової незалежності та емоційної диференційованості доньки; ключові ідеї, котрі зустрічалися в переважній більшості інтерв'ю дівчат з даної групи. Когнітивна та поведінкова складові незалежності були об'єднані в одну категорію, оскільки дівчата, як правило, наводили приклади ситуацій, які включали одразу обидві характеристики.

На підставі проведеного аналізу змісту розповідей можна говорити про існування п'яти відмінних типів переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації в її поведінкових, когнітивних та емоційних проявах.

Результати аналізу інтерв'ю шести дівчат, які переживають визнання автономії у материнському ставленні, наведені у таблиці 3.4. В остаточний підсумковий список увійшло сім особливостей такого материнського ставлення. Через обмеженість у об'ємі роботи в кожній категорії нижче наводяться лише деякі висловлювання. Для представлення в основній частині

роботи були відібрані найбільш характерні цитати (від 2 до 4, в залежності від розміру), однак подібні до них можна знайти в кожному інтерв'ю дівчат, що увійшли до даної групи. У правому стовпчику таблиці наводиться кількість інтерв'ю, в яких зустрічається та чи інша ключова ідея. Маючи намір рівномірно представити досвід кожної з респонденток, здійснено спробу посилатися в різних ключових ідеях на вислови різних дівчат.

Під узагальненою категорією визнання мамою когнітивно-поведінкової незалежності доньки об'єднано декілька ключових ідей. В першій з них йдеться про те, що мама з повагою ставиться до самостійних рішень та вчинків доньки (ключова ідея (надалі КІ) 1).

В мене немає обмежень там до якої години гуляти чи ще щось там кудась піти, бо вона (*мама*) мені довіряє. (*Зоряна*)

Ніколи не мішає нам, коли я спілкуюся зі своїми друзями. Немає такого, що стоїть там, підслуховує... Може дочекатися, коли я сама прийду, розкажу їй, про що сама захочу. (*Світлана*)

Також мама визнає відмінні від власних погляди, бажання та потреби доньки, дає їй можливість довести свою позицію (КІ 2).

Мені пригадалося, що в нас останнім часом виникали конфлікти через те, що я витрачаю гроші там на якісь додаткові напрацювання у своїй галузі. Там на якісь тренінги піду чи ще щось. Мама спочатку питалася, чи мені це дійсно треба. І я їй пояснювала, навіщо мені то треба. То, здається, що вона вже більш-менш зрозуміла, для чого це мені. (*Наталя*)

Вона легко визнає свої помилки, то, як приклад, можу сказати, коли я поступала. Вона дуже хтіла, щоб я в банківській поступала інститут. А я хтіла на іншу спеціальність, то вона змогла прийняти мій вибір, ну... погодитися з тим, як хочу я. (*Світлана*)

Дівчата переповідають життєві ситуації, в яких мама демонструє визнання зростаючих вмінь доньки (КІ 3), що дозволяє їм створювати не лише дитячо-батьківські, але і партнерські взаємини.

То мама тепер зі мною радиться про такі питання. В нас коли був ремонт літом, то я обирала повністю усі кімнати кольори стін, і так далше, і так далше. Навіть ми як їздили закупляти будівельні матеріали, то мене питалися в першу чергу там. І я обирала: «То має бути так, тому що воно там до того, до того, до того буде пасувати». Ну вони так подумали, подумали, то дійсно буде так і всьо. От... (*Мар'яна*)

Трохи тяжко їй (мамі) вдаються нові технології. Так, знаєте, як комп'ютер. В принципі, вона вміє там щось робити, але щось таке навіть треба її більше щось навчити, допомогти. Ну то ми сідаємо, і я їй показую, пояснюю, вчу її (Уляна)

Таблиця 3.4

Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,

які переживають визнання автономії у материнському ставленні

N – загальна кількість інтерв'ю дівчат, які потрапили до даної групи;

K-ть – число інтерв'ю, в яких зустрічається дана ключова ідея;

I,II,III... – позначені теоретичні конструкти;

A,B,B... – позначені основні категорії;

1,2,3... – позначені ключові ідеї.

N=6

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	K-ть
I Визнання автономії	
A Визнання мамою когнітивно-поведінкової незалежності	
доньки	
Мама:	
1. З довірою ставиться до моєї самостійності, мого особистого життя	6
2. Визнає відмінні від власних погляди, бажання, потреби, дає можливість довести свою позицію	6
3. Покладається на мою компетентність у певних справах, радиться зі мною як з дорослою	6
4. Ділиться своїм життєвим досвідом, але не нав'язує його, заохочує мою власну відповідальність за прийняті рішення	6
5. Цінує своє життя поза стосунками зі мною, розділяє зі мною деякі свої справи та захоплення	5
Б Визнання емоційної диференційованості: здатність мами	
підтримувати емпатичний зв'язок з донькою	
Мама:	
6. Виявляє розуміння, емпатію до моїх слів та переживань	6
7. Не буде втручатися в мої переживання, допоки я сама не вирішу поділитися з нею	6

Ще одною особливістю, яка відрізняє досвід дівчат з даної групи від інших – це здатність мами ділитися власним досвідом, однак не нав'язувати його, а заохочуючи при цьому власний вибір та відповідальність доньки (КІ 4).

Мама знає про всі мої шкідливі звички. Каже: «Якщо хочеш їх позбутися, то до мене говори, і я тобі поможу». Про всіх моїх хлопців знає. Там деколи навіть може щось порекомендувати, там про щось сказати. (Мар'яна)

Я тепер до неї пристала, було таке, щоб язик пробити. Мама мені почала «Ну доця, ну розумієш, ну язик, то щось таке знаєш, щось не цікаво». «А пупець?» Мама каже: «Ой,

ти знаєш, я такого понаслухалась про той пупець. Ну дивись сама». Я кажу: «Взагалі то, мама, я не хочу нічого пробивати». «А що ти хочеш?» «Хочу татування». То ще рік тому було. Мама каже тако: «Даю тобі шанс подумати рік». І рік вже пройшов. І я то мамі згадую, і я кажу: «Мама я не передумала». І всьо, каже: «Ти ще подумай місяць. Місяць ще подумай». Хочє так трошечки відтягти, що би я вже так точно подумала. Щоб я потім не жаліла, а виводила – не плакала. От... Вона в принципі завжди каже, що, доця, роби що хочєш, то твоє життя, але ти подумай перед тим, подумай. (Каріна)

Також важливою особливістю взаємин, яка, припускається, може мати вплив на переживання дівчиною власної автономії, є здатність мамою цінувати своє життя поза стосунками з донькою (КІ 5). З одного боку, це дає дівчині більше психічного простору для розвитку власної незалежності, а з іншого, дозволяє створювати з мамою об'ємніші стосунки, не лише як з мамою, але і як з дорослою людиною, яка має власні життєві потреби та інтереси.

Вона – творча натура в своїй діяльності. Вона печє торти і їх оформляє і кожен торт якось так по інакшому. Я одного разу стояла, вона не бачила, що я була. Вона його, коли оформляла, там різні квіточки, написи. Для неї кожен торт як нова дитина якась народжується. Дуже це любить. (Світлана)

У вільний час мама любить сходити в театр, на якусь так виставу, класичний театр вона більше любить... або просто книжку почитати, щось таке сучасне, сучасних українських авторів любить... Вона має багато колег з роботи, з якими може по пів години зависати на телефоні... В неї завжди багато власних справ. (Зоряна)

Здатність мамою розділяти свої захоплення, створювати спільні справи та інтереси з донькою вказують на те, що такий ширший контекст маминого життя є гармонійно включеним у повсякденну взаємодію з донькою.

Я з нею по магазинам ходжу. Я навіть з подружками не можу так пройтися спокійно, розслаблено по магазинам, як з мамою. (Мар'яна)

А тепер ми з мамою любимо сидати, то в нас часптіє таке. Сідаєм з мамою, п'ємо чай, халва, шоколадка, багато солодкого і сидимо, і можемо по літрі чаю випити, по дві, але головне, щоби ми домовили. Там я починаю розказувати, що там колись було. Е... якись курйозні такі ситуації, моя мама дуже сильно тішиться з того. (Каріна)

Іншим критичним моментом, який має суттєвий вплив на розвиток автономії, і довкола якого були об'єднані вислови дівчат з даної групи, є здатність мами сприймати доньку в якості емоційно диференційованої від

себе. Насамперед мова йде про її здатність емпатично реагувати на емоційні стани доньки, не нав'язуючи власну надмірну турботу, тривогу, інші переживання. У своїх розповідях дівчата з даної групи особливо підкреслюють цінність того, що мама їх розуміє, чутливо ставиться до їх слів, може вміло допомогти та розрадити або не турбувати, якщо вони її про це просять (КІ 6). В даній ключовій ідеї наводяться висловлювання, в яких йдеться про здатність мами зрозуміти доньку, спираючись не на безпосередньо сказане нею, а на певні невербальні сигнали, в яких проявляються переживання.

Наприклад, коли ми з мамою ходимо по магазинам на вихідних, то там сподобається мені якась кофточка, я на неї подивлюся, вздохну і ... Мама, вже я на другі вихідні приїжджаю до дому, а та кофточка вже в мене в шафі, наприклад, стоїть. Так мене любить деколи балувати, ну та й всьо. (Каріна)

Ну, моя мама завжди, в принципі, може допомогти, або навіть деколи по мені зовнішньо не видно, що мені погано, а вона може зрозуміти, що мені внутрішньо погано. Так підтримати мене, поговорити. Ось... (Зоряна)

Ще одним показником того, що мама готова визнавати доньку як емоційно незалежну від себе, є її здатність не втручатися в приватний простір переживань доньки, допоки та сама не проявить бажання поділитися (КІ 7).

От, якщо би мені щось з нею не хотілося говорити, мама каже: «От, розкажи мені, розкажи». Я кажу: «Мама, я не хочу про те говорити просто». То мама так зрозуміє, тобто я так і скажу, що я не хочу просто про те говорити, і вона не буде розпитувати. (Каріна)

Бувало таке, ну вона ходить, її щось там цікавить. Вона сяде, поспробує. Якщо я не ведусь – значить треба почекати, поки я сама не сяду і почну розказувати... (Уляна)

З описаного вище видно, що дівчата з даної групи сприймають своїх матерів готовими до створення зрілої моделі взаємин. Ймовірно, такий образ материнського ставлення дозволяє їм розвивати власну самостійність та незалежність, в той самий час залишаючись у емоційно теплих та довірливих стосунках з мамою.

Результати аналізу інтерв'ю наступних шести дівчат були об'єднані довкола теоретичного конструкту «Заохочення мамою залежності доньки»

(табл. 3.5). Назва даного конструкту окреслює таке ставлення, при якому мама, хоча і визнає автономію доньки і намагається ставитися до неї з повагою, однак при цьому виявляє надмірну чутливість до сигналів її залежності та безпорадності. В остаточний підсумковий список увійшло п'ять особливостей такого ставлення.

Таблиця 3.5

**Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,
які переживають заохочення залежності у материнському ставленні**

N=6

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
І Заохочення залежності	
А Заохочення мамою когнітивно-поведінкової залежності доньки	
Мама:	
1. Хоча і визнає мою самостійність, однак схильна тривожитися за моє благополуччя, надмірно турбуватися про мене	6
2. Особливо цінує подібність між нами	6
3. Переживає фрустрацію, коли мої слова чи дії не відповідають її очікуванням	6
Б Неповне визнання емоційної диференційованості: підкреслення мамою особливої залежності та безпорадності доньки	
Мама:	
4. Схильна втішати та підтримувати мене	6
5. Метушиться довкола моїх негараздів: недооцінювати мої сили та переоцінювати труднощі, пов'язані з ситуацією	6

Всі дівчата з даної групи розповідали про мамине переконання в тому, що слідування її порадам та досвіду щодо одягу, норм поведінки, вибору партнера, роботи, релігії, інших людей тощо буде мати найкращий результат для життя доньки. Часто такі поради делегуються мамою досить некритично, однак завжди емоційно переконливо. Мама може виявляти гордість за самостійні рішення та вчинки доньки і в той самий час ставити під сумнів її здатність подбати про себе (КІ 1).

Мама сама навіть то говорить, вона звертає на то увагу. Не раз казала там: «Ну вот, я Оксані вже гроші не даю, зараз вона вже сама». Але, все одно, вона мені кожного разу: «Оксана, бери гроші, бери гроші». І дає мені ті гроші, а я їх не хочу брати, бо знаю що не вмру, виживу. (Оксана)

Мені здається, що мама, хоча мені довіряє, говорить яка я вже доросла, однак деколи забагато про мене піклується. Так от згадую, як збираюся на вихідних, і вона мені вкладає: «Ну от не забудь це, от це поклади, бо може буде холодно, і то поклади». Кажу: «Мама, ну мені не 5 років, я вже знаю, я вже беру якийсь розрахунок, я буду дивитися, яка погода». Але вона все одно хвилюється і може мені сьогодні то повторити, завтра і ще на наступний день, і ще перед тим, і потім подзвонити, чи я таки взяла, чи я не забула. (Марія)

Наступні дві ключових ідеї пов'язані з попередньою і підкреслюють особливе цінування мамою подібності з донькою, спільних смаків, поглядів, переконань (КІ 2) та переживання фрустрації, коли донька обирає відмінні рішення та стратегії поведінки (КІ 3). Такий спосіб заохочення ідентифікації з собою, ймовірно, сприяє розвитку в доньки когнітивної залежності на противагу самостійності та критичності мислення.

Про цінування мамою подібності з донькою йдеться у наступних висловлюваннях дівчат:

Я вже з тим змирилася, бо раніше я завжди кричала: «Мама, я не буду в такому ходити». Я зараз вже не куплю якусь коротку маечку, я зараз вже хочу костюм строгий, мені вже таке подобається, ну і по ходу іду до того, що мамі подобається. І ми вже по трохи так з'єднуємося. Мама любить це помічати і говорити: «От бачиш, ти вже подорослішала, порозумнішала». (Катя)

Що спільного в мене з мамою, то релігія. Моя мама взагалі дуже релігійна людина. Вона повністю покладається на Бога, на релігію. І ми з нею, можна сказати, майже в тому плані схожі. Вона там, вважає, наприклад, там, що кожної неділі треба ходити до церкви. І я з нею в принципі згідна і стараюсь так і робити. І то не то, що вона мене примушує до церкви, колись так і було, то таке діло. Але зараз я сама усвідомлюю, що то потрібно. (Оксана)

На переживання мамою фрустрації в ситуаціях «неподібності» з донькою вказують такі висловлювання:

Коли ми їдемо разом щось купляти, то в нас завжди є надія на то, що ми дійдемо з мамою однієї точки зору, і купимо щось. Але часто буває, що вкінці я реву, мама реве, і нічого не купили. І поїхали до дому без нічого. Або щось таке купляємо, коли ні я того до кінця не хочу, ні мама, але таке посередині. Або ще буває, що я маму впрошу, хоча вона і каже, що навіть не проси. (Оксана)

В мене іноді якщо якийсь конфлікт, проблеми з навчанням чи ще щось, то можу просто чи крикнути, чи якесь там слово сказати, вона так обіжається трохи. А потім: «Та нічого, я все розумію. Та нічого, та добре, нехай вже так буде. Але більше так не роби. Так не гарно. Ну я ж тебе вчила. Я тебе виховувала». (Ірина)

Просто мені то найбільше запам'ятовується, коли на базарі я вибираю собі там чи спідницю, чи кофту, чи штани. Вона: «Можливо, ще там підем подивимось, можливо, я ще там таку бачила». «Я не хочу таку, мені сподобалась та, я хочу цю». І все вона ніби образилася. І це тяжко. (Тетяна)

Надмірна материнська турбота про благополуччя доньки, яку переживають дівчата з даної групи, перешкоджає матері визнати її як емоційно диференційовану від себе істоту. У розповідях дівчат з даної групи особливо часто зустрічаються сюжети прагнення мами допомогти, підтримати, втішити та розрадити. При цьому надмірна та миттєва материнська увага приділяється як фізичним, так і емоційним сигналам доньки (КІ 4).

На зимові сесій отримала трійку, і мама буде мене підтримувала, що це ще не кінець світу, що трійку можна виправити. Не треба по цьому робити одного висновку. (Марія)

В мене є відчуття, що мама мене розуміє, і від тої розмови з мамою стає краще. Це точно. Ну буває, що мені на душі, ну були такі конфлікти недавно, досить погано, обідно мені було якось так. Я не така людина, щоб я там плакала, щось такого. Але такий був період, що мені було дуже погано. І мама єдина людина, яка якось могла мене підтримати. Досить того, що мама мене підтримала настільки, що я якось зрозуміла, що то не є така річ, через яку там необхідно там плакати, переживати. (Катя)

Досить часто у розповідях дівчата згадують про те, що така надмірна материнська турбота перетворюється на тривожне метушіння та сильні переживань за доньку (КІ 5).

Але в більшості випадків я хочу, щоби мама просто послухала, бо вона починає зразу поради там, і то мені ще гірше стає, коли вона починає переживати за мене. Коли співчувати, то добре, а коли вже так тебе жаліють: «Ой бідненька!» Це є не дуже... ну тобто забагато її переживань за мене буває. (Галина)

От недавно в мене виник конфлікт з однокласниками, мама мене тоді власне жаліла, мені хотілося просто виговоритися, сказати, що мені важко, якийсь такий тиск, ну вона просто не знала, що робити в той момент. І вона почала і жаліти, і те, і все. Бо я просто не знала, як мені йти туди на наступний день, дивитися всім в очі. Мені хотілося, що б вона якось більш нейтрально, чи як, просто проаналізувала ситуацію і підказала вихід, бо я не знала, що мені робити. (Ірина)

Описаний вище образ материнського ставлення заохочує залежність та емоційну недиференційованість доньки. Ймовірно, у внутрішньо психічному

житті дівчат він буде пов'язаним з переживаннями особливої залежності та безпорадності, про що мова піде у наступних розділах.

Зі всіх дівчат, котрі зголосилися взяти участь в інтерв'ю, майже 1/3, а це дев'ять респонденток, потрапили до наступної групи. Ймовірно, така частота зумовлена тим, що свої стосунки з мамою вони переживають найбільш гостро. Розповіді цих дівчат були об'єднані довкола ключових ідей, в яких йшлося про ігнорування мами суб'єктності доньки та нав'язування їй власних бажань, думок та почуттів (табл. 3.6). Всього було виділено чотири ключові ідеї, що описують даний тип взаємин.

Таблиця 3.6

**Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,
які переживають невизнання автономії у материнському ставленні**
N=9

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
І Невизнання автономії	
А Невизнання мамою когнітивно-поведінкової незалежності доньки	
Мама:	
1. Активно втручається: постійно намагається нав'язати власну думку щодо справ мого особистого життя	8
2. Пасивно втручається: схильна ображатися за мої самостійні рішення, вчинки та погляди	8
3. Має дуже мало спільних зі мною інтересів та захоплень	9
Б Невизнання емоційної диференційованості : схильність мами до нав'язування донці власних переживань	
4. Мама не виявляє розуміння, емпатії до моїх слів та переживань: прагне будь-що нав'язати власні погляди, а по справжньому розрадити не може	9

Дівчата з даної групи багато розповідають про схильність мами чинити, виходячи лише з власних міркувань про доцільність рішень та поведінки доньки. Часто таке материнське ставлення переживається ними як втручання в особисте життя. Користуючись ідеями М. Чарльз та В. О. Горяніної [162; 25] про активні та пасивні форми втручання, у розповідях дівчат вдалося відшукати обидві з них.

В кожному з інтерв'ю дівчата наводять багато прикладів активного материнського втручання майже у всі справи особистого життя, що стосується навчання, прибирання, одягу та косметики, стосунків з друзями, сиблінгами, протилежною статтю, життєвих цінностей тощо (КІ 1):

В моєї молодшої сестри є хлопець. Вона з ним вже зустрічається 1,5 року. Він вже через літо переселився до нас. І мама дуже переживає, що вона скоріше вийде заміж, що швидше дітей... І в мами нав'язлива ідея: мене треба видати заміж. Дуже треба. Ну були такі ситуації цього літа, що мені здається щось 3 чи 4 рази мене доводила тим до сліз. (Софія)

Ну, наприклад, ми з сестрою посварилися, ну посварилися на побутовому рівні, чесне слово (сміється). Мені просто треба було сидіти за комп'ютером працювати, а вона хотіла побавитися. Ну і я їй сказала декілька грубих слів, щоб вона нарешті дала мені спокій і вийшла з кімнати. Видно я голосно сказала, мама була на кухні, почула, як ми з сестрою сварилися і прийшла, і почала на мене кричати: «Чого то я на неї кричу? І куда то так можна?» (Олеся)

От не знаю, мама каже: «В тебе були от такі, такі гарні хлопці, а ти їх від себе відшила. Добрих людей ти нехтуєш, а сама не знаєш чого, а потім лишешся сама». І в такому плані. Ну як, вона ж їх знає з вигляду, вона спілкувалася з ними 2-3 рази, але вона ж їх не знає краще, ну так як я. (Аліна)

Якщо при активному втручанні мама чинить супротив поведінці доньки власними діями чи словами, то при пасивному – вона прагне вплинути через уникання відкритого з'ясування стосунків, вдається до образи, звинувачень чи ігнорування (КІ 2).

Якщо я щось забуду чи просто не захочу зробити, бо маю інші справи, то мама вже переходить на особистість: «Ти погана». Десь так там... От якась там моя подруга: «Вона прибирає, миє посуд, там всьо. Дивися, вона зараз вдома, там щось робить, там щось готує. А ти не робиш, не готуєш!», і то пішло-поїхало. Так, ображається, бо я не така, як їй хочеться. (Діана)

Моя мама завжди ображається, якщо я не роблю так, як вона того хоче, ну, наприклад, ночую у своєї подруги, а не вдома, чи не йду з нею до церкви. Вона так дзвонить, виговорює мені, яка я така-сяка і кидає трубку... (Дарина)

Ми коли з нею сваримся, то вона спочатку намагається щось своє довести, а потім траскає дверима і йде на кухню ображатися на мене... (Аня)

З розповідей дівчат часто складається враження, що окрім конфліктів довкола втручання, вони не мають жодного іншого емоційного зв'язку з

мамою. Ця особливість кардинально відрізняє їх від дівчат з двох попередніх груп. В силу тих чи інших причин нові інтереси, які з'являються у доньки поза взаєминами, залишаються чужими, не зрозумілими та відторгнутими мамою. Тому спільний простір між двома чим далі стає густішим: теми довкола задоволення мамою інфантильних потреб доньки поступово втрачають свою актуальність, а нові так і не з'являються (КІ 3).

Всі наші стосунки зводяться до жорстких розмов про цінності, а в нас вони майже зовсім не співпадають. А так більше нічого спільного між нами немає, ніяких таких інтересів...Ось... Ну і потім іде багато до цього на рахунок там того, що вона не носить декольте, вона не фарбується і так далі, а я це люблю, і ну і багато розбіжностей взагалі у ставленні до чоловіків. (Соломія)

Ну, з мамою особливі тепер стосунки. Ми стараємось на кухні взагалі вже тепер не здибатись. Ну, якщо бачимось, то так тільки: «Здоров, здоров» «Привіт, привіт» «Всьо добре?» «Та». (Мирослава)

В нас з мамою взагалі немає спільних інтересів, я вже якось більше з друзями спільну мову знаходжу, ніж з нею. (Діана)

Коли мова йде про невизнання мамою емоційної диференційованості доньки, то насамперед йдеться про переживання дівчиною нездатності мами до емпатичного відгуку. Вона може багато сил витратити на з'ясування реальних причин та наслідків певної ситуації, пропонування готових рішень, висловлення власної думки, залишаючись абсолютно глухою до ширшого контексту ситуації та переживань доньки. Емоційний резонанс між двома так і не виникає. Типово мамина реакція на розповіді доньки виглядає так: з'ясувавши причини та наслідки, вона одразу намагається запропонувати готове рішення, пораду чи пояснення, яке, як правило, навіть близько не задовольняє запит дівчини (КІ 4).

Я кажу: «Мама, та все буде добре, відпусти мене, будь ласка, на той фестиваль, бо я вже їздила і приїхала жива, здорова, нічого зі мною не сталося». «Ні, от вийдеш заміж, тоді собі будеш їздити!» «Ти що серйозно?» Ну тобто, тобто мене взагалі не чують. (Марта)

От, коли мені погано, мамі про це краще не розповідати, бо вона якось того все одно не зрозуміє, а тільки почне радити, щось вияснювати, мені все одно від того легше не стане. (Софія)

Я можу сказати, що мені погано, і тато не буде чіпати, а мама почне докопуватися: «Що, як, де, коли?». Їй головне причину з'ясувати, а якось просто зрозуміти, що мені зле вона не може. (Мирослава)

От я коли з хлопцем розсталася, то я не хотіла, щоб мама про це знала, бо надто вона до мене пхається, одразу: «Що, як? Хто винуватий?». А мені просто комусь виговоритися хотілось, тому я сестрі це розповіла, а мамі ні. Вона вже пізніше дізналася, каже мені: «А може ти в тому була винувата, що так сталося? Не цінуєш те, що маєш». Ну і таке почалося. (Аліна)

З описаного вище бачимо, що дівчата з даної групи переживають материнське ставлення як особливо інтрузивне та емоційно недиференційоване. Такий материнський образ, ймовірно, буде пов'язаним зі специфічною реакцією-автономізації доньки, її прагненнями захиститися від надмірного втручання та довести собі та іншим факт існування власної суб'єктності.

В наступній групі були об'єднані чотири розповіді дівчат, в яких йшлося про ставлення мами до доньки як до вже дорослої, самостійної та автономної людини (табл. 3.7). Такий теоретичний конструкт об'єднав 5 ключових ідей.

В кожному інтерв'ю йшлося про певний перехідний момент, який припав на початок – середину підліткового віку, як от народження молодшого сиблінга, від'їзд на навчання в інше місто, часті самостійні подорожі на спортивні змагання. Від тоді мама перестала сприймати доньку як дитину, натомість з'явилися очікування від неї зрілої відповідальності за особисті життя та побут (КІ 1). При цьому особливий наголос дівчата роблять на відсутності материнського контролю за власним життям.

В мене, навпаки, ніякого контролю абсолютно немає. Я там дзвоню, розповідаю, чим я займаюся, але мама ставить до того, як до особисто мого життя. Вона знає, що я нормальна, маю голову на плечах. (Яна)

В мене нема такого, щоби мама мені якісь там салати пхала. Якісь там, в мене такого нема. Який борщ? Мене ніхто нічим не силує, мені навіть ніхто нічого не пропонує. Ну як, пропонують, але не навязливо, между прочім. Мама абсолютно покладається на то, що я знаю краще в своєму житті, що мені треба, там з їжі тим більше. (Лера)

Навіть коли йдеться про допомогу, мама наголошує на компетентності та відповідальності доньки (КІ 2). Така ключова ідея підсумовує значну кількість ситуацій, в яких дівчата виявляють сумніви, бажання порадитися, розділити відповідальність, на що мама продовжує заохочувати їхню самостійність.

Таблиця 3.7

Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат, які переживають заохочення надмірної незалежності у материнському ставленні

N=4

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
<p>І Заохочення надмірної незалежності</p> <p>А Заохочення мамою надмірної когнітивно-поведінкової незалежності доньки</p> <p>Мама:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ставиться до моєї самостійності, мого особистого життя з повною довірою 2. Наголошує на компетентності та відповідальності у справах, навіть коли я прошу про допомогу 3. Часом в дорослих справах розраховує на мою компетентність більше, ніж на власну 4. Схильна ставитися до мене непослідовно та невпевнено <p>Б Заохочення надмірної емоційної диференційованості: схильність мами до ігнорування переживань доньки</p> <p>Мама:</p> <ol style="list-style-type: none"> 5. Не виявляє розуміння, чутливості (емпатію) до моїх переживань: схильна не надавати їм вагомого значення, знецінювати чи уникати. 	<p>4</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>4</p>

Але коли я, наприклад, говорю мамі, що в мене така от ситуація, я не знаю, як поступити. Мама: «Ну не знаю, не знаю, дивися сама». Вона мені ніколи, про жодного хлопця не казала, який добрий, який поганий. З одної сторони, може і кльово, тому що я сама вирішую. (Христина)

Я вже приїжджала, от остання сесія. Я вже не хочу вчитися, в мене вже якась така відраза пішла. Але з другої сторони, я розумію, що якщо я зараз ще кудись піду, то я взагалі без диплома лишуся. Я так ніколи не доведу нічого до кінця. І думаю собі підсвідомо, мама зараз скаже: «Та ну, довчися, ну як так без диплома?». Мама: «Ну хочеш, то йди, ну то що я тобі буду забороняти». Ну хоть би одна опора була, от причина, чого мені ну тобто продовжувати. (Василина)

От можу завжди подзвонити, спитати, вона мене завжди підтримає, але коли, наприклад, бувають такі ситуації, що я дзвоню і кажу: «Ну, я не знаю, мама, що робити, ну

як зробити?». І вона, щоб не навіювати свою думку, каже: «Це твоє життя, роби сама». Ну і всьо. (Яна)

У певних справах мама схильна розраховувати і покладатися на компетентність власної доньки студентського віку більше, ніж на власну (КІ 3). При цьому мова йде про те, що мама розраховує на допомогу доньки у вкрай відповідальних справах, які мають віддалені, серйозні наслідки.

Вона радиться зі мною на рахунок там якихось покупок, на рахунок там від'їздів. У багатьох справах я розумію, що вона мене оцінює не як дитину, а як нормальну людину. Вона радиться, як то бути зі здоров'ям, чи йти до лікаря, чи ні. Вона йде до лікаря: «А як то робити? Як то піти? Може я поїду, а ти зі мною побудеш?» (Василина)

От мама недавно радилася зі мною, в яку школу малого віддавати, щоб я їй щось сказала, де краще, де йому ліпше буде? (Христина)

Деякі з дівчат у материнському ставленні до себе відслідковують багато невпевненості та непослідовності (КІ 4).

Іноді дуже кльово, а іноді просто хочеться кудась втікти. Ну просто мені постійно здається, що мама змінює ну свої якісь уявлення на рахунок виховання, то в неї усе добре, отак тримати, а то «Що ти робиш?» Ну через то так. Наприклад, коли я хотіла поїхати на фестиваль, вона «О, класно, відпочинеш, скільки вже можна сидіти?». Коли я дзвоню вже звідти, каже «Слухай, а з ким ти поїхала, а як ти там будеш?» Починає нагужати. Це те, що мені згадалося, але таке часто буває. (Яна)

Ну тобто, коли очікуєш якоїсь поради і розраховуєш на досвід старшої людини, то іноді дуже важко. Вже коли особисте в неї так запитаю, чекаю якоїсь конкретної відповіді. Ну якісь там хлопці чи ще щось там. Не однозначно, то вона позитивно, то негативно... (Лера)

Як до власної поведінки та поглядів, так і до власних переживань дівчата описують дистанційоване материнське ставлення, яке проявляється в униканні та знеціненні хвилювань та тривог доньки (КІ 5).

Наприклад, я коли вдома, нема настрою чи що, і я сиджу за комп'ютером. Мама питає: «Щось сталося?» «Ну нічо, нічо не сталося» «Тебе хтось обидив?» «Не» «Тобі щось болить?» «Не». В неї тільки можуть бути причини, коли в мене щось трапилося, коли якісь в мене фінансові проблеми, або мене хтось образив. Ну хотілося, щоби дійсно вона сприймала мій стан туги не тільки з якоїсь певної причини. Щоби можна було поговорити просто, в загальному. (Лера)

В нас там з подружкою конфлікт вийшов. Я їй розповідаю. І мама всьо, що каже: «Та ви ще молоді, та ви ще помиритесь, та всьо буде добре». Коли мені хочеться, щоб

вона там дійсно розпиталася, то вона: «Ой». В мене може така була ситуація, чи не було. Я розумію, що то ще такий вік в мене, що я ще там багато не пережила, ну все одно, то є мама, хотілося би почути її думку. (Христина)

І тоді я якраз до дому їхала, і я приїхала. Мама то мене питає, я розповідаю. Вона каже: «То такі якісь дурниці». Ну, мені якось так було від неї то чути, я би хотіла може, щоби вона якось по іншому то. Ну просто я знаю, що більшість людей мені би так і сказали. Ну дурниці. Ну насправді для мене то не дурниці, бо малювання, то частина мене. (Василина)

Підсумовуючи наведені інтерв'ю, можна припустити, що образ материнського ставлення, котрий заохочує як когнітивну, поведінкову, так і емоційну незалежність, буде пов'язаним з розвитком у дівчат цих якостей, не дивлячись на висловлені ними бажання у більшій залежності, причетності та близькості.

В останню п'яту групу потрапили розповіді п'яти дівчат, які були об'єднані довкола теоретичного конструкту: «Непоследовне ставлення мами до автономії доньки: між невизнанням та надмірним заохоченням» (табл. 3.8). Не всі дівчата, переповідаючи різні сюжети взаємин з мамою, відслідковують непоследовність у її ставленні. Однак всі розповідають про те, що, з одного боку, мама надмірно втручається в їхній особистий простір, а з іншого, демонструє повну байдужість до їхньої життєдіяльності. Детальніше таке материнське ставлення зручно описати, розділивши його на два полюси: перший стосується невизнання автономії, який за змістом основних категорій та ключових ідей наблизений до досвіду дівчат з невизнанням автономії у материнському ставленні, другий стосується заохочення надмірної незалежності і наблизений до досвіду дівчат з заохоченням надмірної незалежності у материнському ставленні.

Під час інтерв'ю дівчата з цієї групи переповідали велику кількість емоційно складних, неблагополучних, жорстоких ситуацій у ставленні мами, однак вони завжди при цьому посміхалися (нижче такі реакції зазначаються), і ніколи не виявляли суму чи занепокоєння. Всього в процесі аналізу отримано 7 ключових ідей, 3 з них стосуються невизнання, і 4 – заохочення надмірної незалежності у материнському ставленні.

Таблиця 3.8

**Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,
які переживають непослідовне материнське ставлення**

N=5

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
I Непослідовне ставлення: між невизнанням та заохоченням надмірної незалежності	
A1 Невизнання мамою когнітивно-поведінкової незалежності доньки	
Мама:	
1. Активно втручається: постійно намагається нав'язати власну думку щодо справ мого особистого життя	3
2. Схильна злитися та звинувачувати за мої самостійні рішення та вчинки, які не відповідають її очікуванням	5
A2 Заохочення мамою надмірної когнітивно-поведінкової незалежності доньки	
Мама:	
3. Часом вимагає від мене повної незалежності в організації власного життя	5
4. Наголошує на самостійності у власних справах, коли я прошу про допомогу	5
5. Не виявляє інтересу до мого життя	3
B1 Невизнання емоційної диференційованості: схильність мами до нав'язування донці власних переживань	5
6. Мама не виявляє розуміння, емпатії до моїх слів та переживань: будь-що прагне нав'язати власні погляди, а по справжньому розрадити не може	5
B2 Надмірне заохочення емоційної диференційованості: ігнорування мамою переживань доньки	
Мама:	
7. Схильна не надавати вагомого значення, не помічати та не реагувати на мої переживання	4

Всі дівчата розповідали про те, що мама часто втручається в їхній особистий простір (КІ 1). І на відміну від дівчат з невизнанням автономії, вони схильні переживати таке втручання як особливий тиск та загрозу власній внутрішній цілісності та рівновазі.

Я взагалі ні про що мамі не розкакую, тому що знаю, що зараз піде мораль. А я так не хочу слухати тої моралі. Краще не задати якоесь питання, ніж потім буду слухати дві години, що я робила так, що не так: «Мама, не нав'язуйте мені свою думку». Мама «Та я так, просто сказала, та ти що, та я, та я...» (сміється). (Ліза)

От, і коли почалися якісь успіхи у навчанні, то зразу почала рости, ну як, планка. Тобто мамина думка про мене і не так думка, як мамині сподівання, тобто зразу починає:

«Так ти маєш: 1 – школу закінчити з золотою медаллю, 2 – поступити в університет, 3 – лишитися на кафедрі, 4 – ще щось там, 5 – поїхати за кордон хоча би на рік повчитися. Тобто в неї є якийсь такий план для мене на майбутнє, якого вона хоче, щоби я дотримувалася. Я відчуваю тиск з її сторони. (Анжела)

Метод вирішення проблем, який мене дуже нервує. Не там сісти і запитати: «Чого ти так зробила?» Мама просто починає читати моралі, так читає, читає, читає, читає, то неможливо просто вислухати. Мама любить так голос підвищувати, і я завжди кажу: «Мама, мене голова болить». В неї такий голос дзвінкий (*сміється*), що мене починає просто боліти голова. (Женя)

В описах дівчат матері майже ніколи не висловлюють своє незадоволення у формі пасивних реакцій втручання, натомість завжди атакують, звинувачують, проявляють злість та тиск по відношенню до незалежних міркувань та вчинків доньки (КІ 2).

І потім, коли я поступала, поступала і в кінці не поступила, то така фраза: «Я ж казала, що туди буде тяжко поступити». Мене то вбило, просто, то було дуже тяжко для мене. Вона ніби підтримувала, я цілий рік ходила до репетитора, а потім сказала мама: «Ой, і то треба було стільки часу витратити». Ну то, що на мене втратили гроші, час ... То для мене було дуже тяжко. Я набрала 80 балів з 90 і мені сказали: «На тебе час потратили». От таке на почуття вини вмів давити. (Женя)

Ну, знаєте, як є на вулиці з дітьми, є такі батьки, що говорять, своїх дітей захищають, що їхні діти, завжди там обороняють. Там якісь сварки, що діти не можуть розібратися, то мама говорить, що моя дитина там чемна, там тралі – валі. В мене такого ніколи не було. Я стояла, вона завжди на мене кричала все рівно, була я права чи не права. Ну це було в дитинстві, ну і зараз, в принципі, нічого не помінялося. (Лона)

І стою біля шафи, вибираю: «Може Ви то вдінете, може Ви то вдінете, мамо? Поміряйте це». І тут моя мама зривається: «Всьо. Ти мені не можеш нічого вибрати. Раз тебе попросила мені допомогти, там цей щось зробити (хвилюється) для мами. Вообще для мами нічого не можеш зробити. Всьо вообще я більше не можу тебе терпіти в тій хаті. (*починає голосно сміятися*). (Ліза)

Описані вище прояви є лише частиною материнського образу дівчат, інша частина переживається ними як особливо депривуюча. Так, в один момент матір перетворюється з атакуючої на повністю байдужу та відкидаючу (КІ 3).

А потім йдуть конфлікти, що там так було: «Тобі щось не подобається, бери йди на роботу, живи окремо». (Лона)

От після того, як ми з мамою посваримося, вона ніби викреслює мене зі свого життя, не дзвонить, не питає, як я, як справи, суто з принципу. Вона може подзвонити до когось знайомих, що у Львові мене бачать, спитатися, чи я жива, здорова. Вона з принципу: «От ти мені не дзвониш, і от я тобі не буду дзвонити, бо ти маєш вибачитися». (Ярина)

Коли я довго наполягаю на своєму, то мама кричить, щось доказує, а потім каже: «Роби як знаєш і не рухай мене». Ото і всьо, вирішувати самій. Важко, бо я якась така ні в чому не впевнена. (Женя)

З проявами маминої байдужості дівчата можуть стикатися не лише у суперечках, але і коли звертаються за порадою чи сприянням у власних справах (КІ 4).

Ще була ситуація з лікарнею, що мені треба було їхати, їхати там перевіритися і, фактично, я сама не хотіла їхати, тому що там з лікарями. І я просила маму, що б вона зі мною поїхала. Мама сказала мені: «Їдь сама». Тобто я бачу, з іншого боку, такий трошки, знаєте, паралельне ставлення до мене, тобто вже відчувається, що я, напевно, вже сама маю це робити і тому подібне. Що стосується таких справ, ну мені, здається, що це треба двом йти. Є таке з боку мами, що вона на то рукою махає. (Ілона)

От, недавно, я жалілася мамі, що мені важко на семінарах виступати. От, я прийшла до мами, ну розказала ту ситуацію. Ну от мама звичайно дала мені якусь пораду стосовно того, як треба поводитися на семінарах. Але порада завжди звучить в такому е... плані, що: «Мусиш щось з собою робити. От. Це твоє життя і якое треба його будувати далі». (Анжела)

На прояви байдужості також вказує відсутність в мами помітного інтересу до життя доньки (КІ 5).

В мене, просто я привикла, що я мами біля себе в дитинстві майже не бачила. По суті бачила брата. В мене мама, вона як, має свій бізнес трохи, і вона завжди зайнята, тобто вона зайнята тим, що заробляє гроші. І в мої справи вона ніколи не вникала. (Ліза)

Мама: «Що там в тебе в університеті?» Я відкриваю рот, вона змінює тему. Я починаю говорити про Польщу. Мама два – три слова і я вже всьо, не хочу нічого говорити... Я починаю щось про своє розказувати в університеті, бачу, що їй не дуже цікаво. Я замовкаю. Нашо напружати? (Ярина)

Маму там ніколи не хвилювали мої уроки, вона навіть мій щоденник не дивилася. Так була вже більш самостійна, ну і зараз тим більше. (Ілона)

Дівчата описують дві тенденції у материнському ставленні до власного емоційного життя. З одного боку, мова йде про прагнення мами зберігати поінформованість та контроль (КІ 6).

Ну, а якщо мої переживання чогось глибшого стосуються, то мама просто намагається дати якусь, м.. дати пораду стосовно того як поводитися мені, тобто, можливо, вказує на недоліки в моїй поведінці, що саме я роблю неправильно. І каже, яким чином це можна змінити. А це завжди важко змінити...Ну буває ситуація, знаєш, коли приходиш, чимось там розстроєний. Щось погане в тебе трапилося, мама звикла, що ти постійно їй про все розказуєш, тут не хочеться мамі про це розказувати... І тоді виникає скандал: «Ти чого не розказуєш мамі?» (*посміхається*) Проблематично так трохи. (Анжела)

Було от недавно в мене досить глибоке переживання. Не хотілося ні з ким ділитися. А через те, коли ти закриваєшся, то це з маминої сторони сприймається як відчуження, і як якась агресія. Ну якщо вона звикла бути в курсі моїх справ, то вона так і хоче залишатися в курсі. (Ярина)

В мене, наприклад, мама починає мене про щось розпитувати. І вона бачить, що я не хочу про то розказувати. І вона далі буде питати. І я вже можу крикнути, щоб вона мене не чіпала. І мама дивиться, що коли вже мене теліпати починає. І мама розуміє, що всьо, вона вже перейшла ту межу, і мене більше не треба рухати. (Женя)

А з іншого боку, мова йде про схильність мами не помічати та не реагувати на інтенсивні емоційні прояви доньки (КІ 7).

Я би не сказала, що моя мама дуже така чуйна. Ну, коли якась така ситуація, що я можу там сидіти, плакати (*сміється*), моя мама може просто не звертати на то уваги. А потім, коли вже може бачить, що мені вже сильно погано, то вона може вже підійти, але, в принципі, я не привикла, що вона мене жаліє, каже: «Ой, бідненька» і таке всяке. (Женя)

Часто такі матері схильні підмінити емоційні потреби доньки матеріальними.

Весь час мені, от я говорю про суперечки, говорять, що так стараються для мене, це всьо дуже добре, звичайно, але я бачу в тому тільки, якби сказати, матеріальну сторону, тобто більш чогось такого духовного справді бракує. Я ж ... ну я і говорю, що є... то матеріальне забезпечення, то ще не є всьо. Деколи дратує, тому що нема того спілкування і розуміння, тому подібне. А от гроші, всього неможливо ними зробити. (Ілона)

І мені завжди, ну з дитинства самого, розказувалося, що вот я, ну там, наприклад, тобі приділяє менше уваги, через то, щоби ти мала, що їсти, мала за що вчитися ну і т.д. і т.п. Ну, що б я навіть нічого «лишнього» від неї і не вимагала, якоїсь там особливої уваги до себе. (Ліза)

Отже бачимо, що образ материнського ставлення дівчат з цієї групи відрізняється особливою амбівалентністю. З одного боку, в ньому завжди присутні риси надмірного контролю та втручання, а з іншого, повної

байдужості до життя доньки. Можна припустити, що такі особливості будуть пов'язаними з амбівалентними переживаннями дівчатами власної автономії: між прагненням повної незалежності та переживанням покинутості.

Таким чином в процесі проведеного якісного аналізу даних інтерв'ю нам вдалося виокремити 5 якісно різних типів переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації, а саме: **визнання автономії**, коли мама з довірою ставиться до самостійності доньки та проявляє емпатію до її переживань; **заохочення залежності**, коли мама підкреслює безпорадність доньки та зливається з її переживаннями; **невизнання автономії**, коли мама активно і пасивно втручається у життя доньки та нав'язує власні переживання; **заохочення надмірної незалежності**, коли мама визнає повну самостійність і незалежність доньки та дистанціюється від її переживань; **непослідовне ставлення**, коли мама, з одного боку, активно втручається, а з іншого, проявляє повну байдужість до життєдіяльності доньки.

3.2.2. Кількісний аналіз типів переживання дівчатами материнського ставлення

Після того, як в процесі аналізу інтерв'ю було виокремлено п'ять типів переживання дівчатами материнського ставлення до власної сепарації, було здійснено спробу перенести ці результати на більшу кількість дівчат. Для цього проводилася процедура кластеризації методом К-середнього на основі шкал «Методики дослідження материнського ставлення» О. І. Троянської. Використовувалися результати тестування 350-ти дівчат. Було здійснено спробу поділу одразу на п'ять кластерів. Поділ спирався не на всі шкали методики, а лише на ті, які склали три основні фактори: переживання дівчатами емоційної близькості, контролю та непослідовності у материнському ставленні (див. результати факторного аналізу шкал методики О. І. Троянської у Розділі 2). Решта шкал методики розглядалися як

додаткові і бралися до уваги лише при порівнянні отриманих кластерів між собою. Результати кластеризації наведені на графіку (рис. 3.1).

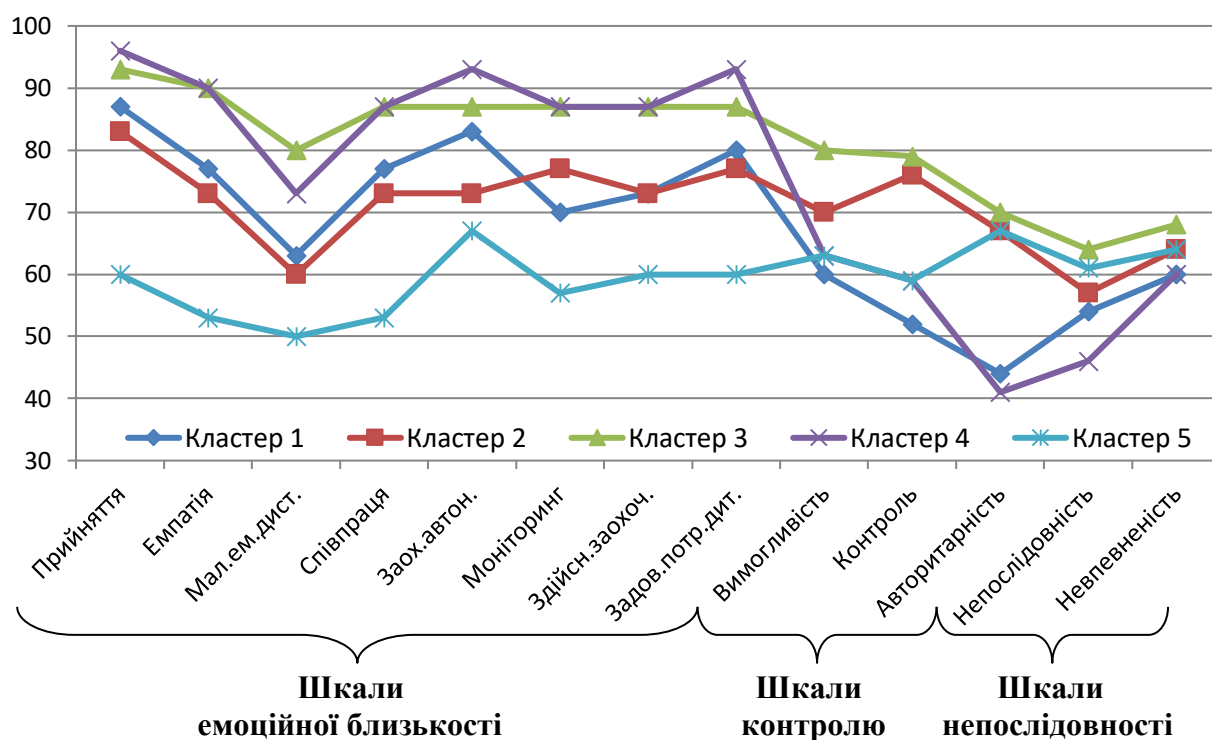

Рис. 3.1 Зображення 5-ти кластерів, отриманих методом K-середнього

До першого кластеру потрапило 25%, до другого – 16%, до третього – 21%, до четвертого – 26% і до п'ятого – 12% досліджуваних дівчат (рис. 3.2).

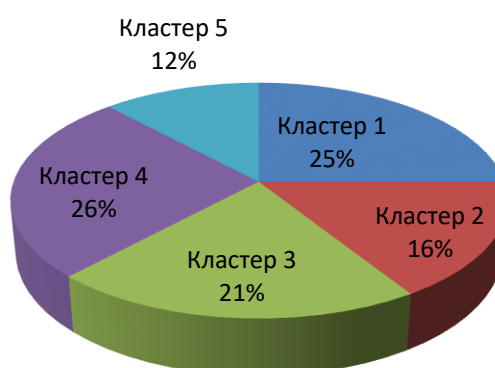

Рис. 3.2 Відсоткове співвідношення дівчат з 5-ти кластерів

Для з'ясування того, як дівчата з різних кластерів переживають материнське ставлення до себе, проводилося порівняння їхніх результатів за всіма шкалами методики О. І. Троянської за тестом Шеффе. Результати порівняння наводяться у Додатку С та представлені на рис. 3.3 – 3.6.

На рис. 3.3 зображено порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання емоційної близькості у стосунках з матір'ю.

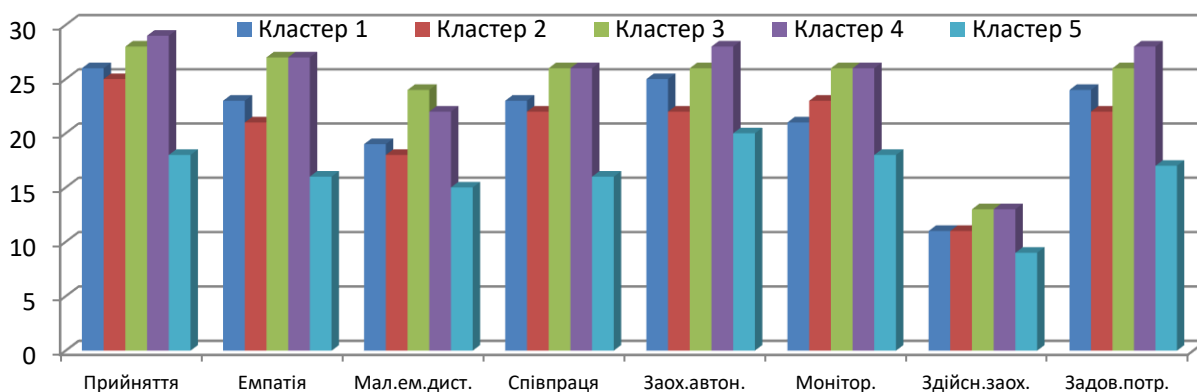

Рис. 3.3 Порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання емоційної близькості в стосунках з матір'ю

Статистичне порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання емоційної близькості в стосунках з матір'ю вказують на наступне: дівчата з 3 та 4 кластерів переживають свої взаємини з матір'ю більшу близькість, з 1 та 2 – помірну, з 5 – особливо позбавлені близькості.

На рис. 3.4 зображено порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання контролю у стосунках з матір'ю.

Статистичне порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання контролю в стосунках з матір'ю вказують на наступне: дівчата з 1 та 4 кластерів переживають у взаєминах з матір'ю нижчий рівень контролю, з 2 та 3 – вищий, з 5 – нижчі вимогливість та контроль і вищу авторитарність.

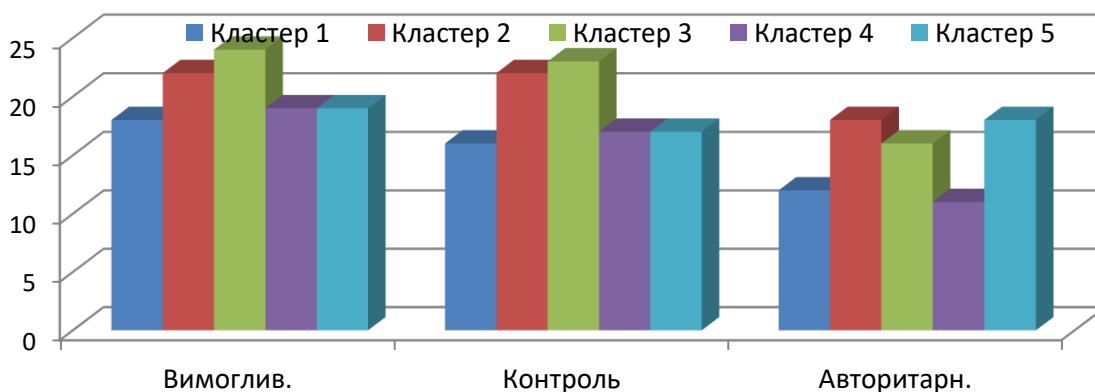

Рис.3.4 Порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами переживання материнського контролю

Найбільш непослідовним та невпевненим материнське ставлення оцінюють дівчата з 3 кластеру, найменш – з 4, результати решти дівчат розподілилися між ними (рис.3.5).

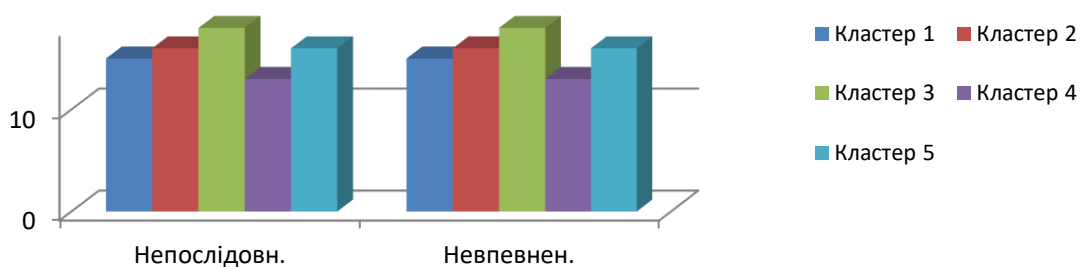

Рис.3.5 Порівняння результатів дівчат з різних кластерів за шкалами непослідовного материнського ставлення

На рис. 3.6 зображено порівняння результатів дівчат з різних кластерів за додатковими шкалами оцінки материнського ставлення.

Статистичне порівняння результатів дівчат за додатковими шкалами вказує на те, що дівчата з 1 кластеру отримали проміжні середні значення: для них характерні переживання незначного тиску, конфліктності, покарання, неадекватного материнського сприйняття та помірне задоволення стосунками з матір'ю. Дівчата з 2 кластеру материнське ставлення сприймають як особливо конфліктне, зі здійсненням покарання. Для дівчат з 3 кластеру характерні переживання найбільшого тиску у прийнятті рішень,

також вони найрідше конфліктують і повідомляють про високий рівень задоволення стосунками з матір'ю. Дівчата з 4 кластеру отримали нижчі показники за шкалами покарання, конфліктності, найнижчі – за шкалою неадекватне материнське сприйняття і найвижчі – за шкалою задоволення стосунками з матір'ю. Дівчата з 5 кластеру, у порівняння з іншими, схильні описувати материнське ставлення як особливо конфліктне, зі здійсненням покарання та неадекватним материнським сприйняттям.

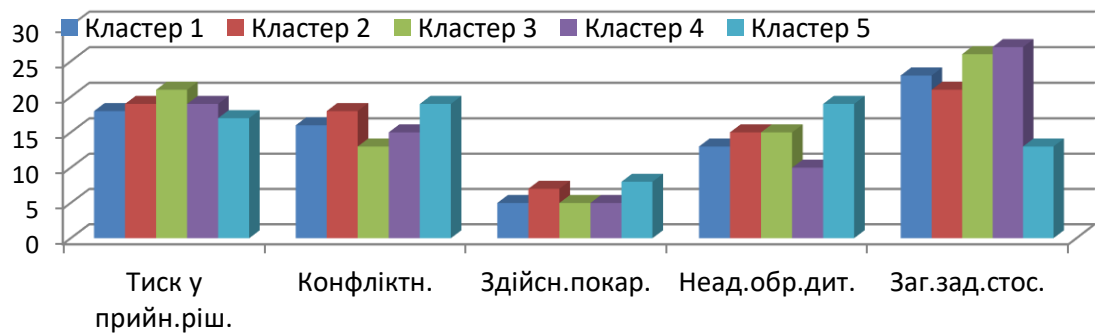

Рис.3.6 Порівняння результатів дівчат з різних кластерів за додатковими шкалами оцінки материнського ставлення

Остаточні результати порівняння підсумовуються в наступному підрозділі.

Статистична обґрунтованість виокремлених за допомогою К-середнього п'яти кластерів перевірялася методом дискримінантного аналізу. У табл. 3.9 представлена класифікаційна матриця дискримінантного аналізу, з якої видно, що даний статистичний метод в переважній більшості випадків підтвердив коректність класифікації, зробленої за допомогою К-середнього. Змінні, за якими проводився розподіл на групи, забезпечили загальну класифікаційну коректність у 97,6%. Класифікація не підтвердилася лише в одиничних випадках, тобто загалом може вважатися статистично коректною.

Таблиця 3.9

Класифікаційна матриця, отримана методом дискримінантного аналізу

Кластери	Відсоток класифікаційної коректності за методом К-середнього	Кл. 1	Кл. 2	Кл. 3	Кл. 4	Кл. 5
Кластер 1	97,10345	84	0	0	2	0
Кластер 2	96,90909	1	54	1	0	0
Кластер 3	98,64865	0	0	73	1	0
Кластер 4	97,80220	1	0	1	89	0
Кластер 5	97,67442	0	1	0	0	41
Загалом	97,62756	84	52	77	96	42

3.2.3. Інтегрована типологія переживання дівчатами материнського ставлення до власної автономії

Після проведених процедур виокремлення кластерів кількісним та якісним методами, була здійснена спроба їх співставити. Це дозволило, по-перше, перенести результати, отримані на 30 дівчатах, які взяли участь в інтерв'ю, на більшу групу досліджуваних в 350 дівчат, і, по-друге, говорити в подальшому не просто про материнське ставлення, а материнське ставлення власне до сепарації доньки, що має особливий інтерес з огляду на предмет дослідження. Спочатку припускалося, що результати якісного та кількісного аналізу подібні за змістом. Пізніше дане припущення перевірялося статистично.

Результатами кількісного аналізу типів переживання дівчатами материнського ставлення вказують на те, що для дівчат з 1 кластеру переживають у взаєминах з матір'ю помірні близькість та контроль. Ймовірно, такий опис відповідає групі дівчат з заохоченням надмірної незалежності у материнському ставленні.

Дівчат з 2 кластеру переживають у взаєминах з матір'ю помірну близькість, натомість значний контроль, вимогливість, авторитарність,

конфліктність та здійснення покарання. Ймовірно, такий опис відповідає групі дівчат з невизнанням автономії у материнському ставленні.

До 3 кластеру потрапили дівчата, які переживають у взаєминах з матір'ю значні близькість, контроль, вимогливість, тиск у прийнятті рішень та високий рівень задоволення стосунками. Ймовірно, такий опис відповідає групі дівчат з заохоченням залежності у материнському ставленні.

Дівчата з 4 кластеру переживають у взаєминах з матір'ю значні близькість, заохочення автономії та адекватність материнського сприйняття, а також низькі вимогливість та контроль. Ймовірно, такий опис відповідає групі дівчат з визнанням автономії у материнському ставленні.

5 кластер склали дівчата, котрі у взаєминах з матір'ю переживають особливо мало близькості, вимогливості та контролю, натомість значі авторитарність, здійсненням покарання та неадекватне материнське сприйняття. Ймовірно, такий опис відповідає групі дівчат з непослідовним материнським ставленням.

Процедура статистичної перевірки припущення про спорідненість груп, отриманих за допомогою кількісного та якісного аналізу, складалася з декількох кроків.

1. Спираючись на результати аналізу інтерв'ю, було складено 5 описів материнського ставлення до сепарації доньки (див. Додаток Т).
2. Дівчат, які попередньо заповнили методику дослідження материнського ставлення (79 досліджуваних), просили оцінити материнське ставлення до себе, обравши один з п'яти описів. Також їм дозволялося внести певні зміни, якщо опис не достатньо точно відображав ставлення матері, характерне саме для них. Слід зауважити, що дівчата досить швидко справлялися з завданням, і не було внесено особливих коректив, які би за змістом виходили за межі запропонованих 5 описів.

3. Результати вибору дівчатами одного з 5-ти описів вносилися в електронну таблицю поруч з результатами розбиття на кластери методом К-середнього за методикою О. І. Троянської.

4. Проводилося порівняння груп, отриманих двома способами, за ранговим коефіцієнтом кореляції Спірмена. Коефіцієнт кореляції ($\rho=0,91$, $p\leq 0,01$) вказує на те, що між групами, отриманими якісним та кількісним аналізом, існує не лише логічний, але і статистичний зв'язок.

Це означає, що результати, отримані на 30 дівчатах, які взяли участь в інтерв'ю, можуть бути перенесеними на більшу групу досліджуваних в 350 дівчат. Також в подальшому достатньо коректно буде говорити не просто про материнське ставлення, а про материнське ставлення до сепарації доньки.

3.3. Психологічні особливості сепарації дівчат з різним образом материнського ставлення

3.3.1. Особливості психологічної дистанції дівчат у взаєминах з матір'ю

Для кожної зі шкал лонгітюдного дослідження психологічної дистанції дівчат в актуальних взаєминах з матір'ю підраховувалися середні значення і показники дисперсії протягом всіх замірів. До уваги бралися лише результати дівчат, котрі заповнили методику не менше 7 разів. Таким чином зі 141 досліджуваної до групи дівчат з визнанням автономії потрапило 36, заохоченням залежності – 29, невизнанням автономії – 28; заохоченням надмірної незалежності – 31; непослідовним материнським ставленням – 17 дівчат.

Результати за шкалами лонгітюдного дослідження дівчат з різним образом материнського ставлення до власної сепарації порівнювалися між собою за тестом Шеффе (див. Додаток У).

Порівняння результатів дівчат з різних груп за шкалами переживання актуальних стосунків з матір'ю представлено на рис. 3.7.

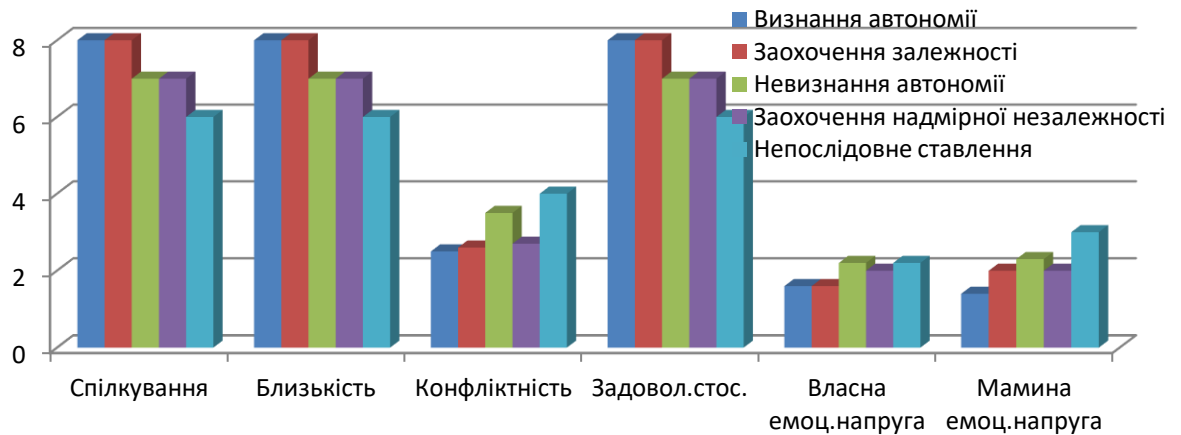

Рис. 3.7 Порівняння результатів дівчат з різних груп за шкалами переживання актуальних стосунків з матір'ю

Статистичне порівняння результатів дівчат з різних груп за шкалами переживання актуальних стосунків з матір'ю вказує на наступне:

- дівчата з визнанням автономії та заохоченням залежності, у порівнянні з рештою дівчат, частіше спілкуються, переживають більшу близькість та задоволення стосунками з матір'ю, рідше конфліктують з нею;
- дівчата з невизнанням автономії, у порівнянні з дівчатами з визнанням автономії та заохоченням залежності, рідше спілкуються, переживають меншу близькість та задоволення стосунками і значно частіше конфліктують з матір'ю;
- дівчата з заохоченням надмірної незалежності, у порівнянні з дівчатами з визнанням автономії та заохоченням залежності, рідше спілкуються з матір'ю, переживають меншу близькість і задоволення стосунками, і так само рідко конфліктують з нею;
- дівчата з непослідовним материнським ставленням найрідше спілкуються з матір'ю, переживають найменше близькості, задоволення і найбільше конфліктів в стосунках з нею.

За шкалою власної емоційної напруги статистичної відмінності між дівчатами не було виявлено. За шкалою материнської емоційної напруги дівчата з непослідовним материнським ставленням отримали найвищі значення, а з заохоченням автономії – найнижчі. Результати решти дівчат розподілилися між ними.

За показниками дисперсії статистично відмінними виявилися лише результати дівчат з непослідовним материнським ставленням: в їхніх стосунках з матір'ю частота спілкування, конфліктності, рівень власної та материнської напруги істотно коливаються (рис. 3.8).

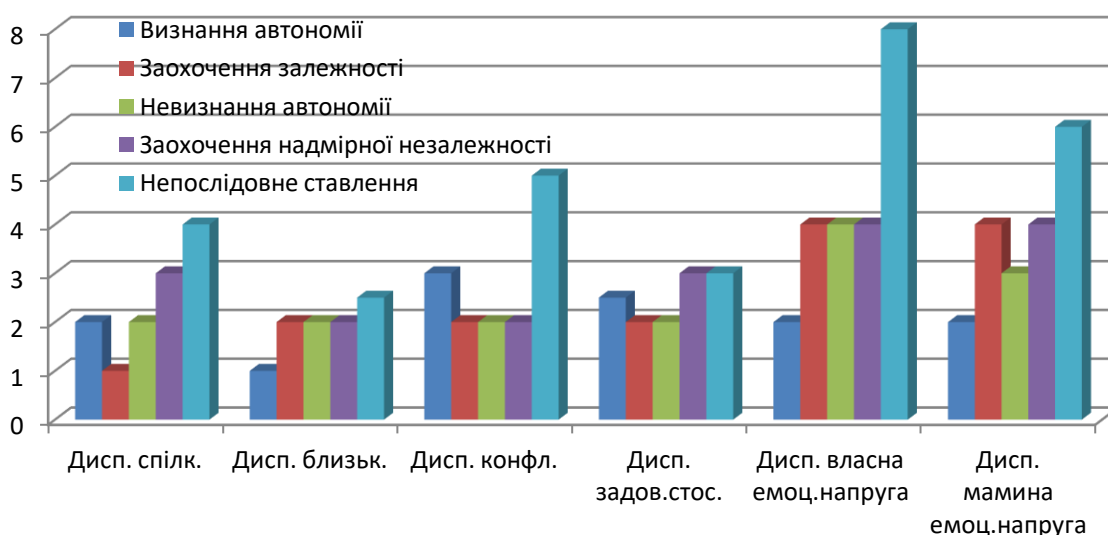

Рис. 3.8 Порівняння результатів дівчат з різних груп за показниками дисперсії шкал переживання актуальних стосунків з матір'ю

На рис. 3.9 представлені усереднені зображення дистанції, на якій себе та матір переживають дівчата з різних груп.

Кола дівчат з визнанням автономії типово злегка перехрещуються, що, ймовірно, з одного боку, вказує на існування особистого простору, а з іншого, на емоційну близькість у взаєминах з матір'ю. Для дівчат з заохоченням залежності характерна стабільно тісна психологічна дистанція з матір'ю. Дівчата з невизнанням автономії, як правило, зображують себе та маму колами, що доторкаються, однак не перехрещуються, що, ймовірно,

вказує на загалом «дотичний» характер взаємин. Хоча кола дівчат з заохоченням надмірної незалежності типово злегка перехрещуються, однак при цьому для них також характерне коливання дистанції від ближчої до дальшої, на що вказують вищі показники дисперсії. Ймовірно, це вказує на більше прагнення дівчатами близькості у взаєминах і дистанціювання через неможливість її досягнути. Особливо на великій відстані себе та маму зображують дівчата з непослідовним материнським ставленням. Також для них характерна найменш стабільна психологічна дистанція: кола то зливаються, то знаходяться на значній відстані. Можна припустити, що це вказує на загалом нестабільність у переживанні себе в стосунках з матір'ю.

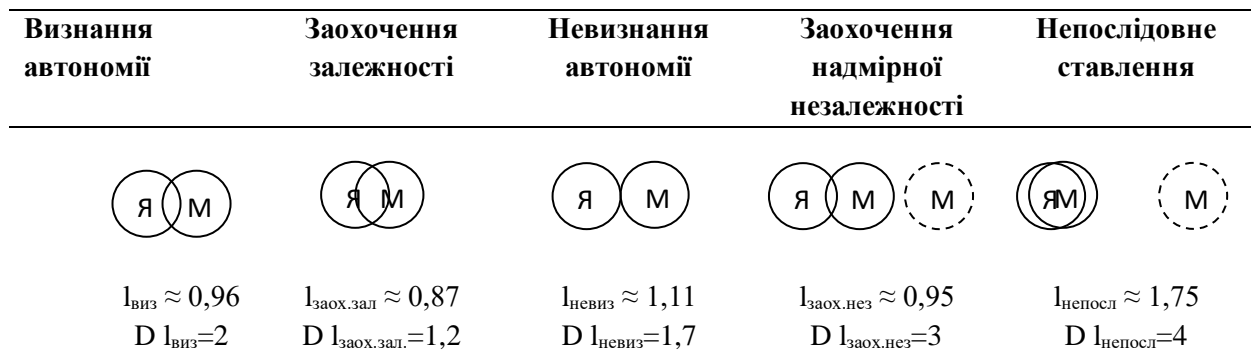

Рис. 3.9 Зображення дистанції, на якій себе та матір переживаються дівчата з різних груп

Наведені вище результати порівняння за шкалами лонгітюдного дослідження вказують на те, що найбільш позитивно свої стосунки з матір'ю оцінюють дівчата з визнанням автономії та заохоченням залежності, однак другі схильні переживати особливу психологічну близькість з матір'ю.

Дівчат з заохоченням надмірної незалежності та невизнанням автономії оцінюють свої стосунки з матір'ю як помірно позитивні. Однак, якщо для перших характерні відсутність суперечок та схильність до коливання психологічної дистанції, то для других – часті конфлікти та підтримання стабільно «дотичних» стосунків.

Найменш позитивно та стабільно свої стосунки з матір'ю переживають дівчата з непослідовним материнським ставленням. Також вони схильні до

інтенсивних коливань між повним психологічним злиттям та дистанціюванням від матері.

Особливості зв'язку між переживаннями дівчатами дистанції та актуальних взаємин з матір'ю з'ясувалися шляхом проведення кореляційного та факторного аналізів в кожній з груп дівчат окремо.

Результати графічно представлені у вигляді кореляційних плеяд, на котрих деякі шкали об'єднані у фактори, виокремлені в процесі факторного аналізу (рис. 3.11 – 3.15). В кожній з груп оптимальною кількістю виділених факторів стало 2, які пояснюють від 61 до 85% розсіювання даних. Результати кореляційного та факторного аналізу наводяться у Додатку Ф.

Як показано на кореляційній плеяді рис. 3.10, у дівчат з визнанням автономії шкала психологічної дистанції увійшла в один фактор і є прямо пов'язаною зі шкалами частоти спілкування, близькості та задоволення стосунками (r в межах 0,42 – 0,87, $p \leq 0,05$) і обернено – зі шкалою конфліктності ($r = -0,57$, $p \leq 0,05$).

Як показано на кореляційних плеядах рис. 3.11 – 3.13, у дівчат з заохоченням залежності, невизнанням автономії та заохоченням надмірної незалежності шкала психологічної дистанції увійшла в один фактор і є прямо пов'язаною зі шкалами власної та материнської емоційної напруги (r в межах 0,21 – 0,68, $p \leq 0,05$).

Як показано на кореляційній плеяді рис. 3.14, у дівчат з непослідовним материнським ставленням шкала психологічної дистанції увійшла в один фактор і є прямо пов'язаною зі шкалами частоти спілкування ($r = 0,46$, $p \leq 0,05$) та материнської емоційної напруги ($r = 0,59$, $p \leq 0,05$).

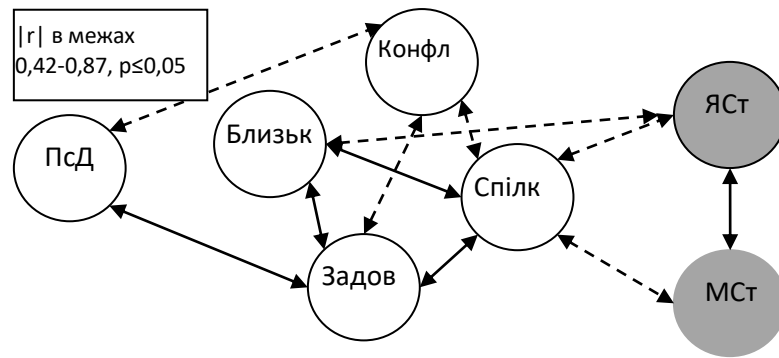

Рис. 3.10 Кореляційна плеяда шкал лонгітюдного дослідження для дівчат з визнанням автономії

ПсД – психологічна дистанція;

ЯСт – рівень власної емоційної напруги (стресу);

МСт – рівень материнської емоційної напруги (стресу);

↔ – прямий кореляційний зв'язок, $p \leq 0,05$;

↔ – обернений кореляційний зв'язок, $p \leq 0,05$;

○ – позначені шкали, які за результатами факторного аналізу увійшли до одного фактору зі шкалою психологічної дистанції;

● – позначені шкали, що за результатами факторного аналізу не увійшли до іншого фактору.

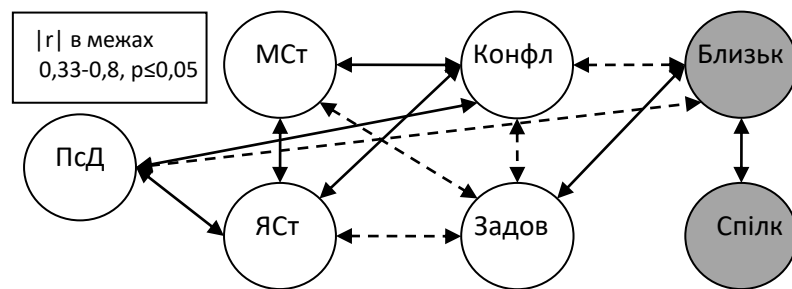

Рис. 3.11 Кореляційна плеяда шкал лонгітюдного дослідження для дівчат з заохоченням залежності

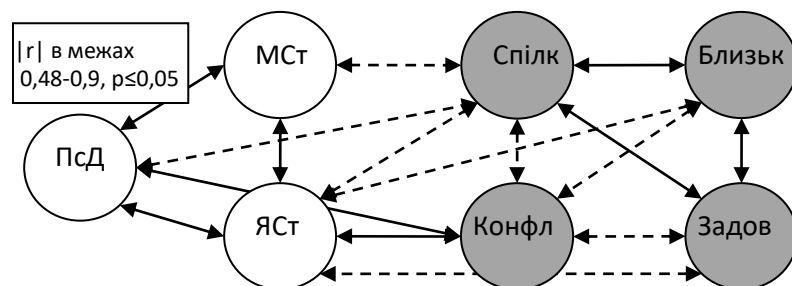

Рис. 3.12 Кореляційна плеяда шкал лонгітюдного дослідження для дівчат з невизнанням автономії

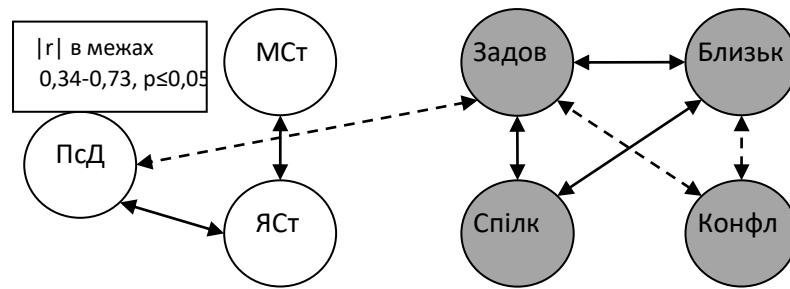

Рис. 3.13 Кореляційна плеяда шкал лонгітюдного дослідження для дівчат з захооченням надмірної незалежності

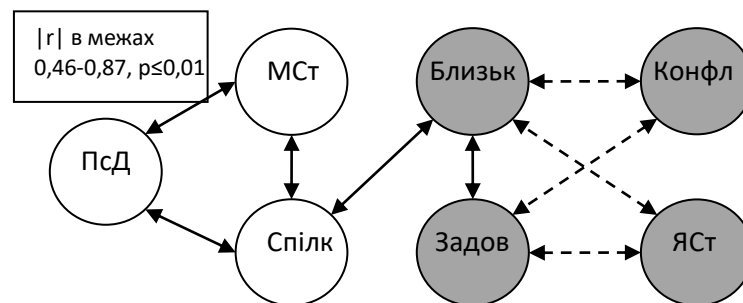

Рис. 3.14 Кореляційна плеяда за шкалами лонгітюдного дослідження для дівчат з непослідовним материнським ставленням

Тобто, у дівчат з визнанням автономії зростання психологічної дистанція пов'язане зі зростанням позитивної атмосфери в стосунках з матір'ю. Серед дівчат з невизнанням автономії, захооченням залежності та надмірної незалежності психологічна дистанція зростає зі зростанням переживання власної та материнської емоційної напруги у взаєминах. А зростання психологічної дистанції дівчат з непослідовним материнським ставленням пов'язане зі збільшенням частоти спілкування з матір'ю, що супроводжується зростанням переживання материнської емоційної напруги.

Кореляційний та факторний аналіз шкал лонгітюдного дослідження для всіх дівчат загалом наводиться у Додатку Ф. Проведений статистичний аналіз дає підстави стверджувати, що дівчата розвивають психологічну дистанцію від матері, якщо в актуальних взаєминах з нею переживають мало близькості та задоволення, натомість – багато конфліктів, власної та

материнської емоційної напруги ($|r|$ в межах 0,33 – 0,37, $p \leq 0,01$). Основним фактором, що визначає психологічну дистанцію досліджених дівчат, є переживання емоційної напруги у взаєминах з матір'ю. Слід зазначити, що для більшості дівчат переживання власної та материнської напруги суттєво пов'язані, тому визначальним стає не окреме переживання власної чи материнської емоційної напруги, а загалом емоційний заряд дочірньо-материнських відносин.

3.3.2. Особливості переживання дівчатами власної автономії за результатами кількісного аналізу

Особливості переживання дівчатами автономії в стосунках з матір'ю оцінювалися за «Методикою дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці» Дж. Хофмана. Результати дівчат з різних груп за шкалами функціональної, емоційної, конфліктної незалежності та незалежності у ставленнях порівнювалися між собою за тестом Шеффе. Результати порівняння наведені у Додаток X та представлені на рис. 3.15.

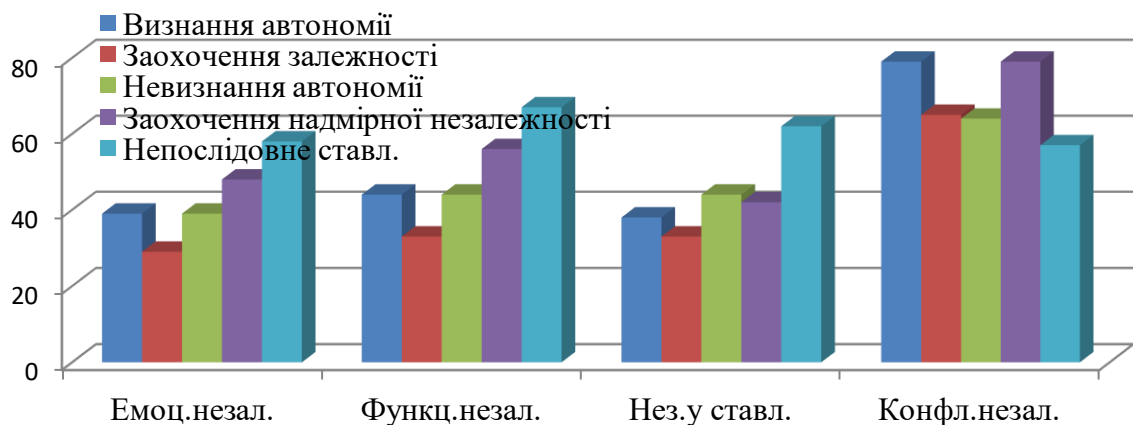

Рис. 3.15 Порівняння результатів дівчат з різних груп за шкалами методики дослідження сепарації Дж. Хофмана

Для дівчат з визнанням автономії характерні середні емоційна та функціональна незалежність, нижча – незалежність у ставленнях і вища –

конфліктна незалежність. Це означає, що вони лише час від часу розмовляють з матір'ю про особисті справи, не потребують значної опіки та турботи з її боку, хоча сприймають взаєминн як достатньо близькі. Також такі дівчата вбачають багато спільного між власним та материнським світоглядом. У порівнянні з рештою дівчат, в стосунках з матір'ю вони мають найменшу кількість негативних переживань.

Для дівчат з заохоченням залежності характерні найнижчі емоційна, функціональна незалежність та незалежність у ставленнях і середня конфліктна незалежність. Це означає, що вони часто залучають маму у планування особистих справ, як от розподіл коштів на власні тижневі потреби, планування дозвілля, стосунки з друзями. Також такі дівчата часто розповідають матері про свої турботи та переживання, особливо цінують близькість з нею. Їхній світогляд майже не відрізняється від материнського. В стосунках з матір'ю вони накопичують певну кількість негативних переживань провини, образи, злості тощо.

Для дівчат з невизнанням автономії характерні середні емоційна, конфліктна та функціональна незалежність і вища, у порівнянні з дівчатами з двох попередніх груп, незалежність у ставленнях. Це вказує на те, що дівчата час від часу радяться з матір'ю про особисті справи та розповідають їй про свої переживання. Їхній світогляд значно відрізняється від материнського. Як і попередні дівчата, в стосунках з матір'ю вони накопичують певну кількість негативних переживань.

Для дівчат з заохоченням надмірної незалежності характерні вищі емоційна та функціональна незалежність у порівнянні з попередніми дівчатами. За шкалою незалежності у ставленнях їхні показники наближені до дівчат з невизнанням, а за шкалою конфліктної незалежності – з визнанням автономії. Це дозволяє їх описати як достатньо незалежних у власній поведінці та поглядах. За материнською підтримкою вони звертаються вкрай рідко. У стосунках з матір'ю не мають як особливо позитивних, так і негативних переживань.

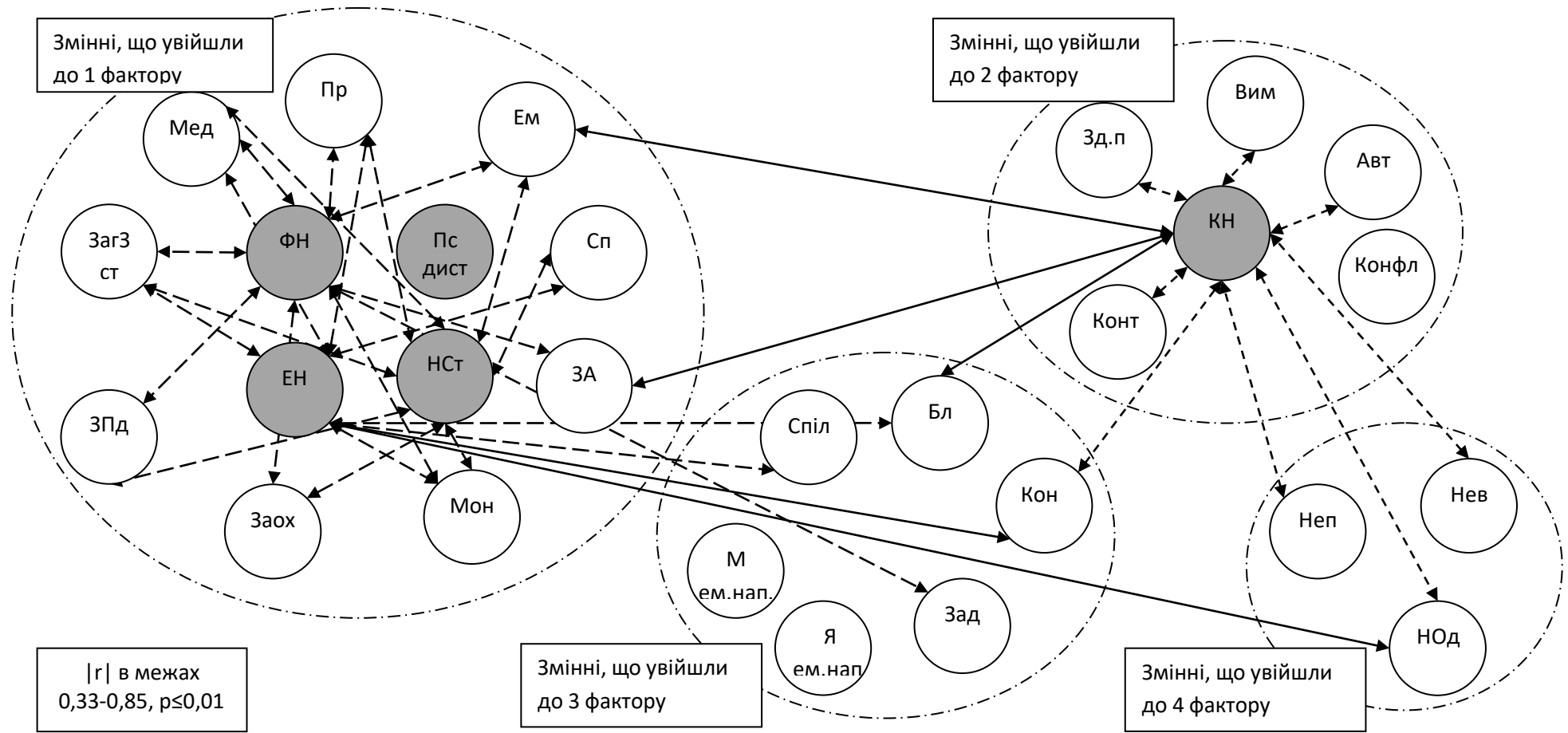
Для дівчат з непослідовним материнським ставленням характерні найвищі емоційна, функціональна незалежність та незалежність у ставленнях і найнижча конфліктна незалежність. Вони, як правило, ніколи не розповідають матері про власні справи та переживання, схильні особливо підкреслювати відмінність власного світогляду від материнського. У взаєминах з матір'ю вони накопичують особливо багато негативних переживань.

Нижче у п. 3.3.4 здійснено спробу доповнити та розширити результати, отримані за допомогою методики Дж. Хофмана, результатами аналізу інтерв'ю. Таким чином ми спробуємо повніше описати особливості переживання автономії дівчатами з різним образом материнського ставлення.

Для з'ясування особливостей зв'язку між такими особливостями сепарації досліджуваних дівчат, як переживання автономії та дистанції у взаєминах з матір'ю, та образом материнського ставлення, який вони мають, проводився кореляційний аналіз шкал «Методики дослідження психологічної сепарації» Дж. Хофмана, шкал «Методики дослідження материнського ставлення» О. І. Троянської та шкал лонгітюдного дослідження (Додаток Ц). Для з'ясування того, які саме особливості материнського ставлення найбільшою мірою визначають сепарацію дівчат, проводився факторний аналіз (Додаток Ш).

На рис. 3.17 зображені кореляційні плеяди, об'єднані у фактори, отримані під час факторного аналізу. Оскільки в даному дослідженні інтерес зосереджений довкола зв'язку між шкалами сепарації та материнського ставлення, тому на плеяді не відображені зв'язки шкал материнського ставлення між собою.

Існування великої кількості зв'язків між шкалами сепарації та материнського ставлення підтверджує нашу гіпотезу про те, що психологічні особливості сепарації дівчат юнацького віку значною мірою пов'язані з

- ↔ - прями́й кореляційний зв'язок, $p \leq 0,01$;
- ↔ - обернений кореляційний зв'язок, $p \leq 0,01$;
- - позначені шкали дослідження сепарації;
- - позначені шкали дослідження материнського ставлення.

ЕН – емоційна незалежність; КН – конфліктна незалежність; НСт – незалежність у ставленнях; ФН – функціональна незалежність; Пр – прийняття; Ем – емпатія; Мед – мала емоційна дистанція; Сп – співпраця; ЗА – заохочення автономії; Мон – моніторинг; Заох – здійснення заохочення; ЗПд – задоволення потреб дитини; Вим – вимогливість; Конт – контроль; Авт – авторитарність; Неп – непослідовність; Нев – невпевненість; Конфл – конфліктність; Зд.п. – здійснення покарання; НОд – неадекватний образ дитини; ЗагЗст – загальне задоволення стосунками; Спiл – спілкування; Бл – близькість; Кон – конфліктність у актуальних стосунках; Зад – задоволення стосунками; Я ем.нап. – рівень власної емоційної напруги; М ем.нап. – рівень маминої емоційної напруги; Пс.дист – психологічна дистанція

Рис. 3.16 Кореляційні плеяди зв'язку змінних сепарації та материнського ставлення, об'єднані в окремі фактори

образом материнського ставлення, який мають дівчата. Всі зображені кореляції є істотними ($|r|$ в межах 0,33 – 0,85, $p \leq 0,01$).

Шкали емоційної, поведінкової незалежності та незалежності у ставленнях прямо пов'язані зі шкалою конфліктності в актуальних взаєминах та сприйняття неадекватного образу дитини, і обернено – зі шкалами емоційної близькості, котрі описують як контекст актуальних взаємин (шкали частоти спілкування, задоволення стосунками, переживання близькості), так і загальне переживання материнського ставлення (шкали емпатії, прийняття, співпраці, заохочення автономії, моніторингу, здійснення заохочення, задоволення потреб дитини, малої емоційної дистанції, загального задоволення стосунками).

Отже, на зростання емоційної, когнітивної, поведінкової незалежності та психологічної дистанції впливають як контекст актуальних взаємин з матір'ю, так і загальне переживання материнського ставлення. Тобто сепарація пов'язана не лише з материнським образом, який є достатньо стабільним психологічним утворенням, але і з перебігом актуальних взаємин з матір'ю. Це вказує на особливу чутливість дівчат у щоденному житті до материнського відгуку і готовність регулювати власну психологічну дистанцію, залежність – незалежність відповідно до нього.

Шкала конфліктної незалежності прямо пов'язана зі шкалами емпатії, заохочення автономії та близькості в актуальних взаєминах, і обернено – зі шкалами вимогливості, контролю, авторитарності, невпевненості, непослідовності, сприйняття неадекватного образу дитини та конфліктності у актуальних взаєминах. Тобто розвиток у дівчат автономної емоційної регуляції пов'язаний з переживанням близькості в актуальних взаєминах з матір'ю, а також емпатії та визнання автономії у її ставленні до себе. Натомість особливо руйнівний вплив на розвиток автономної емоційної регуляції мають часті конфлікти, покарання, переважаючий контроль, непослідовність та неадекватне сприйняття матір'ю образу доньки.

В процесі факторного аналізу вдалося виокремити 4 фактори, які загалом пояснюють 64% розсіювання даних. Однак лише до 1 та 2 факторів увійшли як шкали сепарації, так і материнського ставлення, тому нижче вони будуть розглянуті детальніше.

Перший фактор пояснює 35% розсіювання даних. До нього увійшли шкали психологічної дистанції, емоційної, функціональної незалежності та незалежності у ставленнях, котрі обернено пов'язані зі шкалами переживання емоційної близькості у взаєминах з матір'ю. Якщо інтенсивний емоційний зв'язок з матір'ю пов'язаний з залежністю доньки, то його відсутність – з розвитком надмірної незалежності. Тобто мова йде про якість материнського емоційного відгуку як фактор розвитку поведінкової, когнітивної та емоційної незалежності.

Другий фактор пояснює 16% розсіювання даних. До нього увійшла шкала конфліктної незалежності, котра є обернено пов'язаною зі шкалами переживання вимогливості, контролю, авторитарності, конфліктності та здійснення покарань у материнському ставленні. Інтенсивний материнський контроль, пов'язаний з авторитарністю, конфліктністю та покараннями, перешкоджає розвитку в доньки здатності до автономної емоційної регуляції і навпаки. Тобто така контролююча материнська поведінка може розглядатися як фактор здатності доньки розвивати автономну емоційну регуляцію.

3.3.3. Особливості переживання дівчатами власної автономії за результатами якісного аналізу

Від самого початку припускалося, що особливості автономії дівчат, як результату сепарації від матері, під час аналізу інтерв'ю зручно буде описати за проявами когнітивної, поведінкової, емоційної незалежності та автономної регуляції емоції, на що вказують дослідження Дж. Хофмана та

Дж. Франк з колегами [180, 171], описані в теоретичній частині роботи. Однак метод обґрунтованої теорії, яким ми послуговувалися, дав можливість сконструювати власні базові категорії аналізу, як такі, що особливо відповідають сказаному дівчатами. Спираючись на проведений аналіз, схема котрого описана в методологічній частині роботи, можна констатувати, що особливості автономії досліджуваних дівчат в стосунках з матір'ю доцільно описувати через: особливості когнітивно-поведінкової незалежності; здатність до створення емоційної близькості; здатність переживати приватність особистого простору та здатність до автономної емоційної регуляції. Когнітивна та поведінкова складові незалежності були об'єднані в одну категорію, оскільки дівчата в більшості наводили приклади ситуацій, в яких одночасно йшлося і про особливості прийняття рішень і про їхню поведінкову реалізацію. Слід зазначити, що такі категорії аналізу, за якими ми пропонуємо описувати особливості сепарації, не протирічать, а швидше доповнюють та розширюють результати попередніх досліджень.

Результати дівчат, які переживають визнанням автономії у материнському ставленні, представлені в таблиці 3.10. Нижче наводяться шість ключових ідей, на основі котрих був отриманий основний теоретичний конструкт, який описує особливості їхньої автономії.

Щодо власної когнітивно-поведінкової незалежності дівчата розповідають про те, як прагнуть показати мамі, що вже дорослі і можуть самостійно вирішувати особисті справи (КІ 1).

Поступові зміни у внутрішніх можливостях та соціальному статусі дають дівчатам відчуття дорослості і прагнення самостійно приймати рішення щодо особистого життя, спираючись, хоча і не на значний, однак власний досвід. Часом, з точки зору мами, яка має більший життєвий досвід, деякі рішення доньки виглядають як не до кінця обдумані та недостатньо серйозні. Але дівчата розповідають про власний вибір з особливою гордістю, а про той досвід, який вони набувають в процесі «проб і помилок» як особливо цінний, що робить їх впевненішими у власних силах.

Таблиця 3.10

Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат, які переживають визнання автономії у материнському ставленні
 N – загальна кількість інтерв'ю дівчат, які потрапили до даної групи;
 К-ть – число інтерв'ю, в яких зустрічається дана категорія;
 I,II,III... - позначені теоретичні конструкти;
 А,Б,В... - позначені основні категорії;
 1,2,3... - позначені ключові ідеї.

N=6

Теоретичний конструкт, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
II Досягнення автономії зі збереженням близькості у стосунках	
A Досягнення когнітивно-поведінкової незалежності	
1. Я можу вирішувати сама, коли йдеться про моє особисте життя, однак знаю, що також можу розраховувати на мамин досвід та підтримку	5
2. У вирішенні особистих справ відчуваю власну відповідальність	6
B Здатність підтримувати емпатичну близькість у стосунках з мамою	
3. Я виявляю розуміння, емпатію до маминих переживань	6
4. Мені цікаво з мамою, я розділяю деякі її захоплення	6
B Збереження приватності особистих переживань	
5. Я сама вирішую, про які переживання розповідати мамі, коли і як це зробити	6
Г Здатність до афективної саморегуляції	
6. Є емоційно складні ситуації, які я хочу і можу пережити сама, без інтенсивного залучення інших, зокрема мами	5

Я так само можу зробити, як мені всі казали, і мама тоже так думала: «Не йди до нього, ти шо, то тиран, не йди до нього, не йди». Не, я взяла і пішла. Я подумала, що навіть якщо це буде помилка. Значить я обпечуся, значить на другий раз я цього не зроблю. (Каріна)

Ну, в 16 років була така ситуація (*посміхається*). Я в 16 років вийшла заміж. В мене була така велика любов. От, ну всі його знали. Там вся сім'я. Все, всьо було нормально. От і за 2 чи за 3 тижні перед весіллям, перед шлюбом в церкві, я поставила всіх перед фактом, що я виходжу заміж. Мама в істеріку. Дитині 16 років (*посміхається*). «Що ти робиш? Яке заміж?». (Зоряна)

Інша тема вказує на здатність приймати рішення та організовувати власну поведінку, спираючись на особисте бачення ситуації і відповідальність (КІ 2). Слід зауважити, що дівчата покладаються не на власний досвід у вирішенні тих чи інших питань, а на власні сили прийняти самостійне рішення, при чому вони виявляють багато інтересу до думки

оточуючих, зокрема мами. Мова в інтерв'ю йшла про особисті справи, рівень складності яких відповідає віковій компетентності дівчат, насамперед що стосується стосунків з друзями, протилежною статтю, навчання, самообслуговування у побуті (приготування їжі, планування особистих коштів тощо).

Я жила минулого року на квартирі ще з чотирма дівчатами. І ми всі дружили, там страшно було. Потім вже під кінець навчального року почалася, як то кажуть, битавуха. Там: «Ага, ти не скинулась на водичку!» «Ага, а ти нічого не робиш, не помагаєш їсти варити, а жереш, а кажеш, що не будеш їсти». Ну от, пішло так от, поїхало. Всі пересварилися. Троє нас по ходу лишилося. І одна з них пішла з квартири і не заплатила за компослуги. Ну, і мама як вирішить то питання? Це ж моє питання, мої проблеми, в принципі, як ні як. І то я вже там видзвонювала, там шукала якимось, її шукала там через її родину. Якимось там, ну я короче сама вела ту пошукову роботу. От, ну мама би ніяк тут мені не допомогла. (Наталя)

Там, наприклад, з хлопцями. Я, наприклад, жила з хлопцем недавно. Мама знала ще раніше, коли я почала з ним зустрічатися, що я хочу з ним жити, але я їй то не сказала, вирішила спочатку попробувати... Ну я довго думала, тільки недавно наважилася. (Каріна)

Кожна з дівчат наголошує на тому, що коли йдеться про серйозніші життєві питання, як от купівля коштовних речей чи планування подорожей, серйозні стосунки з протилежною статтю, то вони звертаються за маминою порадою, виявляючи при цьому особливий інтерес до її аргументів, а не потребу скористатися готовим рішенням. Між маминою порадою і прийнятим рішенням завжди знаходяться особисті роздуми та аналіз ситуації дівчиною, що дозволяє їй, врахувавши мамину думку, взяти власну відповідальність за нього.

Мама говорила: «Доця, ти вже задумайся над тим, щоб вже піти десь на роботу». А з другого боку на мене тато капає, каже: «Як ти так ідеш на роботу? Я не розумію. Тобі вчитися треба, я тебе що не забезпечую, ти мені скажи?». Я так розумію, що тут самостійне треба рішення прийняти. То вибір стоїть або ходити на пари, або піти на роботу. А потім ще ходити на пари, щоб не було н-ки, щоб потім в кінці року ніхто ... (Уляна)

Я мамі розповіла, що зустрічаюся зі старшим хлопцем. Ми про це поговорили. От вона дала мені можливість задуматися над тим, наскільки серйозними є наші стосунки. Все ж таки я вирішила, що не просто з ним зустрічаюся, а є дійсно симпатія, мені добре з ним. Я вирішила, що це моя думка, і мені краще знати. (Світлана)

Як можна помітити з наведених прикладів, розмови з мамою про особисті справи дозволяють не користуватися її дорослими порадами, а ідентифікуватися з більш зрілими механізмами прийняття рішень. Тому, коли мова йде про вже знайомі ситуації, то дівчата виявляють значну самостійність, а в інших випадках вони бажають почути мамину думку, яка стає точкою структурування їхнього особистого досвіду.

Що стосується емоційних проявів автономії, то дівчата розповідають про емоційно близькі стосунки, засновані на існуванні емпатичного відгуку до переживань мами (КІ 3).

Я її розвеселяю. Мама прийшла з роботи, якась така нещасна, бідосна, то я її розвеселяю, розказую, починаю лоскотати, ще щось там. (Мар'яна)

Вона мене питає, якщо я їй скажу там, наприклад, що це, мабуть, до того так не дуже пасує, та спідниця до блузки, то вона розстроється: «Та...». І я кажу «Та мама, тоді яка різниця, біжи». Вона скаже: «Та ні, то ж так не пасує, будеш казала». Я тоді кажу, що все добре, щоб вона не переживала про це. Воно не є таке погане, носити можна... Ну тобто, щось більш до кращого, щоб вона не переймалася цим. (Зоряна)

І я пам'ятаю той день, коли батьки розлучилися, бо тато сильно пив. Мама дуже сильно плакала, бо вона зробила такий крок перерізала остаточно все. От їх розлучили, і каже: «Чи я правильно зробила?» Я кажу: «Правильно, ми ж радилися, всьо було нормально». То такий переломний момент в її житті, і я була для неї важливою підтримкою. (Світлана)

Тема існування взаємного інтересу між мамою та донькою загалом характерна для дівчат з даної групи. Їм цікаво спілкуватися, ходити по магазинам, в театр, переглядати фільми, обговорювати книжки та події тощо. Це вагома частина стосунків, в якій обоє відчують особливу взаємну причетність та близькість (КІ 4).

Моя мама в молодості любила фотографувати, і я зараз теж захоплююся фотографією. Вона розказувала, як в хаті ніхто не міг світло включити, бо вона проявляє фотографії... (Уляна)

Моя мама – професійний кулінар. І вона може наготувати на ціле весілля. Дуже захоплена своєю роботою. Я тепер теж вже переймаю її вміння, люблю щось таке спекти, приготувати, особливо для гостей. (Світлана)

Ми багато говоримо, якогось нема такого, щоб ми сиділи дома і ні про що не говорили. Завжди знайдемо якісь теми, щоб поговорити. (Наталя)

Поруч з близькістю дівчата також переживають власну незалежність в тому, що стосується вибору якими почуттями ділитися з мамою, а які залишити при собі. На нашу думку, дане явище доцільно назвати як «переживання приватності особистого простору» (КІ 5). Часто «відносно закритою» темою від мами стають стосунки з протилежною статтю, про це більшість дівчат схильні розповідати як про особисту справу, в якій вони переживають себе особливо незалежними від мами.

От такий момент, як про хлопців, то мені би з мамою не хотілось якось говорити. Ну, я про це навіть ніколи і не говорю. Дуже рідко можу сказати: «В мене є хлопець». Можливо, тому що не мала якихось стосунків довгих з якимось одним хлопцем, не було такого чогось серйозного. М...я думаю, якщо би вже так пройшло пару місяців, то я би вже з мамою і познайомила, і вона би більше вже знала про нього. Щось таке. (Мар'яна)

Якщо має прийти такий момент, що я прийду на кухню і скажу, ну почну щось говорити, то він прийде, але вона сама (*мама*) ніколи від мене нічого не витягне. Тобто ми будемо говорити, сміятися по квартирі, а на особисті речі не. Поки я сама... (Зоряна)

У такій емоційній незалежності дівчата здатні до саморегуляції: коли йдеться про ті чи інші неприємності, вони не розповідають як потребують мами коло себе, натомість говорять про те, як їм самотійно вдається відновити стан душевної рівноваги (КІ 6).

Ну от зустрічалася з хлопцем і виявилось, ну ми прозустрічалися 3 місяці. І він обірвав спілкування. І виявляється, що в нього була дівчина, і в них в травні буде весілля. В нього була паралельно ще одна дівчина. Але м... Просто я так вважаю, просто ну мало таке в житті бути, досвід. Ну я з нього також щось винесла. От... Почала знову писати вірші, як розійшлася з хлопцем, ну вихід емоцій. (Уляна)

Коли він (*хлопець*) загинув, я ходила в такій, то не була навіть депресія, то був, напевно, більше шок. Я знала, що я сама мушу з тим справитися. Оскільки то є моє життя, я сама то всьо зробила, значить я сама з того маю вирулити. І вийшла я звідтам (*зі стану емоційного розпаду*) і по сьогоднішній день. (Каріна)

В мене бувають такі стани іноді, досить рідко, що не дуже то й хочеться з нею (*мамою*) ділитися, взагалі ні з ким не хотілося б ділитися. Просто так в собі якось то хочеться потримати. Е... Ну я з тим просто побуду, якусь книжку прочитаю чи музику послухаю і все далі добре. (Наталя)

Результати опрацювання інтерв'ю дівчат, які переживають заохочення залежності у материнському ставленні, наведені у таблиці 3.11.

У розповідях дівчат з даної групи найбільше з-поміж інших йдеться про власну залежність від мами. Коли йдеться про ті чи інші ситуації особистого життя, то такі дівчата завжди схильні применшувати власну компетентність, натомість звертатися до маминого досвіду та порад як кращих, надійніших та компетентніших (КІ 1).

Я без мами нікуди і ніяк. Якась там порада, якась серйозна, ну без мами не можу обійтися. Про щось запитатися, допомогти, я до мами. Всього, що мене цікавить в житті, якщо мені потрібна порада від якоїсь дорослої людини, то я йду до мами. Ще не виникало якихось таких ситуацій, в яких би мама не змогла мені щось там не зуміти сказати, не зуміти порадити. Яюсь до того ще не доходило. (Оксана)

От, наприклад, чоботи купляю, я договоряюся з продавцем, що якщо мама буде проти, чи я зможу повернути або обміняти. Бо мене, наприклад, цікавить думка мамина, чи вона згідна. І бувало таке, що я повертала. Мама казала, що воно не якісне, що воно не вартує тих грошей. А пізніше сама так зрозуміла, дивлюся дійсно, то моя забаганка така була. (Марія)

Таблиця 3.11

Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат, які переживають заохочення залежності у материнському ставленні

N=6

Теоретичний конструкт, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
II Прагнення залежності	
A Прагнення когнітивно-поведінкової залежності	
1. Я схильна ідеалізувати мамині поради та допомогу в особистих справах	6
2. Мені важко відстояти власну позицію, коли мама наполягає на своєму	6
3. Чим далі відчуваю більшу подібність з мамою і почуваюся особливо сфрустрованою в ситуаціях, коли мої погляди та мамині не збігаються	4
B Підтримання емоційного злиття у стосунках	
4. Мамині переживання я схильна сприймати як свої власні, турбуватися про неї	6
B Погано розвинена приватність особистих переживань	
5. Я налаштована розповідати мамі про все, що стається в моєму житті	
Г Недостатньо розвинена здатність до емоційної саморегуляції	6
6. Я потребую розради та підтримки у щоденних турботах	
	6

У суперечці дівчата схильні поступатися власною позицією, чи то через брак аргументів на власну користь, чи то через брак віри у власні сили переконати маму у протилежному (КІ 2).

От коли мама наполягає, щоб я брала більше їжі і теплих речей з дому, а я знаю, що воно мені буде зайвим, але все одно такі ситуації закінчуються тим, що я таки беру. Коли мама мені нав'язує, а я не хочу тим користуватися, все одно відсотків на 80 я то беру. (Галина)

А я не люблю суперечок. Я стараюсь їх уникати. Нічого з того ніколи доброго не виходить просто. (Катя)

Деякі з дівчат пригадували ситуації, в яких почувалися особливо пригніченими через те, що не могли досягти з мамою спільної точки зору, натомість відчуття єдності та подібності приносить їм особливе задоволення та душевний комфорт (КІ 3).

Я бачу, як ми вже уподібнюємося з мамою у смаках. Чим далі, тим більше. От в нас багато спільних поглядів, ну щодо одягу, наприклад. Я вже купую таке, що мамі подобається. І мені в тому добре. (Катя)

От для нас в сім'ї важливим є ходити до церкви. Ну кожної неділі. Я колись більше могла пропускати, якось відлунювати, ну знаєте... А зараз я відчуваю, що мені це важливо так само, як і мамі. (Оксана)

Що цікаво, дівчата згадують період, коли прагнули відстояти власну позицію, відмінні погляди та поведінку, однак з часом вони знову звертаються до маминого бачення та способу дій як найкращого. Таким чином, у власну ідентичність вони переймають багато маминих поглядів та схем дій, однак залишаються дуже невпевненими та поступливими в тому, що стосується відстоювання власної автономної життєвої позиції.

На схильність підтримувати емоційне злиття у стосунках вказують теми про те, як донці важко дистанціюватися від маминих переживань (КІ 4). І якщо в дівчат з попередньої групи йдеться про близькість як існування спільних справ та інтересів, то в цій групі близькість значною мірою вибудовується довкола тем безпорадності та турботи одна про одну: мама чутливо реагує на сигнали безпорадності доньки і навпаки.

І що ще таке мене турбує, мені дуже шкода маму, мені дуже її шкода, я завжди стараюся їй чимось допомогти. Моя мама взагалі така людина, вона дуже боїться перемін. Вона воліє лишитися на тому самому місці і не піти далше, бо боїться, що щось може статися не так. Вона так: «То всьо погано, а що я буду робити, то, напевно, не вийде». А я завжди: «Мам, все нормально, все вийде». Я її завжди в тому плані підбадьорюю. (Катя)

Мама мене підтримує, і я теж стараюсь їй допомогти, бо вона потрапила під скорочення. І вона не працює вже 2 роки. І вона, от перший період було дуже важко це пережити, що вона от вдома сидить, не працює. І я старалася їй всіляко допомогти, підтримати, що б вона зрозуміла, що то все буде добре. (Марія)

На погано розвинену здатність підтримувати приватність особистих переживань вказує тема прагнення ділитися всіма своїми думками та почуттями з мамою. На відміну від автономних дівчат, вони не проговорюють існування інтимних переживань, якими би не хотіли ділитися з мамою, натомість, навпаки, налаштовані про все розповідати мамі (КІ 5). Йдеться про те, що межа між особистими переживаннями та такими, якими дівчата готові ділитися з іншими, зокрема мамою, є досить відносною. Зачасту вона підтримується зовнішніми перешкодами, бо мама в силу тих чи інших причин просто не налаштована на такі розмови. Однак мотивація розділити свій внутрішній стан з іншим залишається присутньою.

Я довіряю мамі, як нікому іншому в житті. Я їй розповідаю про все. Ми зідзвонюємося по декілька раз на день, ну зранку і ввечері, то точно. От, про таке сексуальне ми не дуже говоримо, бо просто в нас не прийнято якое, а так я би могла і про це з нею поговорити. (Тетяна)

От я недавно захворіла, пішла в лікарню і не розповіла про це мамі, бо вона би дуже хвилювалася, і все одно би з того нічого доброго не вийшло. І то була єдина причина, чого я їй про це не розказала. (Ірина)

Про недостатньо добру афективну саморегуляцію йдеться у переповіданні кожною з дівчат значної кількості ситуацій, які трапляються з ними у повсякденні, і в яких вони постійно потребують підтримки, прагнуть залучити маму до відновлення власної душевної рівноваги (КІ 6):

От я кожного дня, кожного дня приходжу і мамі щось розказую. Чи мене хтось образив, чи погана оцінка, чи щось ем...не вдалося. І мама, вона завжди вислухає, якое підтримає. І легше стає, однозначно набагато легше. (Катя)

В мене часто є така потреба просто виговоритися, що б мене попустило. Коли мені важко, то я хочу просто розповісти це комусь, часто говорю це мамі, як найближчій людині. Мама в мене терпляча, вона завжди мене може вислухати. Просто в мене от недавно був такий внутрішній конфлікт, просто потрібна була людина, яка стояла би на одній з тих сторін і допомогла мені це якби зрозуміти. (Оксана)

Якісний аналіз інтерв'ю дівчат, які переживають невизнання автономії у материнському ставленні, представлений у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

**Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,
які переживають невизнання автономії у материнському ставленні**
N=9

Теоретичний конструкт, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
II Боротьба за незалежність	
A Боротьба за когнітивно-поведінкову незалежність	
1. Вирішую і роблю так, як вважаю за потрібне, безвідносно до маминої точки зору	9
2. Я схильна знецінювати мамині поради та допомогу в особистих справах	8
Б Брак емпатії до маминих переживань	
3. Я схильна реагувати на мамині слова, а не переживання	9
4. В нас з мамою немає ніяких спільних інтересів	9
В Захист приватності особистих переживань	
5. Схильна зводити стосунки з мамою до формальних обмінів	7
Г Недостатньо розвинена здатність до емоційної саморегуляції	
6. У стосунках з мамою я прагну психічно та фізично уникати ситуацій, пов'язаних з можливою емоційною напругою	8
7. Іноді у стосунках з мамою я відчуваю себе безпорадною справитися з власними почуттями образи, злості, провини тощо.	7

Дівчата з цієї групи найбільше з-поміж інших розповідають про власну схильність до боротьби з маминим втручанням, нерозумінням та неприйняттям. Часом така боротьба набуває риси відкритої конфронтації, однак часто маскується за формальними стосунками. Вони переважно говорять, що вирішують і чинять так, як вважають за потрібне, ігноруючи мамину точку зору (КІ 1). Існує відмінність у тому, як описують свою незалежність дівчата, які досягли фінансової незалежності, бодай часткової, і ті, які ще повністю залежать від мами. В розповідях особливо часто звучить тема фінансової незалежності як права на відкриту особисту позицію. Тому «фінансово незалежні» дівчата, як правило, частіше ставлять маму перед фактом власного того чи іншого самостійного рішення.

Багато дає те, що матеріально я не залежу, ну якось я себе в тому вільніше почувую. В мене вдома якось матеріальна сторона дуже зацентрована: хто має гроші - замовляє музику. Те, що я за свої гроші знімаю квартиру, означає, що я буду знімати таку, як я хочу, а не таку, як вона хоче. Що я сама можу вирішувати де, коли, з ким і що мені робити. (Аліна)

Мама вважає, що то дуже погано, що я курю. Питалася, приносила мені такі сигарети, щоб кинути і жувачки, каже: «Ну що ти вже починаєш, вже починаєш?». Я кажу: «Мама, я коли сама захочу, я кину. Зараз, поки що, я ну не хочу і не буду цього робити». (Аня)

Натомість «фінансово залежні» – схильні недоговорювати, маніпулювати фактами, щоб досягти свого.

От я хотіла на фестиваль поїхати, на декілька, але говорила про один, бо інакше би мене точно не пустили... (Марта)

Виходить такий факт, що я інколи не говорю, куди я йду, тому що мене би не пустили. Ось і тому виходить так, що я ну говорю неправду, або просто недоговорюю. Зазвичай просто недоговорюю, ось. (Олеся)

Однак в обох випадках дівчата завжди залишаються при власній точці зору, яка істотно не змінюється під впливом маминих переконань.

Дівчата розповідають про те, що можуть покластися на мамин досвід в обмеженому колі питань, а в ширшому життєвому контексті його знецінюють (КІ 2). Складається враження, що коли вони набувають когнітивну здатність аналізувати мамині погляди на життя, співставляти їх з реальністю та думками інших людей, то спочатку прагнуть скоректувати їх, а пізніше, коли їм це не вдається, розчаровуються і знецінюють, вважаючи, що такий світогляд їм ні як в житті не допоможе.

Мама каже: «Треба робити всім добро, треба бути християнином». В мене мама дуже така наївна, живе в розових окулярах (*сміється*). Всі добрі, всім треба робити добро, всім прощати. Просто не знаю, я з нею багато в чому не погоджуюся... (Дарина)

Моя мама любить розказувати життєві мудрості, ну от стереотипи просто розказує... І я знаю, що, в принципі, не так то воно є, можна подивитися і з іншої сторони. Мама говорить, що воно все одно так є, і все. Вона взагалі якось вдома засиділася. Ну, бо якщо спілкуватися тільки з певним колом людей, то якось обмежується світогляд, життя ж воно мінливе. (Мирослава)

Автономія дівчат на емоційному рівні проявляється через емоційне дистанціювання. З одного боку, вони не надають маминим переживанням вагомого значення та залишаються емоційно глухими до них, реагуючи виключно на її репліки та слова (КІ 3). Цікаво, хоча дівчата в більшості випадків відслідковують, що мама тривожиться чи боїться за їхнє

благополуччя, однак при цьому в них не виникає імпульсу підтримати та заспокоїти її. Натомість вони до останнього схильні наполягати на своєму, раціонально обґрунтовувати та доводити власне рішення, ніби не зауважуючи її емоційного стану.

Я питаюся: «Мама, я хочу на фестиваль поїхати, чи ти мене пускаєш?». «Не, я тебе нікуди не пускаю». Я її переконую, що там всі їдуть, нічого страшного, ну на два дні. В мене своя думка, що можна поїхати, там нічого страшного. Все нормально, все прикольно. Я вже їздила, приїхала жива, здорова, нічо зі мною не сталося. «Мені вже палатку дають, всьо, всьо. Ти мене пускаєш, якщо я навіть їду за власний кошт?». «Не». Тобто мене, мене не чують... Ну в мене мама за все тривожиться. За щось таке. (Марта)

Я не розумію того, я не бачу в тому проблеми. В мене нема такого постійного хлопця, так як в сестри. А мама постійно переймається: «Ну шо нема хлопців в світі?» і т.д. і т.п. Згадувала мого колишнього хлопця: «Ну як в тебе з ним не вийшло?» «Ну так сталося, ну ж не можу я. Для того, що б були якісь стосунки, треба двоє людей, а не одна». (Софія)

Якщо у дівчат з двох попередніх груп у просторі між мамою та донькою є певні теми, які роблять їх особливо близькими (спільні інтереси та захоплення, турбота одна про одну), то в даному випадку дівчата часто проговорюють, що їх з мамою нічого не об'єднує, окрім формальних речей (КІ 5).

Мені взагалі нецікаво з мамою, в неї абсолютно інші інтереси, далекі від моїх. Мені з друзями цікавіше. (Соломія)

У нас навіть не дружні стосунки, я би сказала. Не те, щоб в негативному значенні. Друзі – то вже щось ближче, ніж просто знайомі. А то, так виходить, ніби ми просто знайомі, бо немає нічого, що би нас об'єднувало, ну крім побуту. (Мирослава)

Власні почуття вони, як правило, намагаються тримати при собі, зводячи взаємодію з мамою до досить формальних обмінів, захищаючи тим самим приватність особистих переживань (КІ 5):

Я на рахунок мами в собі трохи замкнута людина. Я не розказую їй всього, щоб я хотіла, може, розказати. Подумаю, а краще не треба. (Аня)

Ну, скажімо, мене не влаштовують стосунки з мамою, і я би хотіла кращі. Ну тобто я довіритися їй повністю не можу. (Олеся)

Якщо говорити про автономну емоційну регуляцію, то в дівчат з даної групи вона досягається переважно за рахунок психічного чи фізичного дистанціювання від матері (КІ 6).

Деколи бувають такі ситуації, що я вже думаю: «Боже мій, чіпається вже за кожную дрібницю. Я вже не можу. Я вже би краще жила сама. Краще би я не верталася з тої Німеччини. Я би не знаю, знала собі, що я роблю». (Аліна)

В мене є така звичка, як тільки мама починає мені щось доказувати своє, я розвертаюся і йду спати... (Софія)

Ви знаєте, мені так страшно буває стояти слухати мамині крики на мене, що я там щось не поприбирала, щось не так зробила і таке всяке. Я волю краще десь піти погуляти чи хоча би в кімнаті закритися і включити музику поголосніше.... А ще іноді буває, що мама так говорить, говорить, говорить. Ну скільки можна читати моралі? Знаєте, дуже довго. Але моя увага вже розсіюється протягом перших п'ятнадцяти хвилин. (Діана)

Однак, якщо вчасно не вдається уникнути або мамине втручання є особливо сильним, то дівчата потрапляють у стан вразливості та безпорадності перед власними сильними почуттями зрості, образи, провини тощо (КІ 7).

Вот вона може мені при подружці сказати, спитатися в неї: «А ти мамі допомагаєш? А моя донька може забути про маму». І то так мене тим зачепити. (Аня)

Мама щось мені своє доказує, чути вже її не можу. Я деколи кажу: «Мам, мені того вже забагато. Я вже не витримаю». (Марта)

Пам'ятаю ми з татом поїхали на закупи до школи, все-все. І єдине, що я сама собі могла вибрати, тато дозволив, то був рюкзак. І коли ми приїхали, і я мамі всьо показувала, їй рюкзак не сподобався. І я так плакала, то було так образливо... – То якось перегукується з сьогоднішнім днем? – Ну так, я, буває, досить гостро реаую на її слова. (Дарина)

Результати дівчат, які переживають заохочення надмірної незалежності у материнському ставленні, описані у таблиці 3.13. Життєву позицію таких дівчат можна назвати самодостатньою та незалежною, оскільки вже тривалий час вони самостійно планують та реалізують особисті справи (КІ 1).

У всьому самостійність. Я сама на себе заробляю, сама себе годую, вдягаю. Ну і мама, звичайно, постійно: «Давай, я тобі дам якісь гроші». Мені якось так стрьомно брати в мами гроші, тому що я вже така велика дівка і не можу там собі купити якесь шмаття? Ну то моя така позиція. (Лера)

Ну, поступала я сама. Мама була в університеті один раз. Ми просто домовилися зустрітися під університетом, чисто випадково. Я сама за себе здавала документи, дізнавалася правила вступу і так далі. Переводилася я абсолютно сама, я подзвонила до мами, кажу: «Мама, я змінюю ту спеціальність». (Василина)

І якщо я щось хочу, то питаю в мами якісь поради, там питаю просто так, щоб підтримати розмову. «Ну як там справи?» «Ой, та там то, то, то-то». Я послухаю звичайно, що вона мені скаже, але я зроблю так, як я хочу. (Яна)

Таблиця 3.13

Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат, які переживають заохочення надмірної незалежності у материнському ставленні

N=4

Теоретичний конструкт, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
II Розвиток самодостатньої життєвої позиції	
A Досягнення повної когнітивно-поведінкової незалежності	
1. Я є повністю самостійною у власному житті	4
2. В моєму житті був період, коли я повинна була взяти відповідальність за власне життя	4
3. Мені часом бракує маминої поради, її бачення ситуації	4
Б, В Розвиток емоційної дистанції у взаєминах з мамою та повної приватності особистих переживань на фоні відчуття нестачі материнського відгуку	
4. Мої стосунки з мамою можна назвати діловими, оскільки ми спілкуємося більше про справи, а не про особисте	4
5. Мені бракує маминого емпатичного відгуку	4
Г Здатність до емоційної саморегуляції	
6. З власними переживаннями я повинна справитися сама	4

Дівчата розповідають, що така незалежність розвинулася в них під впливом зовнішніх обставин, а не внутрішнього бажання. Вони згадують про період у житті, коли дорослі, зокрема мама, почали раптом очікувати від них зрілості (КІ 2).

А потім якось я пішла вчитися від мами. І я була сама, я розуміла, що я сама. Я мушу там гроші собі розподілити, щоб мені там вистачило. Я розуміла, що ніхто там мені не приїде, не допоможе. Ну як, не то що не приїде, ніхто за мене то не буде робити, ніхто за мене не буде то вирішувати. (Христина)

От, до десяти років я була з мамою як лялька. Як лялька для мами, ну бо я була сама. Ну, я від мами не відходила, як хвостик. А потім у нас народився мій братик. Десять років в нас з ним різниці. Відповідно увага вся переключилася на нього. І я так думаю, мабуть, з того моменту от я стала собі абсолютно самостійна. Я знала, що така

відповідальність на мені, що я вже тепер не сама. Я його виховувала, ну як фактично. Батьки працювали, я відповідно там з ним. Все було на мені. (Аня)

Поруч з очікуваннями від доньки самостійності дівчата згадують про схильність мами ігнорувати їхні потреби в більшому контролі, пораді та підтримці (КІ 3):

Я абсолютно самостійно розвиваюся і контролю абсолютно нема. Інколи, звичайно, хочеться, іноді думаєш: «Блін, а може то краще би проконтролювали, а може щось там покричали, не знаю, ну що-небудь». (Яна)

Ну тобто, коли очікуєш якоїсь поради і розраховуєш на досвід старшої людини, то іноді дуже важко. Тому що, що мені може поради подруга, в якій досвід такий же як і в мене, і розум, і бачення, взагалі. Ну іноді хочеться там не натворити якихось дурниць, і, типу, щоб щось у мами спитати. А вона: «Ну не знаю, не знаю, дивися сама». (Христина)

Взаємини з мамою дівчата часто описують як ділові, обмежені переповіданням справ та подій, а не особистих турбот та переживань (КІ 4).

Ми ні сікретнічіємо, ні сплетнічіємо на кухні за чаєм, але ну нормально. Те, що мені треба, я можу в неї спитати, попросити, дізнатися і так даліє. (Василина)

В нас такі ділові стосунки з мамою, тобто по делу. Тобто про загальні речі ми спілкуємося, а про особисте, наприклад, щоб ми сіли і про мого хлопця спілкувалися, то абсолютно такого немає. (Лера)

Я телефоную їй там два рази на тиждень, як виникає потреба. Я намагаюся не хвилювати маму чимось і водночас так в скороченому варіанті можу сказати, що відбувається. І мама так само. Переважно, коли хороший настрій, бо коли поганий, то мама починає себе накручувати, що в мене щось сталося. Ну нашо їй хвилюватися? Я краще промовчу. (Христина)

У таких формальних взаєминах дівчата переживають нестачу близькості та розчарування в тому, що мама не здатна їх по справжньому зрозуміти (КІ 5).

Мені хотілося би, щоби можна було поговорити більше про особисте. Що от я там розчарована, може в друзях розчарована, може в мене якісь там ситуації. (Лера)

Мама може розпитувати в мене, що сталося. Я не хочу про то розповідати, але вже доходить до того, що вона мене дістала на рахунок того, чи нічого не сталося, то я: «Ну та, в нас з подругою конфлікт вийшов». І мама всьо, що каже: «Та ви ще молоді, та ви ще помиритесь, та всьо буде добре». Коли мені хочеться, щоб вона там дійсно розпиталася, розказала, може в неї була така ситуація чи не було. То є мама, і хотілося би почути її думку. (Христина)

От було недавно, я ходила на виставку, І мене вчитель так образив, бо всіх питав про їх думку, а мені сказав: «Ну тебе не питаю, бо ти вже з нами не вчишся». Він так відсунув мене на задній план. Мама питає, я розповідаю. Вона каже: «То такі якісь дурниці». Мені якось так було від неї то чути, я би хотіла, може, щоби вона якось по іншому то. Насправді для мене то не дурниці, бо малювання, то частина мене. (Василина)

Саморегуляція в даному випадку відбувається досить автономно. Ймовірно, з двох причин: по-перше, через розвиток значної емоційної дистанції та загалом формальний контекст взаємин з мамою; а, по-друге, через значний досвід самостійного життя, в якому щодня вимушені давати собі раду з тими чи іншими переживаннями (КІ 6).

Як ми приїхали в перший день, що мама мені по сьогодні згадує. Приїхали ну в нову школу там. І там мене вже поселили всьо. Мама каже: «Слухай, я вже їду». Я кажу: «Ну то добре мама, па-па». Були дівчата вони так плакали. Я от коли мені перший раз було сумно, коли всі поїхали на вихідні, і я була одна в гуртожитку. Тоді мені було сумно. І от другий раз було десь потім через місяць чи два, то коли мама не могла додзвонитися, щось було з телефоном. Я вже так чекала . От . Але ну якось, я нормально сприймала то.(Василина)

Коли вона мені дзвонить, я їй кажу: «Мама, я зараз не маю бажання, настрою нема. Щоб ми одна одну там не цей, давай я тобі передзвоню». Я можу їй передзвонити через два дні, але все буде добре.(Христина)

Результати якісного аналізу інтерв'ю дівчат, які переживають непослідовне материнське ставлення, наведені у таблиці 3.14.

Такі дівчата досить рано в житті зіштовхнулися з потребою в самостійності, оскільки мами з самого дитинства часто не було поруч або, якщо вона і була, однак залишалася емоційно недоступною (КІ 1).

Я ніколи там не вимагала, взагалі самостійна така була з дитинства. От зараз навіть взагалі замічаю, є багато ще таких, що залежні там від мами. Я завжди мала розраховувати на власні сили, так і досі. (Ілона)

Наприклад, в дитинстві, я не кажу, мене мама на проізвол судьби не кидала, але просто я її не бачила. В мене не було такого, як за мною ходили там, прибирали чи там в школу приводили за руку, забирали. В мене такого не було. З першого класу на перше вересня я сама тусувала (*сміється*). (Ліза)

Що цікаво, дівчата отримують досвід самостійності лише поза стосунками з мамою. Коли ж опиняються у безпосередніх взаєминах з нею, одразу відслідковують власну безпорадність та залежність. Вони часто

проговорюють, що мамина точка зору впливає на їхні погляди та поведінку, навіть коли вони цього не бажають (КІ 2). Дівчата наголошують на тому, що мамин вплив за своєю силою переважає будь-які свідомі зусилля притримуватися власної точки зору.

Таблиця 3.14

**Узагальнені результати аналізу інтерв'ю дівчат,
які переживають непослідовне материнське ставлення**

N=5

Теоретичні конструкти, узагальнені основні категорії та ключові ідеї	К-ть
II Розвиток псевдоавтономії	
A Досягнення формальної когнітивно-поведінкової незалежності на фоні безпорадності	
1. З раннього дитинства я вимушена була давати собі раду з власними справами	4
2. Мамина думка сильно впливає на мої погляди та поведінку, навіть коли я цього не хочу	5
Б Коливання між емоційним дистанціюванням та злиттям	
3. Я намагаюся відмежувати своє емоційне життя від маминого, іноді схильна взагалі «припиняти» стосунки з нею	5
4. Мені важко дистанціюватися від маминих переживань: «якщо вона нервує, то і я впадаю в нерви».	5
В Погана здатність зберігати приватність особистих переживань	
5. Почуваюся вимушеною розповідати мамі про своє особисте під тиском її прохань, дорікань та звинувачень.	4
Г Погано розвинена емоційна саморегуляція	
6. Прагну психічно та фізично уникати ситуацій, пов'язаних з можливою емоційною напругою	5
7. Часто відчуваю себе безпорадною справитися з сильними почуттями образи, злості, провини тощо	5

І мама так якось нормально сприйняла. Ну мама вже бачила його (*хлопця*), і він їй сподобався. Вже як мамі сподобався, то я можу бути спокійна. Бо в мене раз був хлопець, якого вона побачила, і він їй не сподобався. То в мене просто було кожен тиждень читання лекцій. «Нашо він тобі здався, він такий поганий!». Якийсь такий виходить конфлікт, ніби і хочеш зустрічатися, але тут вдома тобі як наговорять, то вже і не можеш. (*Женя*)

Навіть деколи я там хвора, можу йти на пари, бо мені треба йти, бо там будуть проблеми потім. Мама каже: «Ти що здуріла? Ти хвора. Ляж, лікуйся. Здоров'я важніше». Деколи мама так скаже, мені стає легше, що я там не йду на пари. Це важливо, що скаже мама, бо якби вона сказала. «Ти лінива. Йди на пари». То я, напевно, би виздоровіла зразу і пішла. (*Анжела*)

На емоційному рівні дівчата також схильні проявляти значні коливання: між дистанціюванням та злиттям з мамою. Мова йде про те, що в одних випадках вони схильні досить чітко відмежовувати своє життя від материнського, часом повністю припиняти стосунки (КІ 3):

Та ми не спілкуємось. От мені сподобався там якийсь хлопчик, чи я там маю нового якогось ухажора, чи я там, наприклад, хочу кудись піти, чи в мене якісь там такі плани. Я не можу так. В мене по делу. Мама: «Треба поїхати по товар? Всього, добре». «Мам, треба піти на магазин? Добре». «Що там в хаті, треба їсти? Добре, зроблю». Такі, по делу. Сказали, зробили, пішли по різних кімнатах, чи я там пішла погуляти. В нас нема такого, щоби сіли, почали сікретнічати. От з мамою мене то навіть якось нервує трохи. (Ліза)

Я коли сварюся з мамою, то потім збираю свої речі і їду жити до батька. І ми можемо не спілкуватися цілий місяць, бо вона не дзвонить, і я цього робити не буду. Я живу своїм життям. (Ярина)

Однак в інших, коли потрапляють в материнське афективне середовище, одразу заражаються її емоційним станом, незалежно від причини та сторонніх обставин (КІ 4).

Я кажу: «Мама, не нервуйте, бо мене вже починає теліпати»... От брат він може її заспокоїти, а я не можу. Одразу стаю така сама нервова, як і вона. (Анжела)

Тобто мамин емоційний стан повністю відбивається на донці без жодного когнітивного бар'єру, яким би мала служити автономія.

Що стосується збереження приватності особистих переживань, то дівчата з даної групи налаштовані якомога менше розповідати мамі про своє особисте. Однак їм це не завжди вдається: вони розказують про все, що мама хоче почути під тиском її прохань, дорікань та образ (КІ 5). Таким чином вони ніби вимушені постійно жити під її пильним поглядом.

От мама каже: «Розкажи мені, що сталося, чого ти така тиха». А я не хочу це розповідати, бо і так вона не зрозуміє. Але вона все одно буде ходити питатися, говорити, що от у всіх діти як діти, про все розповідають, а в неї я дика. І що як так можна з мамою поступати? Ну і вже простіше розказати, ніж мовчати. (Женя)

Щодо емоційної регуляції, то дівчата часто вдаються до психічного чи фізичного дистанціювання, як способу збереження внутрішньої рівноваги (КІ 6).

Я їй інше щось, і вона знов мені кричить. І то доходило до того, що я могла тупо забратися геть. Мама йде на забаву, а я пишу записку, що я поїхала у Львів, бо мене то всьо достало. І я збираю манатки і їду у Львів, хоча то на канікулах чи після сесії... Мама гаркне, всьо в середині тобі перевернула. За хвилину прийде, в неї вже всьо нормально. А ти не можеш. Дивишся на неї такими очима, що тільки вийти з кімнати, щоб нічого зайвого не сказати. (Ліза)

Коли ми можемо висловити свої думки на підвишених тонах, тоді ми можемо тиждень, два з мамою не говорити. Тоді вже дзвонить пів родини мені, пів мамі: «Слухайте, що там у вас?» (Ілона)

Якщо ж вчасно не вдається уникнути або мамине втручання особливо сильне, то вони опиняються вразливими та безпорадними перед власними сильними почуттями (КІ 7). Однак, на відміну від дівчат, які перебувають у боротьбі за власну незалежність, в цьому випадку йдеться про частіший та сильніший емоційний дисбаланс.

Тоже довела мене до того, що я не могла випити каплі, ну заспокійливі, бо в мене трусилися руки (*сміється*), то мені відкрили писк і залили каплі, то брат. І сидів тато, мама, я нікого не підпускала до себе, тільки брата. Він мене заспокоїв, положив в ліжку. (Ліза)

Якщо ми йдем на базар дець і не вистарчає грошей, то купляють в першу чергу мені. І мене гризе почуття вини (*сміється*), хоч мама там нічого не каже. А я прийду до дому, і так думаю «О, яка я погана» (*сміється*), таке якесь в мене катастрофічне почуття вини завжди. (Женя)

Хоча за всьо життя я бачила, що мама плакала 2-3 рази. То для мене якийсь жах, коли мама плаче. Я тоді сама хочу плакати. Бо в мене то дуже часто така процедура: щось погано, дець чут-чуть, щось тільки мене мама розстроїла, то одразу плачу (*сміється*). Легше мені стрес виходить. (Ярина)

Якщо зробити підсумок результатів аналізу інтерв'ю, то стало відомим наступне:

- Дівчата, які переживають визнання автономії у материнському ставленні, досягають автономії, яка проявляється у когнітивно-поведінковій незалежності та здатності створювати емпатичний зв'язок, зберігати приватність особистих переживань та розвивати достатньо добру емоційну саморегуляцію у взаєминах з матір'ю.

- Дівчата, які переживають заохочення залежності у материнському ставленні, продовжують зберігати залежність та безпорадність, почувавши значний страх втратити ексклюзивний зв'язок з матір'ю. Природу їхнього емоційного зв'язку можна описати швидше як злиття, а не емпатію. Також вони не налаштовані зберігати приватність особистих переживань та не розвивають автономної емоційної регуляції.

- Дівчата, які переживають невизнання автономії у материнському ставленні, перебувають у боротьбі за власну незалежність з материнським активним та пасивним втручанням. У такій боротьбі їхня когнітивно-поведінкова незалежність набуває риси опозиційності щодо материнських порад та світогляду. На емоційному рівні вони прагнуть відокремити власне життя від материнського: залишаються глухими до материнських та зберігаючи повну приватність особистих переживань. Емоційна регуляція в них досягається через фізичне чи психічне дистанціювання від матері.

- Дівчата, котрі переживають заохочення надмірної незалежності у материнському ставленні, розвивають самодостатню життєву позицію. Для них характерний тривалий досвід когнітивно-поведінкової самостійності. Емоційно такі дівчата мають багато сумнівів щодо можливості створити з матір'ю близькі стосунки, тому вимушено зберігають формальний характер взаємин, приватність особистих переживань та розвивають автономну емоційну регуляцію.

- Найменш позитивний сценарій сепарації мають дівчата, котрі переживають непослідовне материнське ставлення: між активним втручанням та заохоченням надмірної незалежності. Вони розвивають псевдоавтономію. Це означає, що когнітивно-поведінкову незалежність вони досягають лише формально, залишаючись під впливом материнських очікувань та вимог. Емоційно ж вони прагнуть більшої дистанції та приватності особистих переживань, однак постійно впадають у злиття з матір'ю та не розвивають здатності до автономної емоційної регуляції.

3.3.4. Співставлення результатів, отриманих кількісним та якісним методами

Особливості переживання дівчатами з різних груп автономії та дистанції у взаєминах з матір'ю, описані за допомогою стандартизованих методик, можуть бути доповнені якісним аналізом даних інтерв'ю.

В контексті розповідей **автономних дівчат** стає зрозумілим, що середній рівень функціональної незалежності за методикою Дж. Хофмана означає для них психологічну готовність брати на себе відповідальність у вирішенні особистих справ, бажання демонструвати матері власну зростаючу компетентність, що не виключає можливості, в разі потреби, звернутися за материнським досвідом та допомогою.

Нижчі показники незалежності у ставленнях вказують на значну подібність дівчат з матір'ю у світогляді. В свою чергу матеріали інтерв'ю дозволяють говорити про розвиток в них когнітивних механізмів саморефлексії, опрацювання материнських поглядів, аргументованого відстоєння власної точки зору, прийняття самостійних рішень, що Т. Бекерт з колегами (2007) [153] описують як критерії досягнення когнітивної автономії.

Щодо емоційних проявів сепарації, то середні показники емоційної незалежності, з огляду на сказане дівчатами, вказують, по-перше, на здатність будувати емпатичну близькість, а, по-друге, на розвиток приватності особистих переживань. Спираючись на поглядами А. Каплан А. Kaplan та ін. [185], така зростаюча диференційованість у стосунках є показником зростаючої особистісної зрілості.

Найвищі показники за шкалою конфліктної незалежності виділяють дівчат з даної групи з-поміж інших, що означає наявність в них найменшої кількості негативних переживань. І причина цього, як впливає з результатів нашого дослідження, не в ідеальному материнському ставленні, а в тому, що у взаєминах з матір'ю вони розвивають здатність автономно психічно

опрацьовувати негативні афекти. У інтерв'ю вони наводять багато прикладів того, як їм вдається самостійно долати емоційно непрості ситуації, самостійно відновлюючи внутрішню рівновагу та комфорт.

Щодо переживання дистанції у взаєминах з матір'ю, то типово дівчата зображали себе та матір колами, котрі злегка перехрещуються. А в інтерв'ю вони наголошували, що незважаючи на зростаючу незалежність, їм важливо зберігати з матір'ю близькість у стосунках. Як відомо за результатами факторного аналізу шкал лонгітюдного дослідження, саме переживання близькості є пов'язаним з їхньою здатністю розвивати все більшу самосітійність та незалежність у стосунках.

Залежні дівчата на поведінковому рівні виявляють нездатність вирішувати особисті справи без материнської участі, на що вказують найнижчі серед інших показники за шкалою функціональної незалежності. Поруч з цим дані інтерв'ю вказують на схильність дівчат до ідеалізації материнського досвіду, порад та допомоги, сприйняття матері в якості основного правдивого орієнтиру у власному житті.

Дівчата вбачають багато подібності між власним світоглядом та материнським. Спираючись на дані інтерв'ю, можна сказати, що так відбувається не через добре когнітивне опрацювання сказаного та зробленого матір'ю, а через ідентифікацію з нею як зі стабільним, надійним, ідеалізованим джерелом набуття життєвого досвіду. Також у їхніх розповідях багато йдеться про значні труднощі у відстоюванні власної позиції та переживання фрустрації, якщо їм не вдається відповідати материнським очікуванням. Описані ознаки вказують на значні проблеми у досягненні дівчатами когнітивно-поведінкової автономії.

Найнижчі показники за шкалою емоційної незалежності дозволяють описати дівчат як особливо емоційно прив'язаних до матері, які надають велике значення та цінність виключній близькості з нею. У розповідях вони часто підкреслюють ексклюзивну взаємність з матір'ю, готовність та бажання розповідати їй про все, що відбувається в їхньому житті без значної

диференціації на більш чи менш приватний досвід. Також такі дівчата схильні сприймати материнські переживання за свої власні. І це вказує на їхню схильність до злиття, а не до емпатії, про що зазначають у своїх роботах Г. О. Балл [30], О. Ф. Боднарєнко, Т. А. Рябовол [91], Н. В. Самоукина [93], Дж. Джордан з колегами [184] та ін.

Що стосується негативних переживань, то як не парадоксально, але дівчата, які схильні описувати свої стосунки з матір'ю особливо ідеалізовано, відмічають переживання провини, образи, злості тощо у своїх взаєминах з матір'ю. На це вказують середні показники за шкалою конфліктної незалежності. Спираючись на розповіді дівчат, можна припустити, що присутність негативних переживань у взаєминах з матір'ю стає наслідком поганого розвитку в них здатності до автономної емоційної регуляції. Тобто вони нездатні самостійно відновити внутрішню рівновагу після того, як зіштовхнулися з тими чи іншими сигналами материнського незадоволення. І саме це робить їх схильними до негативних переживань у стосунках.

Дівчата з даної групи підтримують з матір'ю особливо тісну та стабільну дистанцію, у порівнянні з іншими. Їхні символічні зображення себе та матері колами, як правило, істотно перехрещуються. У інтерв'ю такі дівчата розповідають про особливу близькість з матір'ю як у дитинстві, так і зараз. За результатами факторного аналізу шкал лонгітюдного дослідження, основним фактором, що визначає підтримання виключної близькості, є уникання емоційної напруги в стосунках, котра, ймовірно, пов'язана зі страхом втратити ексклюзивний зв'язок з матір'ю.

Для дівчат, котрі перебувають у боротьбі за незалежність, є характерними середній рівень функціональної та емоційної незалежності. Враховуючи сказане ними в інтерв'ю, такі показники можна пояснити наступним чином: хоча дівчата прагнуть поведінкової та емоційної незалежності від матері, однак при цьому не розвивають необхідних психологічних механізмів, тому продовжують хоча б час від часу потребувати материнської участі у власних справах, її поради та підтримки.

Вищі показники за шкалою незалежності у ставленнях вказують на значн відмінність світогляду дівчат від материнського. А теми знецінення материнського досвіду та боротьби за власну життєву позицію підтверджують ці данні. У такій боротьбі дівчата критично переоцінюють материнський світогляд, однак так і не розвивають механізмів конструктивного сприйняття позиції іншого та аргументації власної, ймовірно, через ідентифікацію з неконструктивним материнським ставленням.

Цікаво, що незважаючи на переживання материнського емоційного відгуку як інтрузивного та багато в чому неадекватного, дівчата продовжують час від часу розповідати їй про свої переживання. Можливо, як про це пишуть Н. В. Власова [20], Л. М. Смольська [97], Т. М. Яблонська [141], Т. Аптер [145], Дж. Міллер з колегами [230, 231] та інші, потреби у материнському зворотному зв'язку та віддзеркаленні є вкрай важливими у процесі розвитку. Тому, адресуючи свої переживання матері, дівчата, з одного боку, прагнуть з її допомогою інтегрувати у власну особистість певні переживання, пов'язані з новим емоційним досвідом, а з іншого – просигналізувати про існування власного, відмінного, внутрішнього світосприйняття.

Також дівчата з цієї групи не розвивають здатності до автономної емоційної регуляції, на що вказують середні значення за шкалою конфліктної незалежності і теми схильності до психічного та фізичного дистанціювання у напружених взаєминах з матір'ю.

Дівчата типово зображують себе та матір колами, що доторкаються, однак не перехрещуються. А в інтерв'ю вони часто згадують про загрозу материнського втручання. Ймовірно, це і зумовлює такий «дотичний» характер взаємин. За результатами факторного аналізу шкал лонгітюдного дослідження, основним фактором, що визначає зростання психологічної дистанції від матері, є переживання емоційної напруги в стосунках, ймовірно, пов'язаної з материнською інтрузивністю.

Для **самодостатніх дівчат** за шкалами сепарації є характерними вищі за середні та високі показники. Це дозволяє описати їх як достатньо незалежних у поведінці і світогляді та емоційно дистанційованих від матері. Аналіз інтерв'ю в свою чергу дозволяє детальніше розглянути даний тип сепарації. Виявляється, що дівчата досить вимушено розвивають таку самодостатню життєву позицію. Вони схильні пишатися власною самостійністю та висловлювати нестачу у материнському досвіді, описувати свої взаємини з матір'ю як формально-ділові та жалітися на брак емпатичного відгуку з її боку. Про такий досвід стосунків К. Бел пише: «Відкидання у взаєминах з матір'ю робить дівчат недовірливо відкидаючими, однак в той самий час вони сумують за якимось виключними стосунками близькості та розуміння» [12, с. 21].

У таких дистанційованих взаєминах з матір'ю вони не мають як особливо приємних, так і негативних переживань, на що також вказують високі показники за шкалою конфліктної незалежності. Можна сказати, що автономна регуляція емоцій відбувається значною мірою за рахунок втрати близькості.

Щодо переживання дистанції у взаєминах з матір'ю, то такі дівчата типово зображають себе та матір колами, які або злегка перекриваються, або знаходяться на відстані. Тобто спостерігається певне коливання дистанції. В інтерв'ю вони розповідають, як, з одного боку, прагнуть близькості, а з іншого – вимушені дистанціюватися. За результатами факторного аналізу шкал лонгітюдного дослідження основним фактором, що визначає зростання дистанції, є уникання напруги, що, ймовірно, пов'язана з браком близькості та емоційного відгуку у взаєминах з матір'ю.

Псевдоавтономні дівчата отримали найвищі серед інших показники за шкалами емоційної, функціональної та незалежності у ставленнях. Це означає, що вони налаштовані не радитися з матір'ю у справах особистого життя і не ділитися з нею своїми переживаннями. За результатами аналізу інтерв'ю відомо, що це їм вдається лише на відстані від матері. Однак, як

тільки вони опиняються поруч з нею, то одразу втрачають як здатність думати та чинити самостійно, так і приватність особистих переживань. Даний випадок добре ілюструє теза А. Фройд про те, що: «У дівчини має бути досвід глибокої прив'язаності до матері для того, щоб вона могла проявити ініціативу у вибудовуванні власної психічної незалежності. Відсутність зв'язку стає реальною загрозою розвитку автономії» (цит. за [12, с. 18]).

Дівчата з даної групи отримали найнижчі серед інших показники за шкалою конфліктної незалежності. Тобто вони відмічають наявність у себе особливо великої кількості негативних переживань у стосунках з матір'ю. Поруч з результатами аналізу інтерв'ю це вказує на особливо поганий розвиток в них здатності до автономної емоційної регуляції.

Також для них характерна найменш стабільна психологічна дистанція у взаєминах з матір'ю: вони або зливаються, або знаходяться на значній відстані від неї. Як результати кількісного, так і якісного аналізу вказують на те, що зростання дистанції у стосунках з матір'ю пов'язане зі зростанням материнського незадоволення та злості. Натомість власний рівень стресу в стосунках з матір'ю дівчата майже ніколи не відслідковують, що, ймовірно, вказує на схильність залишатися у злитті, навіть у ситуаціях фізичного та емоційного зловживання з боку матері.

3.4. Дослідження впливу додаткових змінних на сепарацію дівчат

В якості додаткових змінних, які можуть мати вплив на особливості сепарації дівчат у взаєминах з матір'ю, враховувалися наступні: вік дівчини, проживання разом чи окремо від батьків (проживання разом, бачиться з батьками на вихідні та свята, рідше двох разів на місяць), структура сім'ї (повна, батьки розлучені, батько відсутній), ставлення матері до батька (позитивне чи вороже), кількість дітей в сім'ї, порядок народження (єдина, молодша, середня чи старша дитина в сім'ї).

Для з'ясування того, чи існує відмінність у розподілах додаткових змінних у кожній з груп дівчат, проводилося порівняння емпіричних розподілів за відповідними додатковими змінними у кожній з 5 – ти груп між собою за Хі-квадрат критерієм Пірсона. Розрахунки та графіки розподілів наводяться у Додатку Щ. Спираючись на отримані результати, за шкалами кількості дітей в сім'ї, черги народження, проживання разом чи окремо від батьків та віку між дівчатами з відмінною автономією не існує статистичної відмінності ($p > 0,05$).

Однак за шкалою черги народження, як показано на відповідних діаграмах у Додатку Щ, спостерігається відмінність у зображеннях між розподілами автономних та залежних дівчат. Після проведення порівняння розподілів саме цих двох груп p – рівень Хі-квадрат критерію Пірсона склав 0,04. Як показано на рис. 3.17, існує певна тенденція: серед автономних дівчат переважає частка старших, серед залежних – молодших сиблінгів.

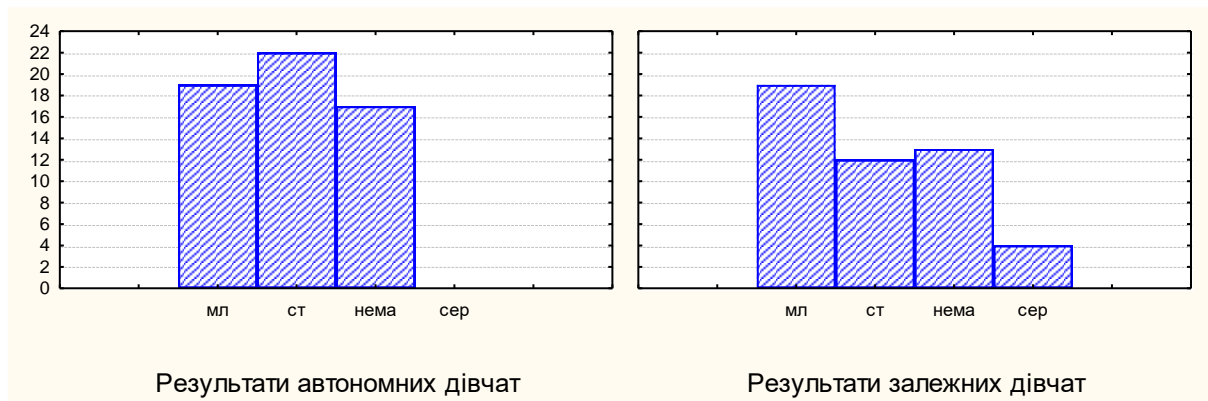

Рис. 3.17 Зображення розподілів за шкалою черги народження (автономні X залежні дівчата)

Також статистично вагома різниця розподілів серед дівчат з різних груп існує за шкалами позитивного та ворожого ставлення матері до батька і структури сім'ї ($p \leq 0,05$). Серед псевдоавтономних дівчат, у порівнянні з іншими, значно переважає частка тих, котрі сприймають материнське ставлення до батька як менш позитивне і більш вороже (рис. 3.18 та рис. 3.19).

Рис. 3.18 Зображення розподілів за шкалою позитивного ставлення матері до батька (псевдоавтономні X решта дівчат)

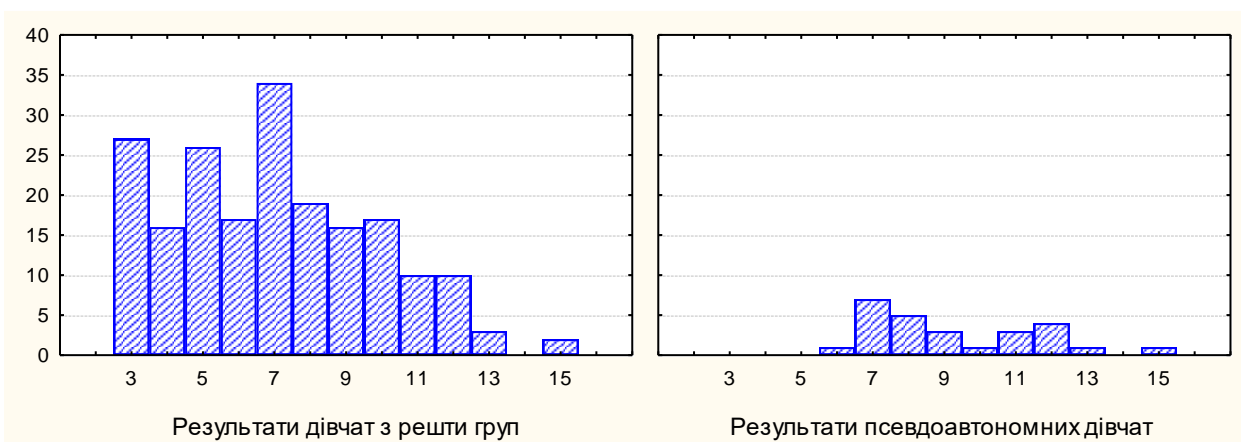

Рис. 3.19 Зображення розподілів за шкалою ворожого ставлення матері до батька (псевдоавтономні X решта дівчат)

Також серед псевдоавтономних дівчат переважає частка дівчат розлучених сімей (рис. 3.20).

Підсумовуючи результати статистичного аналізу розподілів, можна говорити, що старші сиблінги в сім'ї з більшою ймовірністю розвивають автономію, а молодші – залежність. Ймовірно, це пов'язано з відмінностями у батьківському сприйнятті та ставленні до старших та молодших дітей: якщо до перших вони схильні висувати більше вимог у самостійності, то по відношенню до других – виявляють більше опіки та переживань за їхнє благополуччя. Псевдоавтономні дівчата оцінюють не лише власні стосунки з матір'ю як неблагополучні, але і ставлення матері до батька як достатньо вороже, в якому відсутній позитивний відгук. Також у цій групі спостерігається найбільша частка дівчат з розлучених сімей. Такі дані

дозволяють зробити висновок про те, що на розвиток псевдоавтономії суттєвий вплив має не лише непослідовне материнське ставлення, але і загалом дисгармонійне сімейне середовище.

Рис. 3.20 Зображення розподілів за шкалою структура сім'ї (псевдоавтономні Х решта дівчат)

0 – дівчата, які не мають батька; 1 – дівчата з повних сімей, 2 – дівчата з розлучених сімей, які підтримують стосунки з батьком

Для з'ясування того, наскільки сепарація дівчат з різних груп залежить від впливу додаткових змінних, проводився кореляційний аналіз. Було використано коефіцієнт Спірмена, оскільки частина шкал додаткових змінних були порядковими. Результати кореляцій наведені у Додатку Ю. Оскільки шкали структури сім'ї та черги народження є порядковими, то у випадку отримання значимого коефіцієнту кореляції додатково проводилося порівняння відповідних значень за тестом Шеффе. Розрахунки наведено у Додатку Я.

Проведений аналіз дозволяє більш диференційовано підійти до розуміння впливу додаткових змінних на сепарацію досліджуваних дівчат. Можна стверджувати, що додаткові змінні по різному впливають на сепарацію дівчат з різних груп.

Зокрема, вікові зміни пов'язані зі збільшенням незалежності залежних дівчат і зменшенням незалежності псевдоавтономних дівчат та тих, що перебувають у боротьбі за власну незалежність, а не однаково позначаються на незалежності загалом всіх досліджуваних, на що вказують зокрема дані

В. Бейерса [157]. В першому випадку це можливо пояснити через схильність залежних дівчат з віком залучатися у стосунки залежності з іншими, що послаблює їхню залежність від матері. А в другому – через схильність псевдоавтономних дівчат та дівчат, котрі перебувають у боротьбі за незалежність, переживати особливу безпорадність при зростанні зовнішніх вимог та очікувань, що неодмінно відбувається з віком.

Розлучення батьків та вороже ставлення матері до батька особливо позначаються на збільшенні залежності та негативних переживань лише у псевдоавтономних дівчат, а не у всіх дівчат загалом, про що зокрема пишуть Л. В. Кондрацька, Н. А. Рождественська, Дж. Хофман та Б. Вейс, С. МакКадлі, А. Шерман та ін. [48, 90, 179, 196]. Ймовірно, у псевдоавтономних дівчат це пов'язано з поганим розвитком здатності до автономного функціонування, натомість досягнення певного рівня психологічної дистанції та автономії іншими дівчатами дозволяє їм краще справлятися зі стресами та фрустраціями, пов'язаними з розлученням батьків та ворожим ставленням матері до батька.

Особливо схильними до залежних стосунків стають молодші сиблінги, причому, навіть досягаючи автономії, вони залишаються особливо когнітивно спорідненими з матір'ю, ймовірно, в силу переживання материнського ставлення як особливо опікуючого та залученого у власне життя.

Проживання окремо від батьків хоча і має вплив на сепарацію більшої частини дівчат, однак досить відмінний, а саме на відстані: у автономних дівчат спостерігається зменшення негативних переживань, що, ймовірно, пов'язано зі зменшенням побутових конфліктів; у залежних дівчат збільшується незалежність, що швидше за все вказує на розвиток альтернативних безпосередніх стосунків залежності; у псевдоавтономних дівчат, навпаки, збільшується залежність, ймовірно, через особливо погано розвинуту здатність до автономного існування.

3.5. Рекомендації для практичних психологів щодо створення психологічно оптимальних умов у процесі сепарації дівчат

Процес психологічної сепарації дівчат від матері потребує особливої уваги, оскільки типово передається і відтворюється як між поколіннями, так і у ширшому контексті взаємин, на що вказують роботи Т. С. Гурлевої, В. А. Горяніної, Н. П. Демидюк, Л. П. Пономаренко, М. Бергман, М. Чарльз з колегами, А. Еліота, Р. Катца, Е. Перл та ін. [22, 25, 28, 83, 154, 162, 170, 186, 206]. Результати даного дослідження, проведеного серед дівчат юнацького віку, дозволяють підсумувати, що лише 26% з опитаних переживають визнання власної автономії у взаєминах з матір'ю і досягають достатньо доброго рівня автономного психологічного функціонування. Решта дівчат, а це 74%, розвивають риси надмірної залежності, незалежності, самодостатності чи псевдаавтономії, тому можуть потребувати сторонньої допомоги при проходженні фази сепарації-індивідуації.

У роботі було розширено та поглиблено розуміння внутрішньої феноменології переживань дівчатами власного дорослішання у взаєминах з матір'ю. Деталізовано, що образ материнського ставлення дівчата схильні переживати та описувати в категоріях ставлення матері до когнітивно-поведінкової незалежності та емоційної диференційованості доньки; а власну автономію у взаєминах з матір'ю – в категоріях когнітивно-поведінкової незалежності, здатності до створення емоційної близькості, збереження приватності особистих переживань та розвитку автономної емоційної регуляції (рис. 3.21).

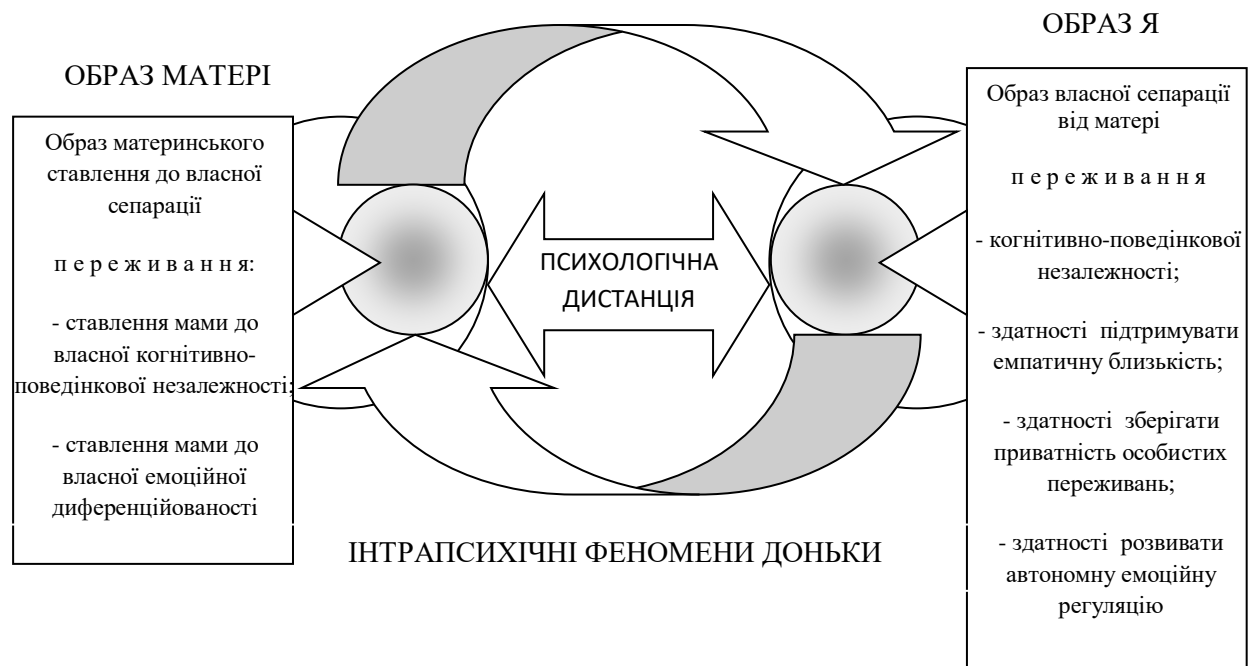

Рис. 3.21 Внутрішня феноменологія переживань дівчиною сепарації від матері

Це, в свою чергу, дозволяє говорити про те, що оптимальними умовами успішної сепарації дівчат стає переживання у взаєминах з матір'ю заохочення когнітивно-поведінкової незалежності та визнання емоційної диференційованості.

Проведена робота дає можливість надати рекомендації для практичних психологів у психокорекційній роботі з дівчатами та молодими жінками, а також консультативно-просвітницькій роботі з матерями.

Основними рекомендаціями у психокорекційній роботі з дівчатами юнацького віку та молодими жінками могли би стати наступні.

Під час проведення консультування чи тривалішої психологічної роботи слід зберігати особливу увагу до тем сепарації, для того щоб уникнути небажаних результатів злиття чи, навпаки, надмірного дистанціювання у взаєминах. Розуміння того, який сенс вкладає дівчина в буття разом чи окремо від інших, і як ці уявлення організують її поведінку, регуляцію міжособистісної дистанції у взаєминах, може допомогти спрогнозувати потенційні загрози у процесі терапевтичної взаємодії.

Не зважаючи на програвання дівчатами значної амбівалентності між повною залежністю та незалежністю, психологу важливо, з одного боку, підкреслювати диференційованість у стосунках і, з іншого – виявляти емпатичне розуміння та прийняття, яких їм так бракувало у взаєминах з матір'ю. Необхідно забезпечити стосунки, в яких кожен з учасників зміг би відчутти себе прийнятим та диференційованим від іншого. Це, в свою чергу, дозволить дівчатам краще зрозуміти, ким вони є, чого прагнуть від інших і як з близькістю не втратити себе.

Опрацьовуючи сепараційні конфлікти, психологу важливо усвідомлювати власний сценарій сепарації, оскільки, в протилежному випадку, існує постійна загроза втратити чутливість до актуальних потреб дівчат та відтворення власного досвіду.

Рекомендації, котрі могли би бути використаними практичними психологами у консультаційній та профілактично-освітній роботі з матерями.

Необхідно наголошувати, що оптимальним середовищем дорослішання дівчат є збереження емоційної близькості та взаємності з матір'ю. Особливо цінною в процесі їхнього особистісного розвитку є можливість пройти крізь всі непорозуміння та суперечки, залишаючись у неперервних, стабільних стосунках.

Вагомою ознакою автономії стає не лише розвиток незалежності доньки у поведінці, але і досягнення нею емоційної зрілості – здатності мати особисті переживання, регулювати власні емоційні стани та розвивати стосунки емпатичної близькості з іншими; та незалежного мислення – здатності самостійно приймати рішення, аргументовано відстоювати власну точку зору, розвивати власний світогляд.

У процесі виховання є критичним усвідомлення матір'ю власного сценарію сепарації, оскільки він неодмінно знаходить своє місце у стосунках з донькою в силу механізмів взаємної ідентифікації. Таким чином ті матері, котрі уникають усвідомлення власного досвіду сепарації в стосунках зі своїми матерями, можуть виявляти крайню нечутливість та сліпоту до того,

яким чином вони інфантилізують чи ігнорують потреби своїх дочок. Натомість, зростання рівня усвідомлення дає матері шанс запропонувати донці відмінний від власного спосіб дорослішання, котрий хоча і може відзначатися певною ригідністю та некритичністю, однак буде мати суттєво кращі наслідки на її дорослішання.

Висновки до третього розділу

1. За допомогою проведеного кількісного та якісного аналізу даних підтверджено існування зв'язку між такими особливостями сепарації досліджених дівчат, як переживання автономії та дистанції у взаєминах з мамою, та образом материнського ставлення, який вони мають.

2. Встановлено, що основними факторами материнського ставлення, котрі визначають особливості сепарації дівчат, є якість материнського емоційного відгуку та особливості здійснення мамою контролю за життєдіяльністю доньки. Якщо перший фактор пов'язаний зі здатністю дівчини досягнути емоційну, когнітивну та поведінкову незалежність від мами, то другий – зі здатністю розвинути автономну емоційну регуляцію.

3. Доведено, що для досягнення психологічно оптимальних показників автономії дівчата мають переживати визнання мамою власної когнітивно-поведінкової незалежності та емоційної диференційованості, що пов'язано з переживанням емпатичного материнського відгуку.

4. Емпіричним шляхом визначено п'ять відмінних сценаріїв сепарації дівчат в залежності від того чи іншого образу материнського ставлення до власної сепарації, а саме: досягнення автономії, прагнення залежності, боротьба за незалежність, розвиток самодостатньої життєвої позиції та розвиток псевдоавтономії.

5. Встановлено, що лише 26% дівчат мають образ материнського ставлення до власної сепарації, котрий сприяє розвитку в них когнітивно-поведінкової незалежності, здатності до емпатичної близькості, збереження приватності особистих переживань та розвитку автономної емоційної регуляції. Щодо решти дівчат, то їхній образ материнського ставлення пов'язаний з досягненням самодостатньої життєвої позиції (25%), набуттям рис надмірної залежності (21%), постійним перебуванням у боротьбі за незалежність (16%) чи розвитком псевдоавтономії (12%).

6. З'ясовано, що тільки автономним дівчатам вдається встановлювати психологічну дистанцію, залишаючись у близьких стосунках з мамою, решта

ж вимушені обирати між близькістю та незалежністю. Псевдоавтономні дівчата розвивають дистанцію лише під впливом переживання маминої емоційної напруги, а зростання власного рівня стресу для них не є достатньою причиною для дистанціювання. Це, ймовірно, вказує на схильність дівчат залишатися у взаєминах емоційного та фізичного зловживання з боку матері.

7. За результатами аналізу впливу додаткових змінних на сепарацію дівчат у взаєминах з мамою можна стверджувати, що серед автономних дівчат відносно переважає частка старших сиблінгів; серед залежних – молодших; а серед псевдоавтономних – тих, котрі проживають у розлучених сім'ях та переживають вороже ставлення мами до батька.

8. Висунуто рекомендації для практичних психологів, за якими особливу вагу у психокорекційній та консультативно-просвітницькій роботі з дівчатами, молодими жінками та їхніми матерями слід приділяти питанням розвитку емоційної диференційованості та емпатичного зв'язку, наголошенню не лише на проявах незалежності у поведінці, але і на розвитку особистого світогляду, здатності до збереження приватності особистих переживань та автономної емоційної регуляції.

Про емпіричні результати дослідження йдеться у таких публікаціях:

1. Широка А. О. Емпіричне дослідження процесу сепарації в дочірньо-материнських стосунках дівчат юнацького віку / А. О. Широка // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 861–874.

2. Широка А. О. Емпіричне дослідження динаміки сепарації в різних типах дочірньо-материнських стосунків дівчат юнацького віку / А. О. Широка // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / ред.акад. С.Д. Максименко]. – Т.ХІІ. - Ч. 6. – К., 2010.– С. 449–460.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури дозволяє представити психодинамічну концепцію сепарації-індивідуації як таку, яка має методичне забезпечення та інтерпретаційну цінність, що стосується дослідження та розуміння феноменів дорослішання молодшої людини у взаєминах з батьками. Також дана теорія добре узгоджується з поглядами вітчизняних науковців, представників суб'єктного підходу, щодо важливості суб'єктного впливу батьків на розвиток у молодшої людини особистісної автономії та необхідності цілісного вивчення психічних феноменів з врахуванням свідомих та позасвідомих контекстів. Таким чином, у роботі проходження донькою процесу сепарації від матері розглядається як вагомий чинник, який в період дорослішання може сприяти чи перешкоджати становленню її особистісної автономії.

Адаптовано «Методику дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці» Дж. Хофмана, яка являє собою валідний та надійний психодіагностичний інструмент для вивчення особливостей досягнення молодшою людиною автономії у стосунках з батьками. Також дослідницький методичний апарат збагачено через докладне висвітлення у роботі методу обґрунтованої теорії в процесі проведення та кодування даних вільного інтерв'ю.

Підтверджено гіпотезу про існування зв'язку між такими особливостями сепарації дівчат юнацького віку, як переживання автономії та дистанції у взаєминах з матір'ю, та образом материнського ставлення, який вони мають. Виокремлено та обґрунтовано наступні п'ять типів сепарації: досягнення автономії, прагнення залежності, перебування у боротьбі за незалежність, розвиток самодостатньої життєвої позиції та розвиток псевдоавтономії. З'ясовано, що лише 26% дівчат мають образ материнського ставлення до власної сепарації, котрий сприяє розвитку в них когнітивно-поведінкової незалежності, здатності створювати емпатично близькі взаємини, зберігати приватність особистих переживань та розвивати автономну емоційну регуляцію. Щодо решти дівчат, то їхній образ

материнського ставлення пов'язаний з досягненням самодостатньої життєвої позиції (25%), прагненням залежності (21%), перебуванням у боротьбі за незалежність (16%) чи розвитком псевдоавтономії (12%). Тільки автономним дівчатам вдається встановлювати психологічну дистанцію, залишаючись у близьких взаєминах з матір'ю, натомість решта вимушені обирати між тим, чи зберігати власну психологічну незалежність, чи підтримувати близькість у стосунках. Застосований в емпіричному дослідженні принцип наукової тріангуляції, коли основні результати отримуються на перетині кількісної та якісної методології, дозволяє говорити про високий рівень вірогідності зроблених висновків.

Спираючись на результати дослідження, вихідна теоретична модель сепарації дівчат у взаєминах з матір'ю деталізована у тому, що стосується внутрішньої феноменології переживань дівчиною сепарації від матері. З'ясовано, що образ материнського ставлення до власної сепарації дівчата схильні описувати в категоріях ставлення матері до когнітивно-поведінкової незалежності та емоційної диференційованості доньки. Власну автономію у взаєминах з матір'ю дівчата схильні описувати в категоріях когнітивно-поведінкової незалежності, здатності до створення емоційної близькості, збереження приватності особистих переживань та розвитку автономної емоційної регуляції.

Незалежно від переживання актуальних стосунків, всі дівчата проговорюють важливість близькості та взаємності з матір'ю, а якість материнського емоційного відгуку є одним з ключових факторів, що визначає досягнення ними когнітивної, поведінкової та емоційної незалежності. Дівчата, які будують більш зрілі стосунки з матір'ю, переживають більш зрілі форми близькості у взаєминах з нею. Особливо небезпечним для розвитку автономної емоційної регуляції дівчат є інтрузивний материнський контроль, що може виявлятися в реакціях материнського активного втручання чи пасивного уникання. Постійний материнський контроль у формі регуляції, моніторингу та допомоги

особливо потребують дівчата, які не розвивають власних механізмів саморегуляції та самокерування. Відсутність контролю позначається на схильності дівчат до побудови формальних стосунків.

Додатковими змінними, які визначають особливості сепарації в дочірньо-материнських стосунках, є черга народження, розлучення батьків та особливості ставлення матері до батька, а саме: старші сиблінги в сім'ї з більшою ймовірністю розвивають автономію, молодші – залежність, натомість дівчата з розлучених сімей, які переживають вороже ставлення матері до батька, схильні розвивати псевдоавтономію.

Подальшою **перспективою** дослідження могло би стати з'ясування ролі батька в контексті сімейної системи в процесі психологічного дорослішання дівчат; порівняння особливостей жіночого та чоловічого розвитку у взаєминах з батьками; розробка програми тренінгу оптимізації процесів сепарації у дівчат юнацького віку та програми тренінгу батьківської компетентності, з метою підвищення усвідомлення батьками власних сценаріїв сепарації та особливостей їхнього відтворення у взаєминах з дітьми.

ДОДАТКИ

Додаток А

Щотижнева анкета № (від 1 до 10, відповідно до тижня)

1. Опишіть, будь ласка, свої стосунки з мамою **протягом минулого тижня** за наступними ознаками:

Багато спілкувалися (безпосередньо чи по телефону тощо)									
	<i>зовсім не спілк</i>				<i>досить багато</i>				
Теплі, близькі емоційно проникливі стосунки									
	<i>формальні</i>				<i>близькі, теплі</i>				
Багато сварилися, сперечалися									
	<i>зовсім не конфл.</i>				<i>постійно сперечалися</i>				
Задоволення від стосунків (за останній тиждень)									
	<i>не задоволена</i>				<i>задоволена</i>				

2. Перед Вами 8 кольорів. Оберіть, будь ласка, той, що в найбільшій мірі описує **Вас в стосунках з мамою протягом минулого тижня**. Тепер наступний з тих, що залишилися. Далі так само до останнього. Впишіть в клітинки номер кольору, відповідно:

Сірий – 0 Синій – 1 Зелений – 2 Червоний – 3

Жовтий – 4 Фіолетовий – 5 Коричневий – 6 Чорний – 7

Я в стосунках з мамою:									С:	К:	Д:
---------------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----	----

Тепер проранжуйте кольори так, щоб вони в найбільшій мірі описували Вашу маму в стосунках з Вами:

Мама в стос. зі мною:									С:	К:	Д:
----------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----	----

3. На зворотній стороні листка намалюйте 2 кола, які б символічно позначали Вас і Вашу маму у стосунках **протягом минулого тижня**. Відстань, розмір, положення на листку – довільні. Спірайтесь на внутрішні відчуття. Підпишіть кола.

Додаток Б

Анкетні дані

Група _____

Ім'я _____ Ваш вік _____

*Оберіть, підкресліть або допишіть власну відповідь***Наявність власної сім'ї:** заміжня/ні**Склад сім'ї (батьківської) :**

- повна
- неповна (батьки розлучені/ одного з батьків немає)

Ви проживаєте:

- разом з батьками
- окремо:
 - приїздите до дому на вихідні та свята;
 - лише на літні – зимові канікули
 - власна відповідь: _____

Чи є у Вас рідні брати, сестри? Вкажіть, будь ласка, їхній вік:

Додаток В

Лист – зголошення на участь в інтерв'ю

Шановні дівчата!

Звертаюся до Вас з проханням долучитися до проекту дослідження особливостей дорослішання дівчат у стосунках з мамою. Дослідження передбачає участь в інтерв'ю, яке буде відбуватися в довільній формі у індивідуальному чи груповому форматі. Формат, час і місце будуть попередньо узгоджені з Вами. Тривалість інтерв'ю складає від 1 – 1,5 години.

Дана робота є проектом кандидатської дисертації, присвяченій дослідженню психологічних особливостей процесу дорослішання дівчат юнацького віку в стосунках з мамою.

Під час інтерв'ю буде проводитися запис на диктофон. Цей запис пізніше буде набраний на комп'ютері і збережений як текстовий файл, матеріали з якого будуть частково використані при написанні дисертаційної роботи та дотичних до неї наукових публікацій.

Запевняю Вас у збереженні повної конфіденційності Ваших особистих даних (ім'я, прізвища).

Ваша розповідь допоможе глибше зрозуміти феномен дочірньо-материнських взаємин особливо у тому, що стосується розвитку в дівчат юнацького віку таких важливих ознак зрілості як самостійність, незалежність та відповідальність.

В разі згоди взяти участь у проекті прошу підписатися нижче

З повагою

Автор проекту

Анастасія Широка

Аспірантка кафедри психології

ЛНУ ім. І. Франка

Додаток Г

Методика дослідження психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці Дж. Хофмана

Інструкція: Просимо Вас відповісти на питання, які допоможуть з'ясувати особливості Ваших стосунків з батьками (окремо з мамою та батьком).

Якщо ситуації, яка вказана у твердженні у Вас:

- **ніколи** не було (твердження абсолютно не про Вас) – обводьте число 1
- зустрічається **дуже рідко** – 2
- буває **іноколи** – 3
- буває **часто** – 4
- буває майже постійно або **завжди** (повністю погоджуюся з твердженням) – 5

Над питаннями довго не роздумуйте, оскільки немає правильних або неправильних відповідей.

Ваші відповіді є конфіденційною інформацією і можуть принести користь лише за умов Вашої довіри та щирості.

Дякуємо за співпрацю!

СТОСУНКИ З МАМОЮ

1. Мені подобається показувати друзям фотографії своєї мами або розповідати про неї
2. Іноді моя мама є тягарем для мене
3. Я дуже хочу до мами, якщо не бачусь з нею надто довго
4. Мої погляди щодо людей різних національностей (українців, росіян, євреїв тощо) подібні до поглядів мами
5. Бажання мами впливають на мій вибір друзів
6. Я відчуваю, що постійно знаходжуся у стані війни зі своєю мамою
7. Іноді мені здається, що мама винна у всіх моїх проблемах
8. Я хотів би (хотіла би) могти більше довіряти своїй мамі
9. Моє ставлення до лайливих виразів (матюків) подібне до ставлення моєї мами
10. У складних ситуаціях я часто звертаюся до мами, щоб вона допомогла мені залагодити неприємності
11. Мама є для мене найважливішою людиною в цілому світі
12. Я маю бути дуже уважним (уважною), щоб не зробити мамі боляче
13. а) Я хотів би (хотіла б), щоб мама жила ближче, тоді я міг би (могла б) навідуватися до неї частіше поспілкуватися (*якщо Ви проживаєте окремо від батьків*)
б) Я ще не хотів би (не хотіла б) жити окремо від мами мені бракуватиме спілкування з нею (*якщо Ви проживаєте спільно з батьками*)
14. Ми з мамою маємо однакові уявлення щодо ролі сім'ї та роботи в житті жінки
15. Я часто прошу маму посприяти у вирішенні моїх особистих проблем
16. Я іноді відчуваю, що заслуговую на мамине покарання
17. Далеко від мами я відчуваю себе самотньо
18. Я хотів би (хотіла би), щоб мама не опікала мене так сильно
19. Ми з мамою однаково розуміємо роль сім'ї та роботи в житті чоловіка
20. Я би не придбав (не придбала) коштовну річ без маминого схвалення
21. Я хотів би (хотіла би), щоб мама не намагалася маніпулювати мною
22. Я хотів би (хотіла би), щоб мама не намагалася насміхатися з мене

23. Іноді виникає бажання зателефонувати мамі лише для того, щоб почути її голос
24. Моє ставлення до питань релігії та віри подібне до маминого
25. Бажання моєї мами вплинули на мій вибір щодо того, де вчитися, яку спеціальність здобувати
26. Я відчуваю, що маю стосовно мами певні обов'язки, які я би не взяв (не взяла) на себе з власної волі
27. Моя мама очікує від мене надто багато
28. Я хотів би (хотіла би) припинити обманювати маму
29. Мої погляди на те як треба виховувати дітей подібні до маминих
30. Мама допомагає мені розпланувати мої особисті кошти
31. Коли не має нагальних справ, то мамина компанія мене абсолютно влаштовує
32. Я хочу щоб мама більше ставилася до мене як до дорослого (дорослої)
33. а) Після того як на канікулах я проводжу багато часу з мамою, вирушаючи на навчання мені важко її залишити (*якщо Ви проживаєте окремо від батьків*)
б) Мені важко навіть уявити як би я міг (могла) вчитися в іншому місті далеко від дому (*якщо Ви проживаєте спільно з батьками*)
34. Ми з мамою вкладаємо однаковий зміст в поняття порядності та гідності
35. Я схильний (схильна) радитися з мамою, коли планую невелику подорож за місто
36. Я часто злюся на маму
37. Я люблю обнімати та цілувати маму
38. Я ненавиджу, коли моя мама висловлює свою думку з приводу того, що і як я роблю
39. Моє ставлення до самотності подібне до маминого
40. Я раджуся з мамою, коли планую підзаробити грошей на кишенькові витрати
41. Переважно я сам (сама) приймаю рішення, але мені важливо, щоб мама його одобрила
42. Навіть, коли мама має гарну ідею, я відмовляюся вислухати її лише тому, що саме вона її придумала
43. Мама завжди дуже тонко відчуває мій настрій
44. Моє ставлення щодо грошей та манери їх витратити подібне до маминого
45. Я питаюся маму, що робити, коли потрапляю у складну ситуацію
46. Я хотів би (хотіла би), щоб у сімейних суперечках мама припинила перетягувати мене на свою сторону
47. Мама мій найкращий друг
48. Я сперечаюся з мамою навіть з найменшого приводу
49. Мої уявлення про те як виникло життя на землі подібні до маминих
50. В більшості випадків я роблю те, що вирішує моя мама
51. У порівнянні з однолітками, мені здається, що ми з мамою набагато ближчі
52. Іноді я ніяковію та почуваю себе незручно через те, що мама говорить чи робить
53. Іноді мені здається, що я надто сильно прив'язаний (прив'язана) до мами
54. Мої уявлення з приводу того, що відбувається з людьми після смерті, подібні до маминих.
55. Я питаюся поради своєї мами, коли планую свої канікули
56. Іноді я стидаюся своєї мами
57. Я надто обережний і тактовний (обережна і тактовна), бо завжди переживаю як мама відреагує
58. Я злюся, коли моя мама критикує мене

59. Моє ставлення до сексуальних стосунків подібне до маминого
60. Мені подобається , коли мама допомагає підібрати одяг до важливих святкових подій
61. Я іноді відчуваю себе з мамою одним цілим
62. Буває, що я відчуваю провину, коли забуваю поцікавитися маминими справами, станом здоров'я
63. Я почуваюся некомфортно приховуючи від мами певні речі
64. Моє ставлення до політичної ситуації в країні подібне до ставлення моєї мами
65. Я звертаюся до мами кожного разу, коли щось іде не так
66. Я часто мушу приймати рішення за маму
67. Я не впевнений (не впевнена) , що зміг би (змогла би) дати собі раду в житті без маминої підтримки та любові
68. Я іноді сильно обурююся, коли мама каже мені що і як робити
69. Моє ставлення до заробітчан (чоловіків та жінок, що їдуть за кордон на заробітки) подібне до маминого

СТОСУНКИ З БАТЬКОМ

1. Мені подобається показувати друзям фотографії свого тата або розповідати про нього
2. Іноді мій тато є тягарем для мене
3. Я дуже хочу до тата, якщо не бачусь з ним надто довго
4. Мої погляди щодо людей різних національностей (українців, росіян, євреїв тощо) подібні до поглядів тата
5. Бажання тата впливають на мій вибір друзів
6. Я відчуваю, що постійно знаходжуся у стані війни з татом
7. Іноді мені здається , що він винен у всіх моїх проблемах
8. Я хотів би (хотіла би) могли більше довіряти татові
9. Моє ставлення до лайливих виразів (матюків) подібне до ставлення мого тата
10. У складних ситуаціях я часто звертаюся до тата, щоб він допоміг мені залагодити неприємності
11. Тато є для мене найважливішою людиною в цілому світі
12. Я маю бути дуже уважним (уважною), щоб не зробити татові боляче
13. а) Я хотів би (хотіла б), щоб тато жив ближче, тоді я міг би (могла б) навідуватися до нього частіше поспілкуватися (*якщо Ви проживаєте окремо від батьків*)
б) Я ще не хотів би (не хотіла б) жити окремо від тата мені бракуватиме спілкування з ним (*якщо Ви проживаєте спільно з батьками*)
14. Ми з татом маємо однакові уявлення щодо ролі сім'ї та роботи в житті жінки
15. Я часто прошу тата посприяти у вирішенні моїх особистих проблем
16. Я іноді відчуваю , що заслуговую на татове покарання
17. Далеко від тата я відчуваю себе самотньо
18. Я хотів би (хотіла би), щоб тато не опікав мене так сильно
19. Ми з татом однаково розуміємо роль сім'ї та роботи в житті чоловіка
20. Я би не придбав (не придбала) коштовну річ без татового схвалення
21. Я хотів би (хотіла би), щоб тато не намагався маніпулювати мною
22. Я хотів би (хотіла би) , щоб тато не намагався насміхатися з мене
23. Іноді виникає бажання зателефонувати татові лише для того, щоб почути його голос

24. Моє ставлення до питань релігії та віри подібне до татового
25. Бажання мого тата вплинули на мій вибір щодо того, де вчитися, яку спеціальність здобувати
26. Я відчуваю, що маю стосовно тата певні обов'язки, які я би не взяв (не взяла) на себе з власної волі
27. Мій тато очікує від мене надто багато
28. Я хотів би (хотіла би) припинити обманювати тата
29. Мої погляди на те як треба виховувати дітей подібні до татових
30. Тато допомагає мені розпланувати мої особисті кошти
31. Коли не має нагальних справ, то компанія тата мене абсолютно влаштовує
32. Я хочу щоб тато більше ставився до мене як до дорослого (дорослої)
33. а) Після того як на канікулах я проводжу багато часу з татом, вирушаючи на навчання мені важко його залишити (*якщо Ви проживаєте окремо від батьків*)
б) Мені важко навіть уявити як би я міг (могла) вчитися в іншому місті далеко від тата (*якщо Ви проживаєте спільно з батьками*)
34. Ми з татом вкладаємо однаковий зміст в поняття порядності та гідності
35. Я схильний (схильна) радитися з ним, коли планую невелику подорож за місто
36. Я часто злюся на тата
37. Я люблю його обнімати
38. Я ненавиджу, коли мій тато висловлює свою думку з приводу того, що і як я роблю
39. Моє ставлення до самотності подібне до татового
40. Я раджуся з ним, коли планую підзаробити грошей на кишенькові витрати
41. Переважно я сам (сама) приймаю рішення, але мені важливо, щоб тато його одобри
42. Навіть, коли тато має гарну ідею, я відмовляюся вислухати її лише тому, що саме він її придумав
43. Тато завжди дуже тонко відчуває мій настрій
44. Моє ставлення щодо грошей та манери їх витратити подібне до татового
45. Я питаюся тата, що робити, коли потрапляю у складну ситуацію
46. Я хотів би (хотіла би), щоб у сімейних суперечках тато припинив перетягувати мене на свою сторону
47. Тато мій найкращий друг
48. Я сперечаюся з ним навіть з найменшого приводу
49. Мої уявлення про те як виникло життя на землі подібні до татових
50. В більшості випадків я роблю те, що вирішує мій тато
51. У порівнянні з однолітками, мені здається, що ми з татом набагато ближчі
52. Іноді я ніяковію та почуваю себе незручно через те, що тато говорить чи робить
53. Іноді мені здається, що я надто сильно прив'язаний (прив'язана) до тата
54. Мої уявлення з приводу того, що відбувається з людьми після смерті, подібні до татових
55. Я питаюся його поради, коли планую свої канікули
56. Іноді я його стидаюся
57. Я надто обережний і тактовний (обережна і тактовна), бо завжди переживаю як тато відреагує
58. Я злюся, коли мій тато критикує мене
59. Моє ставлення до сексуальних стосунків подібне до татового

60. Мені подобається , коли тато допомагає підібрати одяг до важливих святкових подій
61. Я іноді відчуваю себе татовим продовженням
62. Буває, що я відчуваю провину, коли забуваю поцікавитися справами тата, станом його здоров'я
63. Я почуваюся некомфортно приховуючи від тата певні речі
64. Моє ставлення до політичної ситуації в країні подібне до ставлення мого тата
65. Я звертаюся до тата кожного разу, коли щось іде не так
66. Я часто мушу приймати за нього рішення
67. Я не впевнений (не впевнена) , що зміг би (змогла би) дати собі раду в житті без підтримки та любові тата
68. Я іноді сильно обурююся, коли тато каже мені що і як робити
69. Моє ставлення до заробітчан (чоловіків та жінок, що їдуть за кордон на заробітки) подібне до ставлення мого тата

Після проведення методики, підраховується сума балів згідно з ключем (який є наведеним нижче) за кожною шкалою окремо. Важливо пам'ятати, що для отримання остаточних результатів, необхідно відняти підраховані за ключем бали від загальної можливої суми балів за шкалою. Для мами та батька результати підраховуються подібним чином. Максимально можлива сума балів за шкалами:

Функціональна незалежність = 65;
 Емоційна незалежність = 85;
 Конфліктна незалежність = 125;
 Незалежність у ставленнях = 70.

Ключ підрахунку результатів

(аналогічний для підрахунку показників сепарації як від мами, так і від батька):

1.Е	24.Ст.	47.Е
2.К	25.Ф	48.К
3.Е	26.К	49. Ст.
4.Ст.	27.К	50.Ф
5.Ф	28.К	51.Е
6.К	29.Ст.	52.К
7.К	30.Ф	53.Е
8.К	31.Е	54.Ст.
9.Ст.	32.К	55.Ф
10.Ф	33.Е	56.К
11.Е	34.Ст.	57.Е
12.К	35.Ф	58.К
13.Е	36.К	59.Ст.
14.Ст.	37.Е	60.Ф
15.Ф	38.К	61.Е
16.К	39.Ст.	62.К
17.Е	40.Ф	63.К
18.К	41.Е	64.Ст.
19.Ст.	42.К	65.Ф
20.Ф	43.Е	66.К
21.К	44.Ст.	67.Е
22.К	45.Ф	68.К
23.Е	46.К	69.Ст.

Ф = функціональна незалежність;

Е = емоційна незалежність;

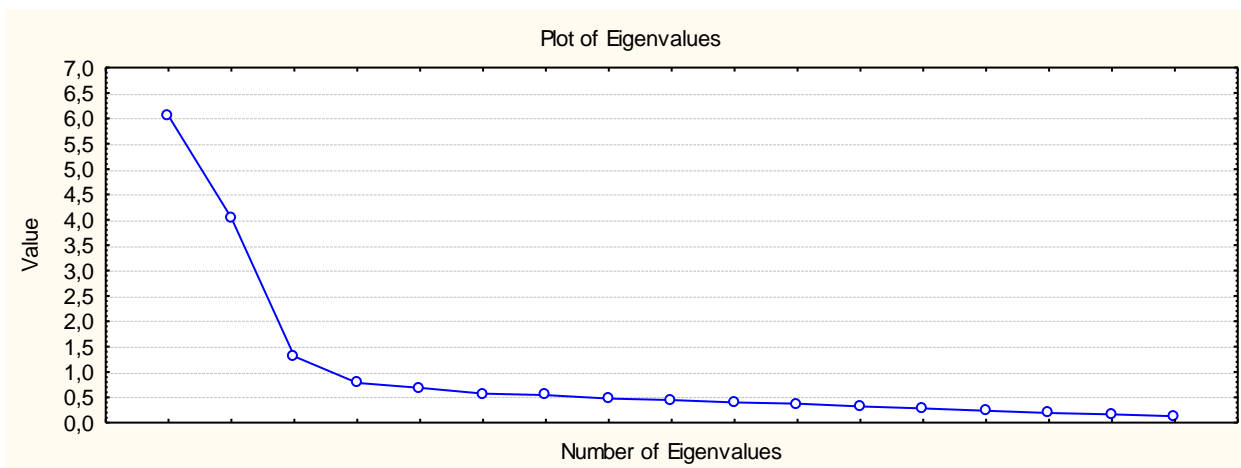
К = конфліктна незалежність;

Ст = незалежність у ставленнях.

Додаток Д

Факторний аналіз шкал методики дослідження материнського ставлення

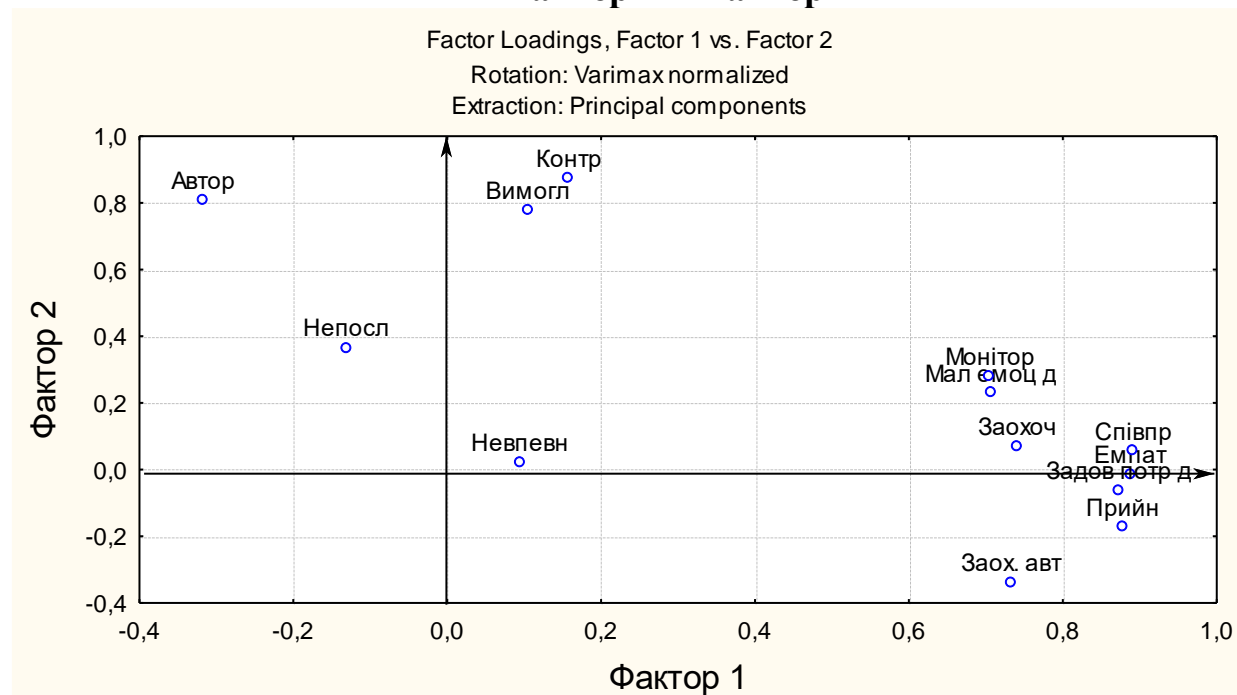
Графік факторних навантажень

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	6,066637	35,68610	6,06664	35,68610
2	4,054769	23,85158	10,12141	59,53768
3	1,308750	7,69853	11,43016	67,23621

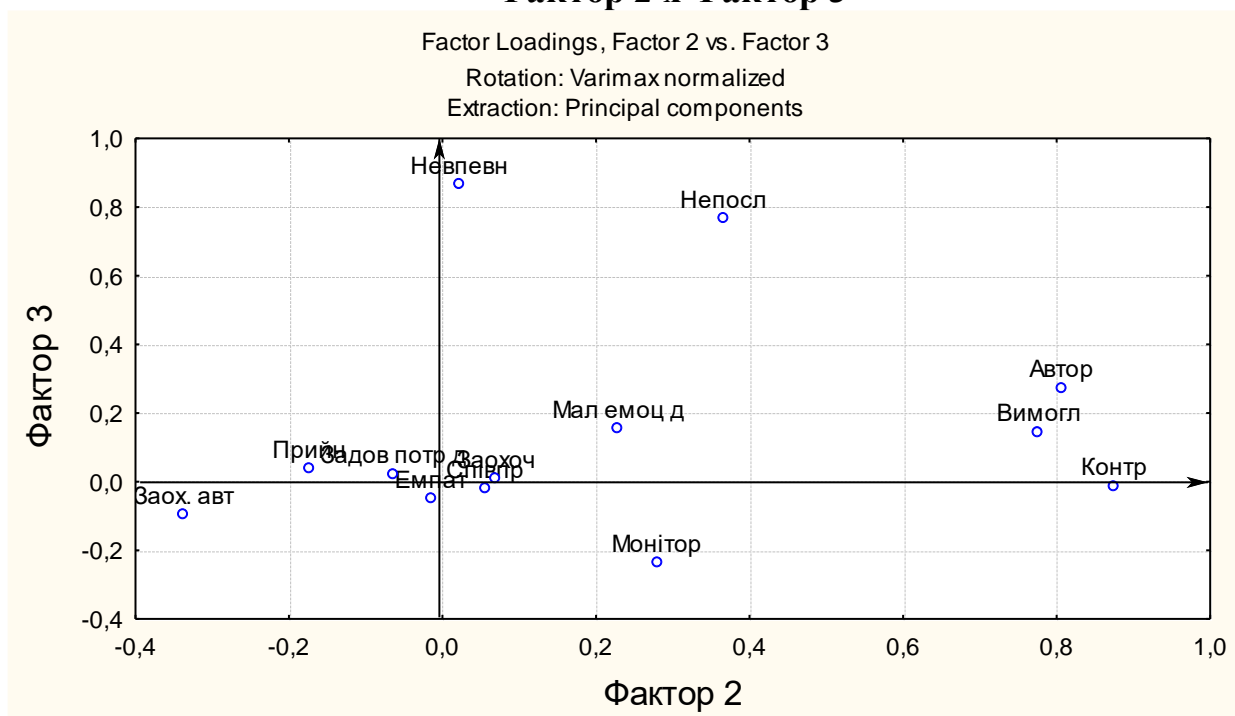
Зіставлення факторних полів

Фактор 1 x Фактор 2

Зіставлення факторних полів

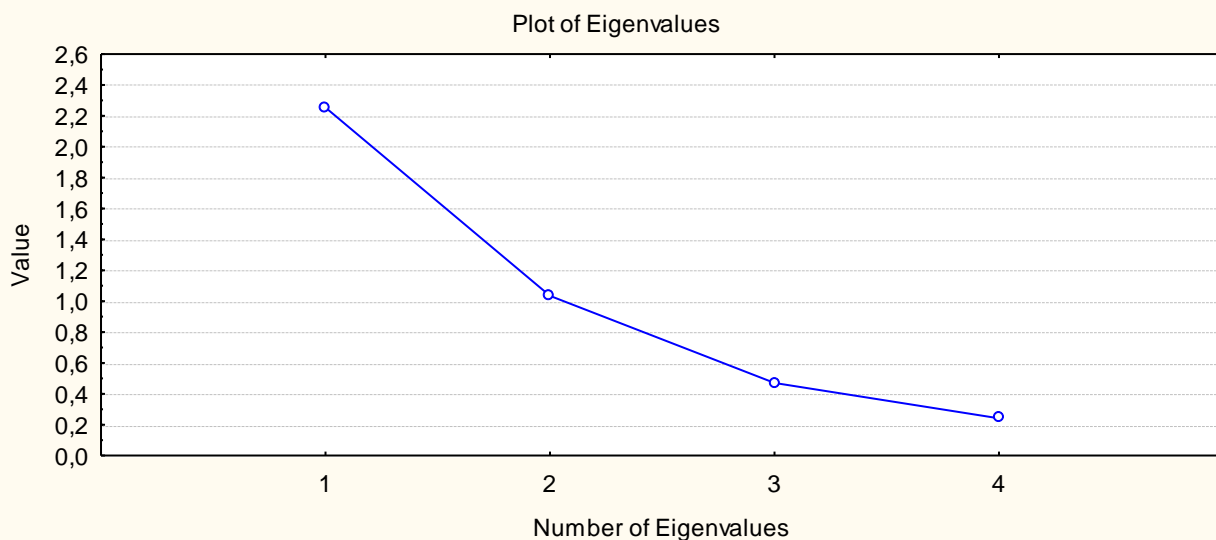
Фактор 2 x Фактор 3

Додаток Е

Факторний аналіз шкал методики дослідження сепарації

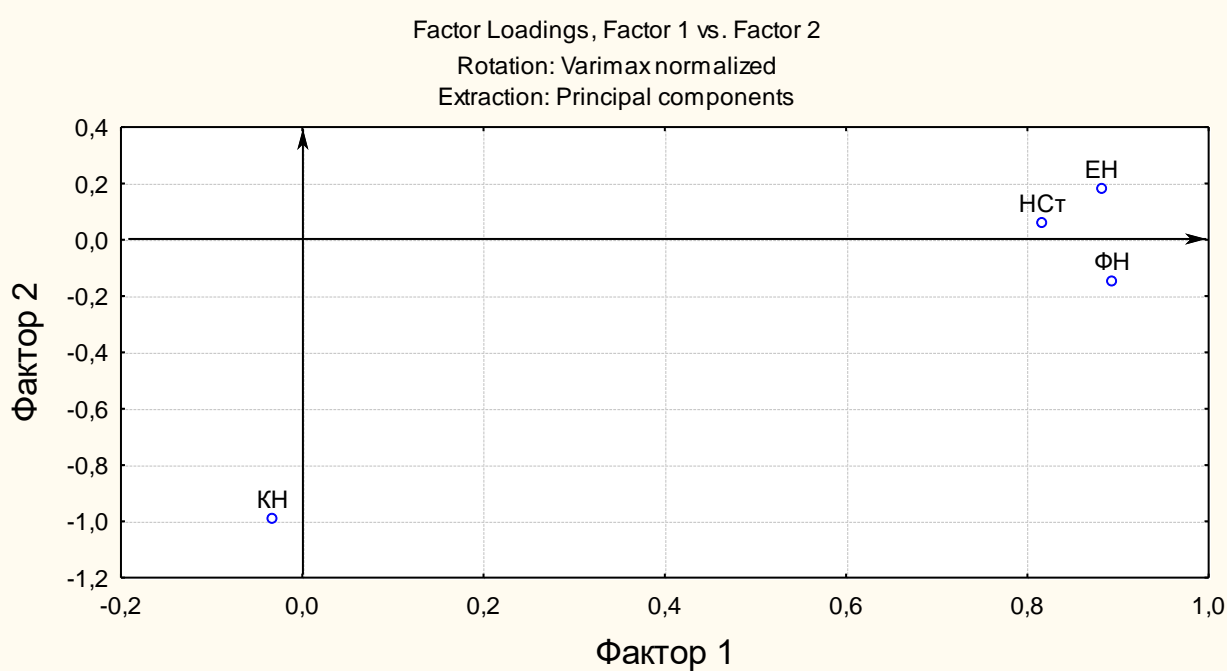
Графік факторних навантажень

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,253488	56,33720	2,253488	56,33720
2	1,034691	25,86726	3,288179	82,20446

Зіставлення факторних полів

Фактор 1 x Фактор 2

Додаток Ж

**Підрахунок коефіцієнту внутрішньої узгодженості тверджень для
шкал дослідження соціально-психологічної адаптації та
емоційного благополуччя**

Вибрані шкали	Альфа Кронбаха
Прийняття себе	0,73
Прийняття інших	0,76
Внутрішній контроль	0,8
Мотивація афіляції	0,74
Страх бути відкинутим	0,76
Есканізм	0,23
Фрустрація	0,82
Тривожність	0,78
Депресія	0,77
Самотність	0,79

**Кореляційний аналіз зв'язку між шкалами дослідження сепарації
та соціально-психологічної адаптації, емоційного благополуччя
 $p \leq 0,01$**

	Пр.себе	Пр.інш.	Вн.кон.	Мот.аф.	Ст.відк.	Фруст.	Тривог.	Самотн.
ЕН	-0,25	0,00	-0,31	-0,10	-0,32	-0,02	-0,01	0,12
КН	0,43	0,00	0,39	0,00	0,21	-0,15	-0,13	-0,10
НСт	-0,25	-0,24	-0,15	-0,37	-0,19	0,06	-0,09	0,03
ФН	-0,11	-0,20	-0,04	-0,22	-0,34	-0,09	-0,18	-0,00

ЕН-емоційна незалежність; КН – конфліктна незалежність; НСт – незалежність у ставленнях; ФН – функціональна незалежність; Пр.себе – прийняття себе; Пр.інш. – прийняття інших; Вн.кон. – внутрішній контроль; Мот.аф. – мотивація афіляції; Ст.відк. – страх бути відкинутим; Фруст. – фрустрація; Тривог. – тривога; Самотн. – самотність.

**Порівняння за тестом Шеффе
показників соціально-психологічної адаптації
між дівчатами з низькими, середніми та високими значеннями за
шкалами сепарації**

Емоційна незалежність

Шкала прийняття себе

	СерЕН М=7,3	НизЕН М=8,2	ВисЕН М=5,6
СерЕН		0,060536	0,000103
НизЕН	0,060536		0,000002
ВисЕН	0,000103	0,000002	

Шкала внутрішнього контролю

	СерЕН М=15,2	НизЕН М=16,4	ВисЕН М=10,7
СерЕН		0,358062	0,000004
НизЕН	0,358062		0,000003
ВисЕН	0,000004	0,000003	

Шкала страху бути вікинутим

	СерЕН М=6,3	НизЕН М=6,4	ВисЕН М=3,8
СерЕН		0,985233	0,000056
НизЕН	0,985233		0,001248
ВисЕН	0,000056	0,001248	

ЕН-емоційна незалежність; сер-середні показники; низ-низькі показники; вис – високі показники.

Конфліктна незалежність**Шкала прийняття себе**

	СерКН М=7,3	НизКН М=5,7	ВисКН М=8,4
СерКН		0,000463	0,025062
НизКН	0,000463		0,000003
ВисКН	0,025062	0,000003	

Шкала внутрішнього контролю

	СерКН М=15,1	НизКН М=11,4	ВисКН М=15,9
СерКН		0,000324	0,751563
НизКН	0,000324		0,001215
ВисКН	0,751563	0,001215	

Шкала страху бути вікинутим

	СерКН М=6	НизКН М=5,1	ВисКН М=6,5
СерКН		0,025467	0,754012
НизКН	0,025467		0,017755
ВисКН	0,754012	0,077550	

КН - конфліктна незалежність; сер-середні показники; низ-низькі показники; вис – високі показники.

Незалежність у ставленнях**Шкала прийняття себе**

	СерНСт М=7	НизНСт М=7,9	ВисНСт М=6,8
СерНСт		0,0106696	0,883783
НизНСт	0,106696		0,152306
ВисНСт	0,883783	0,0152306	

Шкала прийняття інших

	СерНСт М=8,7	НизНСт М=9,6	ВисНСт М=7,8
СерНСт		0,116238	0,238008
НизНСт	0,116238		0,015112
ВисНСт	0,238008	0,015112	

Шкала внутрішнього контролю

	СерНСт М=14,5	НизНСт М=15,9	ВисНСт М=13,8
СерНСт		0,293193	0,841732
НизНСт	0,293193		0,270244
ВисНСт	0,841732	0,270244	

Шкала мотивації афіляції

	СерНСт М=8,2	НизНСт М=9,9	ВисНСт М=5,7
СерНСт		0,008213	0,000949
НизНСт	0,008213		0,000001
ВисНСт	0,000949	0,000001	

Шкала страху бути відкинутим

	СерНСт М=5,7	НизНСт М=7,1	ВисНСт М=5,8
СерНСт		0,033915	0,962246
НизНСт	0,033915		0,025325
ВисНСт	0,962246	0,025325	

НСт – незалежність у ставленнях; сер-середні показники; низ-низькі показники; вис – високі показники.

Функціональна незалежність

Шкала прийняття інших

	СерФН М=8,7	НизФН М=9,1	ВисФН М=7,7
СерФН		0,622648	0,180655
НизФН	0,622648		0,004488
ВисФН	0,180655	0,004488	

Шкала мотивації афіляції

	СерФН М=9,4	НизФН М=7,9	ВисФН М=7,6
СерФН		0,060683	0,053790
НизФН	0,060683		0,863627
ВисФН	0,053790	0,863627	

Шкала страху бути відкинутим

	СерФН М=7,5	НизФН М=6	ВисФН М=4,5
СерФН		0,018381	0,000033
НизФН	0,018381		0,016819
ВисФН	0,000033	0,016819	

ФН - функціональна незалежність; сер-середні показники; низ-низькі показники; вис – високі показники.

Додаток 3

Роль та місце інтерв'юера під час проведення інтерв'ю

Роль та місце інтерв'юера: У процесі проведення інтерв'ю ми спиралися на рекомендації С. А. Белановського [10, 11], Р. Мертона, М. Фіске та П. Кендала [65]. Всі інтерв'ю проводилися однією людиною. Для групового формату була обрана модель «кола»: інтерв'юер разом з учасниками сідали один навпроти одного. Це давало дівчатам можливість досить швидко відслідковувати не лише вербальні повідомлення, але і невербальні реакції, і відповідно реагувати на них.

Особливості поведінки інтерв'юера під час проведення інтерв'ю:

- Інтерв'юер намагалася створити для досліджуваних дівчат атмосферу щирого інтересу та безпеки. За статтю, віком, досвідом інтерв'юер була подібною до групи досліджуваних дівчат, що також сприяло створенню довірливої атмосфери. Проговорення правил роботи щодо конфіденційності, поваги до розповідей одна одної, уважного ставлення до власного емоційного стану та стану іншого, можливості зупинити неприємну для себе ситуацію (правило «стоп») сприяло послабленню напруги та створенню довірливої атмосфери.
- Якщо суперечки та дискусії в групі виходили за межі заданої проблематики, то інтерв'юер намагалася повернути увагу до теми.
- Інтерв'юер не стимулювала розповідь, однак прояснювала та уточнювала незрозумілі моменти, заохочувала звертатися до прикладів.
- Якщо розповідь була недостатньо повною, то інтерв'юер прагнула розширити її додатковими більш структурованими запитаннями, наприклад: «Чи часто Ви з мамою сваритесь?», «Як типово виглядає близькість у Ваших стосунках?», «Чи багато часу Ви проводите разом?» ін. Як правило, такі запитання в подальшому дозволяли дівчатам спонтанно та самостійно розвинути тему.

- Якщо дівчина відчувала себе тривожно та розгублено, що досить часто траплялося на початку індивідуального інтерв'ю, то інтерв'юєр намагалася знизити рівень напруги: говорила про своє розуміння такого стану, ділилася досвідом аналогічних ситуацій в роботі з іншими дівчатами, підбадьорювала дівчину, заохочувала її не поспішати, повторювала завдання ще раз. В більшості випадків це заспокоювало дівчат і сприяло ефективній роботі.
- Інтерв'ю завершувалося, коли дівчата переживали себе достатньо вичерпаними в даній темі, коли теми розповідей починали повторюватися.
- На завершення дівчатам ставилося загальне питання, зорієнтоване не стільки на отримання інформації, скільки на створення позитивного настрою та переключення з глибшого контексту переживань (наприклад, про те, як вони себе бачать за 10 років?).

Додаток И

Особливості роботи в груповому та індивідуальному форматах під час проведення інтерв'ю

Формат проведення інтерв'ю: Інтерв'ю відбувалося у індивідуальному чи груповому форматі. Загалом з літературних джерел відомо досить мало про відмінності між індивідуальним та груповим форматами роботи [65]. Обидві форми описуються як достатньо ефективні для збору індивідуальних даних.

Особливості групового формату:

Кількість учасниць в груповому інтерв'ю: В кожній групі брали участь троє-четверо дівчат. Виходячи зі специфіки теми та обмеження в часі, дана кількість виявилася оптимальною: кожна з учасниць отримувала можливість достатньо об'ємно розповісти про власний досвід. Група була гомогенною за віком, статтю, інтелектуальним рівнем, соціальним статусом. Це забезпечувало ефективність внутрішньогрупової комунікації. Дівчата могли бути попередньо знайомими між собою або незнайомими. З отриманих результатів можна зробити висновок про те, що це не мало суттєвого впливу на відвертість, повноту та спонтанність їхніх розповідей.

Переваги та труднощі, які зустрічалися під час проведення групового інтерв'ю

переваги:

- *послаблення напруги:* оскільки кожна з дівчат розповідала про себе, відбувалося встановлення групового стандарту вільного спілкування;
- *швидший темп повідомлення інформації,* оскільки кожна з дівчат мала змогу розповісти про власний досвід у порівнянні з досвідом інших;
- *діалогічність:* дівчата, як правило, виявляли багато щирого інтересу до розповідей одна одної, тому самі намагалися прояснити, уточнити незрозумілі моменти у повідомленнях, що загалом сприяло кращому розкриттю теми;
- *об'ємність:* за відносно короткий проміжок

	<p>часу була можливість отримати велику кількість нарративного матеріалу;</p>
труднощі:	<ul style="list-style-type: none"> • <i>суперечки та дискусії</i>, непов'язані з темою інтерв'ю; • <i>неможливість окремих учасниць структурувати час розповіді</i>; • <i>роль експертів</i>: коли одні дівчата намагалися виступати в ролі експертів по відношенню до інших • <i>переривання, втручання в розповідь одна одної</i> майже не зустрічалося; • <i>напруга</i>, пов'язана з ситуацією публічності.

Особливості індивідуального формату:

Під час індивідуального інтерв'ю зустріч була організована так само, як і під час групового: учасниці сідали навпроти одна одної на достатньо комфортній дистанції.

Переваги та труднощі, які зустрічалися під час проведення індивідуального інтерв'ю

переваги:	<ul style="list-style-type: none"> • <i>особистий нарратив</i>: досліджувані мали змогу розповідати на задану тему, покладаючись виключно на власні внутрішні переживання; • <i>відсутність напруги, пов'язаної з ситуацією публічності</i>; • <i>висвітлення ширшого життєвого контексту</i>: дівчата мали змогу наводити у приклад порівняно більшу кількість ситуацій взаємин з мамою, оскільки інтерв'юер не намагався структурувати час через необхідність висловитися декільком дівчатам;
труднощі:	<ul style="list-style-type: none"> • <i>розгубленість</i>: дівчата набагато частіше почували себе розгубленими, особливо на початку, що потребувало сруктурованих запитань; • <i>більша трудомісткість обробки даних індивідуального інтерв'ю</i>: за часом одне індивідуальне інтерв'ю займало такий самий проміжок, як і групове.

Додаток К

Кроки кодування якісних даних інтерв'ю

Підготовчий етап опрацювання даних

Крок 1 Переведення аудіо матеріалу в текстовий формат транскрипції інтерв'ю

Крок 2 Окреслення мети дослідження та базової теоретичної перспективи

Основний етап кодування даних інтерв'ю

Крок 3 Виокремлення релевантного тексту відповідно до мети дослідження

Крок 4 Поділ релевантного тексту на більш дрібні смислові частини, опис загальних тем

Крок 5 Організація загальних тем в ключові ідеї

Крок 6 Організація ключових ідей в основні категорії

Теоретичний рівень узагальнення результатів

Крок 7 Організація основних категорій у більш абстрактні теоретичні конструкти

Детальніше:

Крок 1 У кропіткій роботі переведення аудіо матеріалу у текстовий формат ми спиралися на «Правила видання джерел усної історії» (2005) окреслені Н. Суревою [104]. Основні правила запису інтерв'ю були наступні:

1. Транскрибувалося усе, що записано на диктофоні (включно із запитаннями інтерв'юера), дослівно, зберігаючи у тексті особливості вимови, обмовки, повтори тощо.

2. Розділові знаки мали віддзеркалювати інтонацію мовлення, позначаючи закінчення речень, паузи, запитання тощо, відповідно до правил пунктуації.

3. Незначні паузи позначалися 3-ма крапками в дужках: /.../ .

4. Невербальні емоційні повідомлення (зітхання, плач, сміх тощо) вказувалися у відповідних місцях у дужках, наприклад: *(плаче)* або *(сумно хитає головою, зітхає)*.

5. Незавершена думка чи речення позначалися наприкінці трьома крапками

6. Стрімка зміна думки, стрибки у темі розмови, позначалися трьома крапками і дужками, наприклад ... ()

Транскрипція інтерв'ю супроводжувалася наступною додатковою інформацією: зміненім іменем, номером інтерв'ю, датою проведення, форматом роботи (індивідуальний, груповий).

Крок 2 Мета проведеного аналізу даних інтерв'ю – якомога більше дізнатися про особливості дорослішання дівчат у взаєминах з мамою. Теоретична перспектива, яка дозволяла читати матеріали інтерв'ю більш сфокусовано, детально представлена у теоретичній частині роботи.

Процедура кодування даних – це спосіб організації тексту транскрипцій, заснований на знаходженні зв'язків у організованій певним чином структурі тексту [147, с. 31]. В даному дослідженні процедура кодування даних складалася з чотирьох послідовних кроків.

Крок 3 Виокремлення частини транскрипції, в якій йшлося про особливості переживання дівчиною власної автономії та взаємин з мамою, а також тексту ймовірно пов'язаного з даним контекстом (наприклад, в якому йшлося про інші важливі стосунки в житті дівчини).

Способи перевірки релевантності вибору тексту:

- Якщо текст є релевантним, то він зустрічається в декількох розповідях.
- Три інтерв'ю обрані довільним чином були проаналізовані стороннім експертом. В ролі експерта виступила аспірантка кафедри, ознайомена з даною методологією та метою дослідження. За результатами

проведеної експертної роботи деякі загальні категорії були змінені та уточнені.

- У 85% за певний період часу досліджувані отримували зворотній зв'язок про власне дорослішання у стосунках з мамою. Після чого дівчата мали змогу прокоментувати почуте, внести певні доповнення та уточнення.

Крок 4 Кожна з виокремлених смислових частин позначалася відповідним числом, починаючи від 1.1 і т.д. В процесі подальшого аналізу кожна зі смислових частин могла бути поділена, тоді вона отримувала позначку 1.1.1, 1.1.2 і т.д.

Опис загальних тем – це висвітлення загального змісту короткої змістової частини тексту у фокусі поставлено мети. За допомогою такого позначення первинний текст стає доступнішим, з'являється можливість швидше ідентифікувати та порівнювати різні частини між собою. Основна ідея опису, щоб кожна назва була достатньо зрозумілою, прозорою для інших і спиралася на сказане дівчиною. При називанні ми спиралися на рекомендації авторів посібника по кодуванню текстових матеріалів [147, с. 60], які пропонують для назв обирати цитати, які охоплюють основну ідею «емоційно насиченою мовою повсякденного життя», за потреби вносячи незначні зміни по формі, однак не за змістом (див. приклад обробки інтерв'ю у Додатку М).

Крок 5 Ключовими ідеями вважаються ті, котрі повторюються серед загальних тем інтерв'ю два і більше рази, на яких досліджуваний ставить особливий емоційний наголос, які, з точки зору мети дослідження, заслуговують на увагу. Здійснення цього кроку потребувало уважного вичитування списку загальних тем і групування їх за смисловою подібністю у ключові ідеї. Групування загальних тем відбувалося доти, доки не була згрупована їх максимальна кількість. Загальні теми, які залишилися не задіяними додавалися окремо. Назви ключових ідей також мали за змістом

бути наближені до сказаного дівчатами. При можливості обиралися ключові цитати, які схоплювали основну ідею. Приклад наводиться у Додатку М.

Крок 6 На цьому кроці під однією категорією групуються подібні за змістом ключові ідеї. Назва категорії має бути зрозумілою і виражати загальну ідею сказаного. Приклад наводиться у Додатку М.

На даному етапі робота над кодуванням даних перевірялася з консультантом та обговорювалася з колегами для отримання зворотного зв'язку щодо коректності групування тем у відповідні категорії.

Крок 7 Теоретичний конструкт – абстрактний концепт, який організує категорії таким чином, щоб вони узгоджувалися з основними поняттями теоретичної перспективи, обраної на початку роботи. Таким чином, отримані шляхом якісного аналізу дані, мають змогу поглибити наше розуміння досліджуваного явища – процесу сепарації дівчат в стосунках з мамою.

Для організації теоретичних конструктів матеріали всіх проведених інтерв'ю порівнювалися між собою: складався список всіх основних категорій, отриманих в процесі аналізу кожного з інтерв'ю окремо. Назва теоретичних конструктів повинна була максимально наближатися до базових понять попередніх досліджень, котрі були покладені в основу нашої теоретичної перспективи.

Додаток Л

Критерії валідності результатів якісного дослідження

Якщо порівнювати кількісні методи дослідження з якісними (в даному контексті насамперед мова йде про вільне інтерв'ю), то перевагою останніх є краща внутрішня, екологічна та контекстуальна валідність. Мова йде про те, що, розмовляючи з досліджуваними про їхній досвід, дослідник чутливо налаштований на розуміння його «ніби з середини», і використовує почуте як точку відліку у своїх теоретичних припущеннях, що сприяє високій внутрішній валідності, як пише зокрема Дж. Маречек [195, с. 64]. Оскільки отримані результати добре вкорінені в контексті реального життя (як його сприймають та переживають досліджувані), зростає екологічна валідність [147, с. 8]. Контекстуальна валідність вказує на те, що у теорії, розробленій на основі якісного аналізу даних, може бути врахованою велика кількість релевантних ознак соціального контексту. Однак, оскільки самі по собі дані (числові чи текстові) нічого не означають, а отримують своє значення лише в інтерпретацій дослідника, тому у випадку якісних досліджень особливо важливими стають критерії того, що отримана інтерпретація є дійсно правдивою (валідною), тобто може претендувати на об'єктивне відображення дійсності. Існує спосіб перевірки валідності процедури та результатів якісного дослідження.

Якщо в кількісній методології мова йде про валідність, надійність та репрезентативність результатів, то в якісній парадигмі говорять про виправданість зроблених інтерпретацій та здатність їх до перенесення на ширший соціальний контекст [147, с. 78 – 87; 198; 169].

Результати вважаються виправданими, якщо є прозорими, зрозумілими та когерентними. Всі ці критерії вимагають стороннього погляду на зроблений аналіз, щоб уникнути ймовірного приписування помилкових інтерпретацій.

Прозорість результатів – це зрозумілість іншим науковцям, стороннім читачам, логіки всіх зроблених кроків на шляху досягнення остаточних висновків. Хоча зроблена інтерпретація – це лише один з можливих способів бачення досліджуваного феномену, однак спосіб її отримання має бути зрозумілим: читач має прослідкувати логіку пророблених кроків і зрозуміти їх. Якщо зроблені кроки є прозорими для читача – це означає, що отриманий результат є виправданим.

Зрозумілість результатів – це формулювання основних категорії та теоретичних конструктів доступною для розуміння мовою, яка має сенс як для інших науковців, так і досліджуваних.

Когерентність результатів – це можливість зорганізувати всі отримані данні, починаючи від конкретних цитат і закінчуючи теоретичними конструктами, в цілісний теоретичний наратив про досліджуваний феномен.

Перенесення – це здатність результатів, отриманих шляхом аналізу досвіду досліджуваних (в даному випадку дівчат – студенток юнацького віку), бути застосованими і для розуміння подібних феноменів (в даному випадку особливостей сепарації) і в інших людей, подібних за певними ознаками до групи досліджуваних (в даному випадку інших дівчат юнацького віку та молодих жінок). Здатність до перенесення результатів ґрунтується на тому, що в процесі аналізу конкретного досвіду досліджуваних здійснюється конструювання узагальнених теоретичних положень, які, з одного боку, наповнені конкретним досвідом досліджуваних, однак, з іншого, можуть зустрічатися і в досвіді інших людей.

Додаток М

Приклад обробки даних інтерв'ю:

Крок 4: поділ релевантного тексту на більш дрібні смислові частини, опис загальних теми

[1.1], [1.2]... - позначені частини

релевантного тексту та відповідні загальні теми.

Світлана, 10, 15.03.2008, ІФ

(ім'я, № інтерв'ю, дата, індивідуальний/груповий формат)

Релевантний текст	Загальні теми
<p>[1.1] Моя мама - то мій найкращий друг, тому що я їй буквально все розповідаю, як найкращій подрузі: і про хлопців, і про навчання. Не знаю, вона в мене найкраща подруга. Вона в мене знає все. Тому що я вважаю, що краще розповісти мамі, ніж якійсь сторонній людині.</p> <p>[1.2] Просто в мене були такі всякі різні ситуації, там завість, і тому подібне. Тому я практично все життя з мамою, і їй все розповідаю.</p> <p>[1.3] Я фактично їй все життя все розповідаю, просто вона всім цікавиться, цікавиться моїм життям, моїми стосунками з хлопцями, моїм навчанням всім, всім.</p> <p>[1.4] От буквально зараз я почала з хлопцем зустрічатися, то от коли приходжу після кожної зустрічі, то вона питає: «Ну що, ну як, де були?». От, то я їй розповідаю. Ну не так детально. Ну взагалі описую їй людину, щоб вона знала з ким я є, не боялася мене відпускати, отакого плану.</p> <p>[1.5] Мама мені ніколи не насаджує своєї думки. Вона може поради, але знає, що я завжди виберу і так зроблю, як мені подобається.</p> <p>[1.6] Моя мама розлучена з батьком, коли було розлучення, то вона дуже переживала як я до того буду ставитися, чи я не проти. Хоча мені тоді було 11 років. Але вона радилася зі мною, як з дорослою людиною, фактично ціле життя. Ставилася не як до дитини, а як до рівної собі. Слухає, моєї думки, вислуховує завжди.</p> <p>[1.7] То такий переломний момент в її житті і я була для неї важливою підтримкою. Вона мені, а я їй от так.</p>	<p>Я мамі довіряю, вона - мій найкращий друг [1.1]</p> <p>Я все життя мамі про все розповідаю [1.2]</p> <p>Мама виявляє щирий інтерес до моїх справ [1.3]</p> <p>Мені важливо тримати маму в контексті подій мого життя [1.4]</p> <p>Мама з повагою ставиться до моїх самостійних рішень: може поради, але не нав'язує власної думки [1.5]</p> <p>Мамі цікава моя думка, завжди вислуховує, все життя радиться зі мною як з рівною собі [1.6]</p> <p>Ми є підтримкою одна для одної [1.7]</p>

Крок 5: організація загальних тем в ключові ідеї

[1.1], [1.2]... - позначені загальні теми;

Яна, 9, 03.02.2008, ГФ

1,2,3... - позначені ключові ідеї.

(ім'я, № інтерв'ю, дата, індивідуальний/груповий формат)

Загальні теми	Ключові ідеї
<p>«До 10 років я була як лялька для мами, ходила за нею як хвіст» [1.1]</p> <p>«Після народження брата стала абсолютно самостійною у всьому» [1.2]</p> <p>«Після народження брата стала відповідальною не лише за себе, але і за нього» (<i>батьки обоє працювали</i>) [1.9]</p>	<p>1. З народження брата мама різко змінила своє ставлення до мене: від гіперопіки до визнання повної автономії.</p>
<p>«В нас з мамою абсолютно ділові стосунки: вона загалом цікавиться моїм життям, але без особливого емоційного відгуку» [1.7]</p> <p>«Спілкуюся з мамою про загальні речі «не по душам» [2.12]</p>	<p>2. В нас з мамою автономні, «ділові» стосунки.</p>
<p>«Мама відчуває себе повністю некомпетентною в моєму житті, тому уникає давати жодні поради» [3.1]</p> <p>«Мама абсолютно не контролює мене ні в чому» [1.8]</p> <p>«Мама повністю покладається на мою розважливість» [3.2]</p>	<p>3. Мама повністю визнає мою автономію</p>
<p>«Після народження брата відчуваю себе відповідальною не лише за себе, але і за нього» [1.2]</p> <p>«Більшість рішень приймаю сама» [1.5]</p> <p>«Я питаюся поради лише для підтримання розмови, все одно знаю, що буду вирішувати сама» [2.8]</p>	<p>4. Відчуваю себе повністю самостійною у власному житті.</p>
<p>«Хотілося би відчути більше контролю, участі мами в моєму житті» [1.11]</p>	<p>5. Брак материнської уваги.</p>

Крок 6: організація ключових ідей в основні категорії

1,2,3... - позначені ключові ідеї;

Оксана, 6, 14.10.2008, ГФ

А,Б,В... - позначені основні категорії.

(ім'я, № інтерв'ю, дата, індивідуальний/груповий формат)

Ключові ідеї	Основні категорії
<p>Мама:</p> <p>6. Хоча і визнає мою самостійність, однак схильна тривожитися за моє благополуччя, надмірно турбуватися про мене.</p> <p>7. Особливо цінує подібність між нами.</p> <p>8. Переживає фрустрацію, коли мої слова чи дії не відповідають її очікуванням.</p>	<p>А Заохочення мамою когнітивної та поведінкової залежності доньки.</p>
<p>9. Схильна втішати та підтримувати мене.</p> <p>10. Метушиться довкола моїх негараздів: недооцінювати мої сили та переоцінювати труднощі, пов'язані з ситуацією.</p>	<p>Б Заохочення емоційної близькості, як залежності від маминої підтримки та розради.</p>

Додаток Н

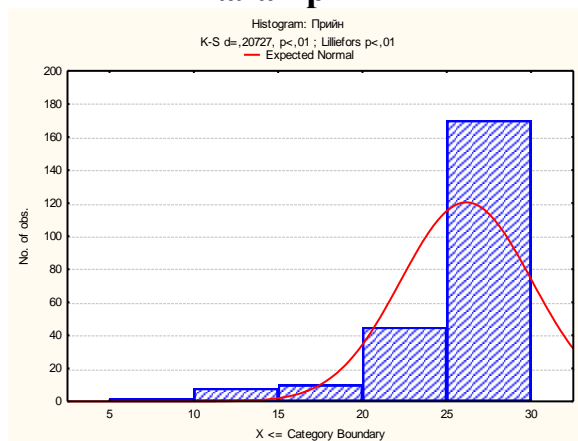
Розподіл даних за шкалами методики дослідження материнського ставлення О. І. Троянської

Статистичні показники розподілу

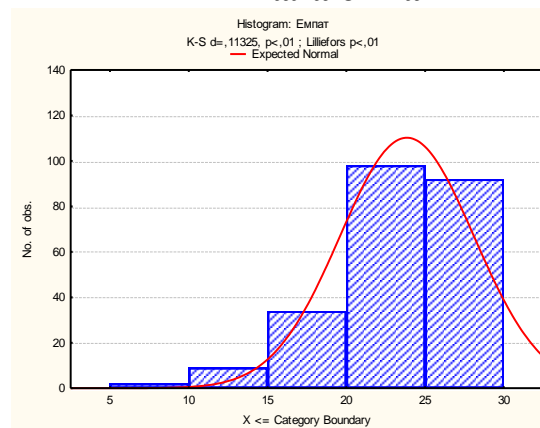
	Шкали	Мін.	Макс.	Сер.зн.	Мед.	Станд. відх.	Дисперсія
Основні шкали	Прийняття	10	30	26,1	27	3,8	15,1
	Емпатія	10	30	23,8	25	4,2	18
	Мала емоц. дистанція	10	30	20,2	21	3,9	15,5
	Співпраця	10	30	23,5	24	4	15,8
	Демокр. прийн. ріш.	11	27	18,9	19	2,7	7,5
	Конфліктність	9	28	17	17	3,3	11
	Заохочення автономії	14	30	25	26	3,5	12
	Вимогливість	9	30	20,2	21	3,8	14,3
	Моніторинг	12	30	23,4	24	4	16,5
	Контроль	8	29	18,7	19	4,3	18,6
	Авторитарність	6	27	14,8	14	4,5	20,4
	Здійснення заохочень	5	15	11,9	12	2,2	5,2
	Здійснення покарань	3	14	6	6	2	4,2
	Непослідовність	7	28	15,6	15	3,6	13,1
	Невпевненість	7	25	15,6	16	3,2	10,3
Дод. шка.	Задов. потреб дитини	10	30	24,4	25	3,7	13,8
	Неадекв. сприйняття образу дитини	6	27	13,9	13	4,2	17,9
	Поз. ставл. м-и до чол.	3	15	7,2	7	2,9	8,2
	Ворож. ст. м-и до чол.	3	15	11	12	3,3	10,6
	Заг. задов. стос.	6	30	23,2	25	5,7	33,2

Гістограми розподілу

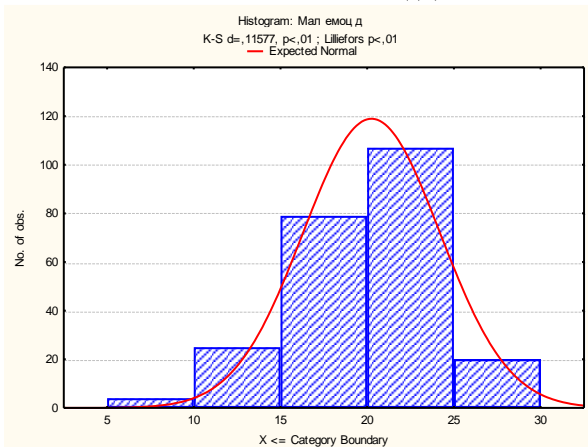
Шкала прийняття

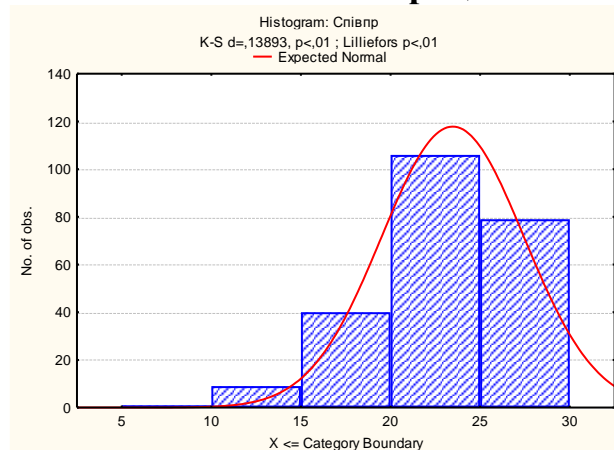
Шкала емпатії

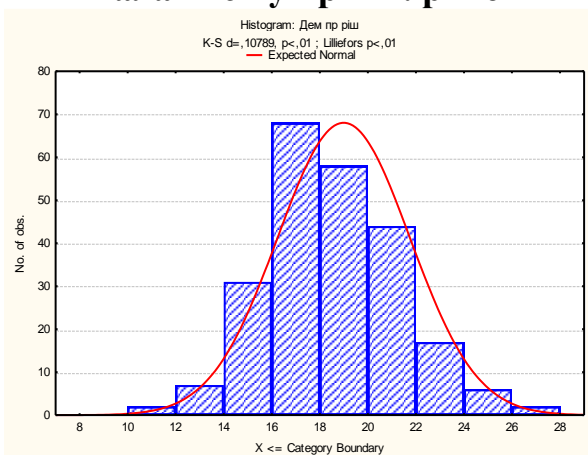
Шкала мал. емоц. дист.

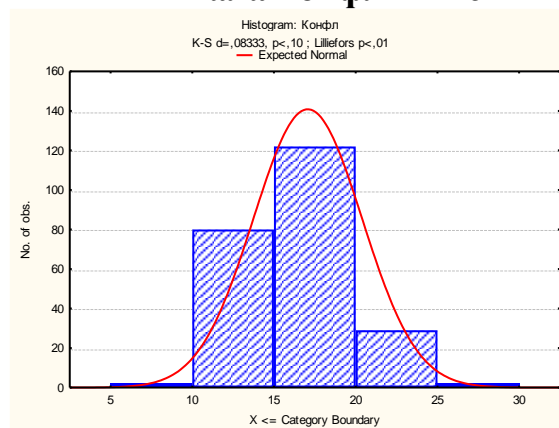
Шкала співпраці

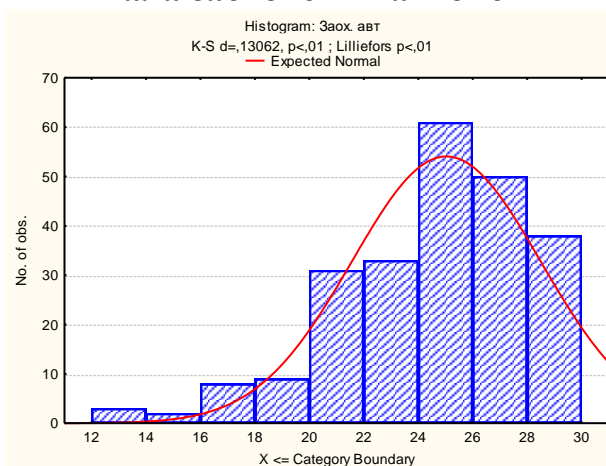
Шкала тиск у прийн. рішення

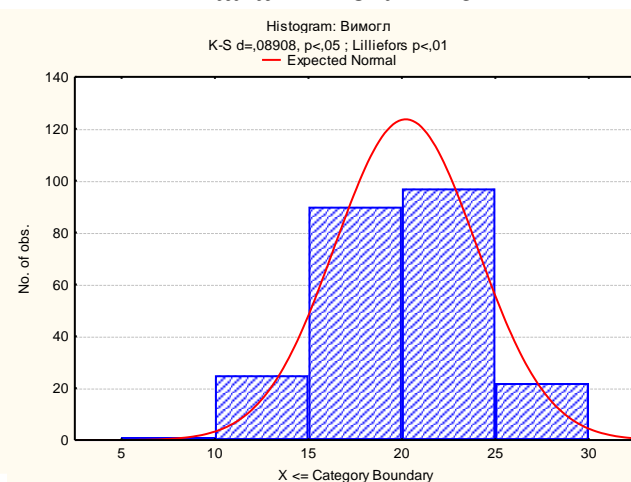
Шкала конфліктність

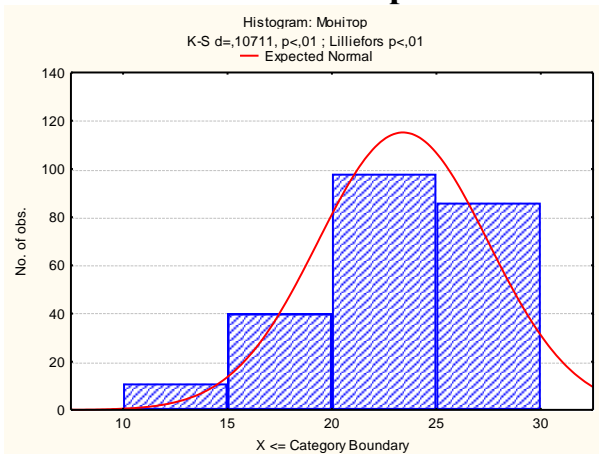
Шкала заохочення автономії

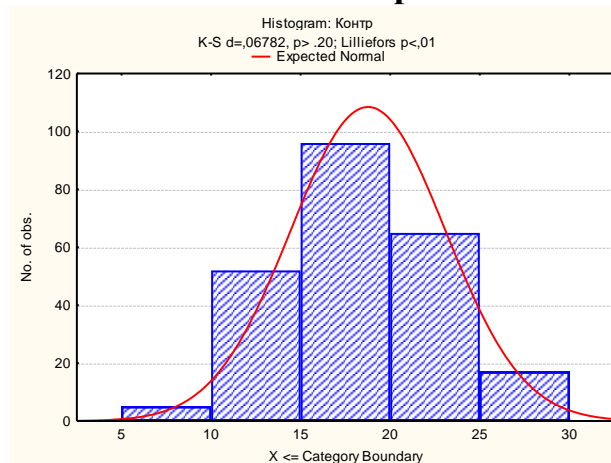
Шкала вимогливість

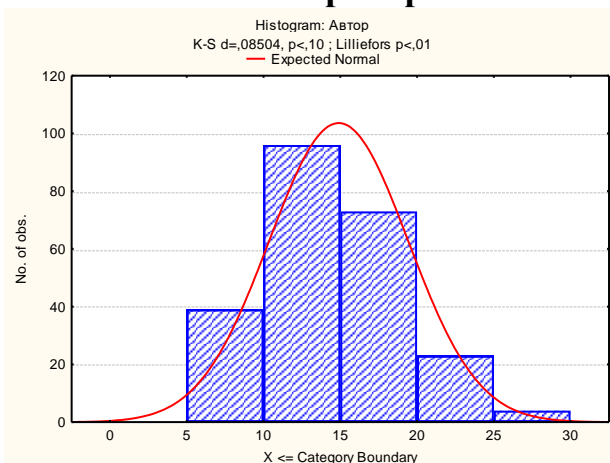
Шкала моніторинг

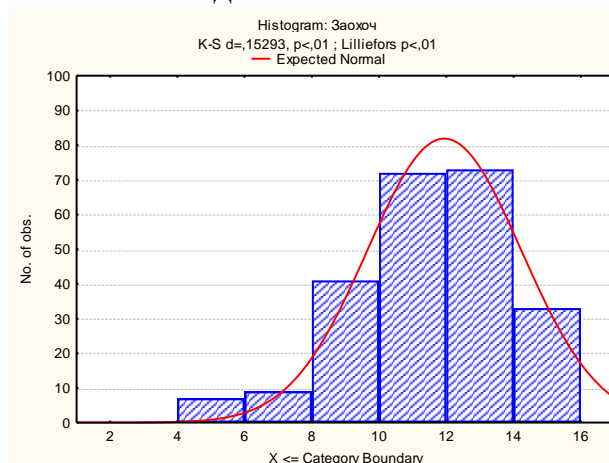
Шкала контролю

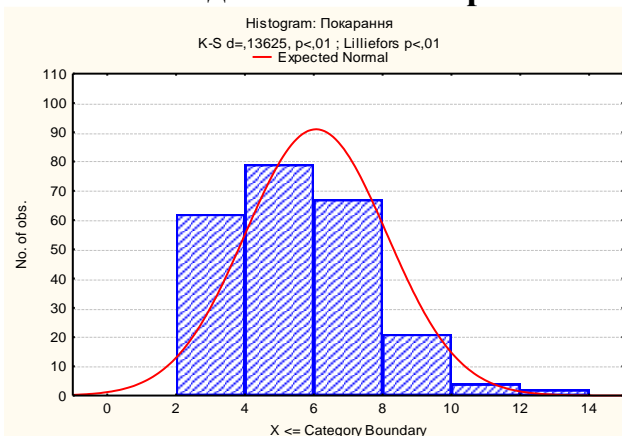
Шкала авторитарності

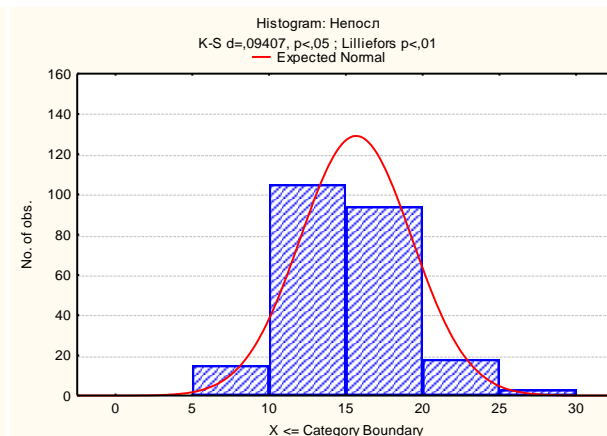
Шкала здійснення заохочення

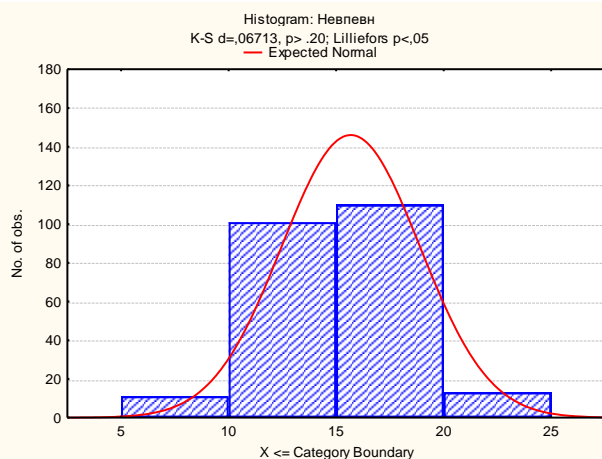
Шкала здійснення покарання

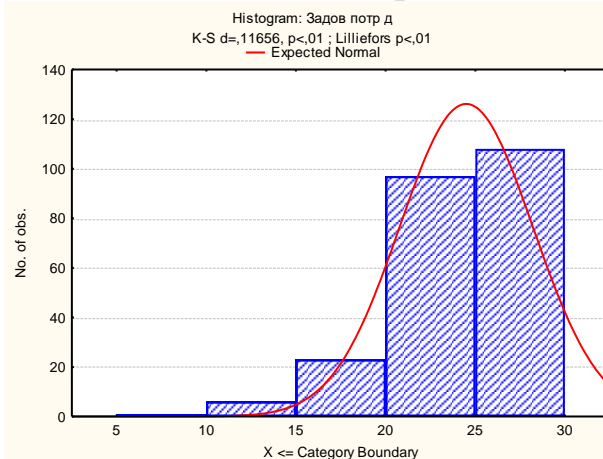
Шкала непосл.ставлення

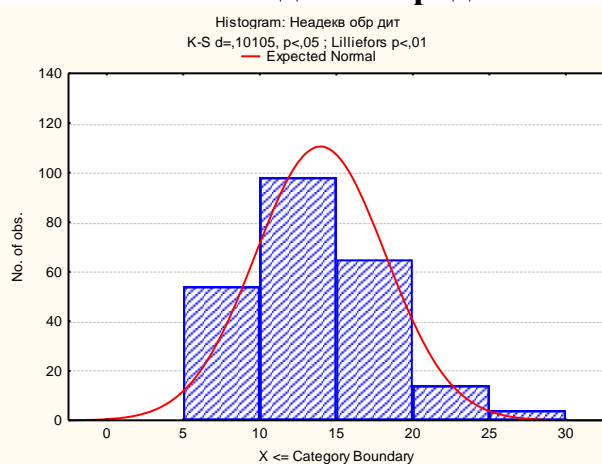
Шкала невпевненого ставлення

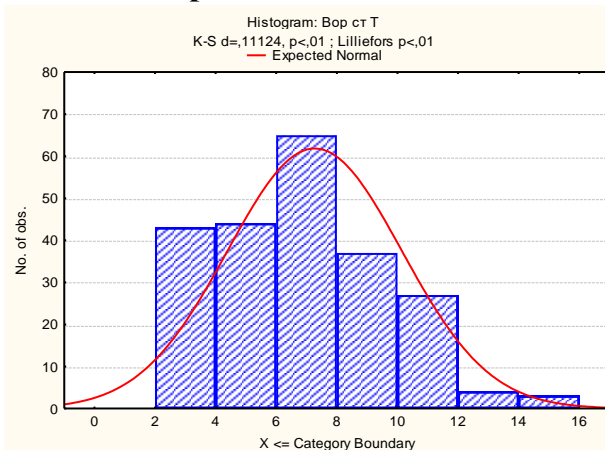
Шкала задовол. потреб дитини

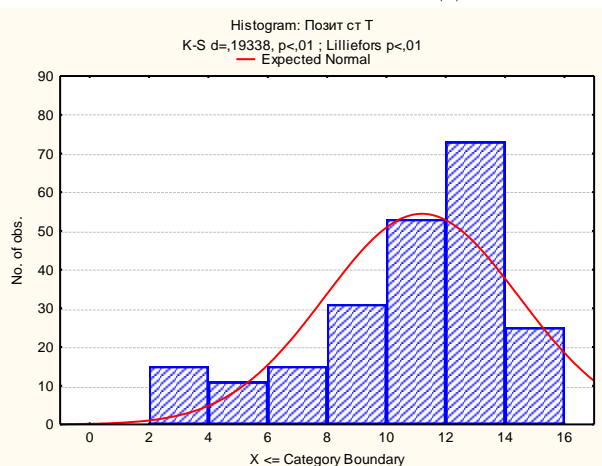
Шкала неадекв. обр. дит.

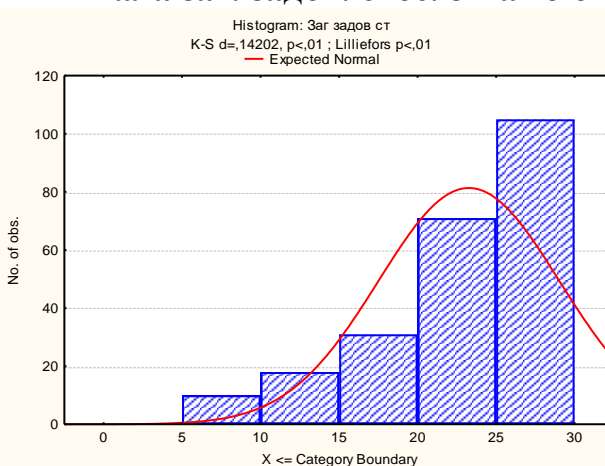
Шкала ворож. ставл. мами до батька

Шкала позит. ставл. мами до батька

Шкала заг. задов. стос. з мамою

Додаток П

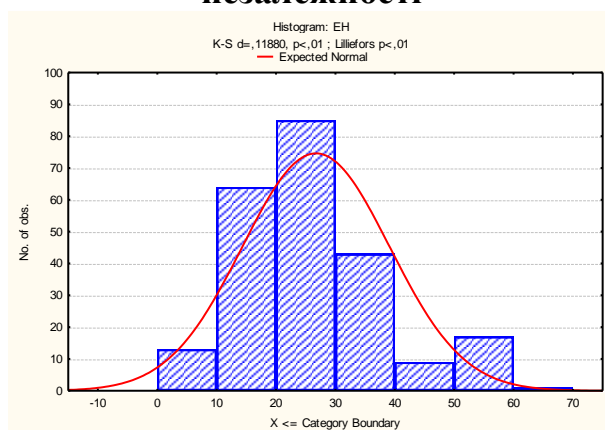
Розподіл даних за шкалами методики дослідження сепарації Дж. Хофмана

Статистичні показники розподілу

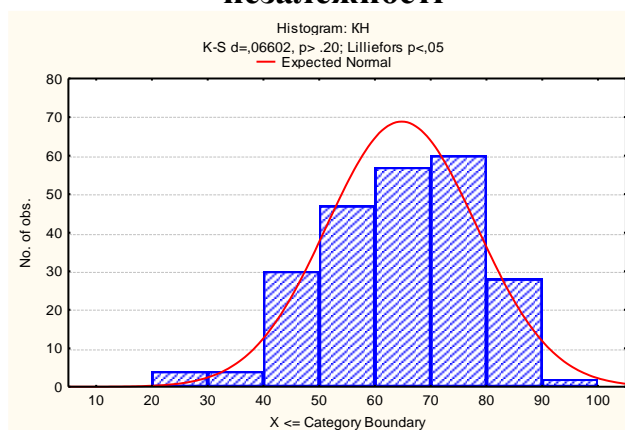
Шкали	Мін.	Макс.	Сер.зн.	Мед.	Станд відх.	Дисперсія
Емоційна незалежність	2	62	26,7	25	12,4	153,8
Конфліктна незалежність	21	91	64,8	66	13,4	180,7
Незалежність у ставленнях	2	55	22,4	22	10,5	110,4
Функціональна незалежність	3	54	25,7	25	9,5	90,5

Гістограми розподілу

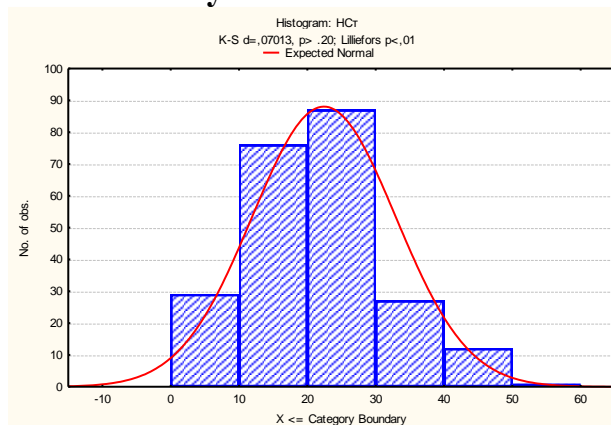
Шкала емоційної незалежності

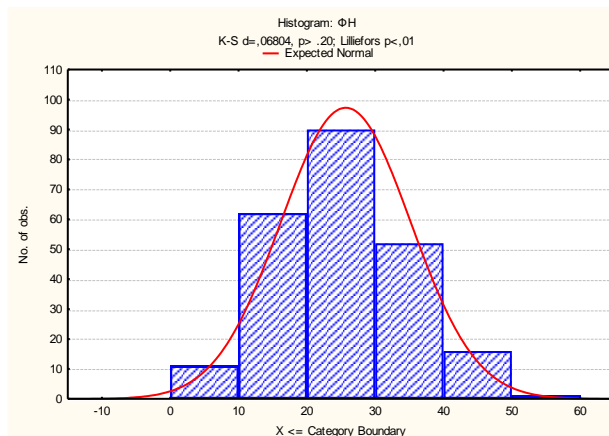
Шкала конфліктної незалежності

Шкала незалежності у ставленнях

Шкала функціональної незалежності

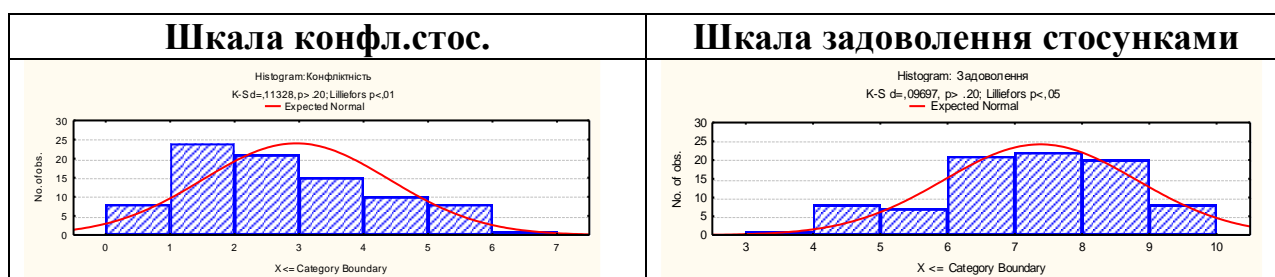
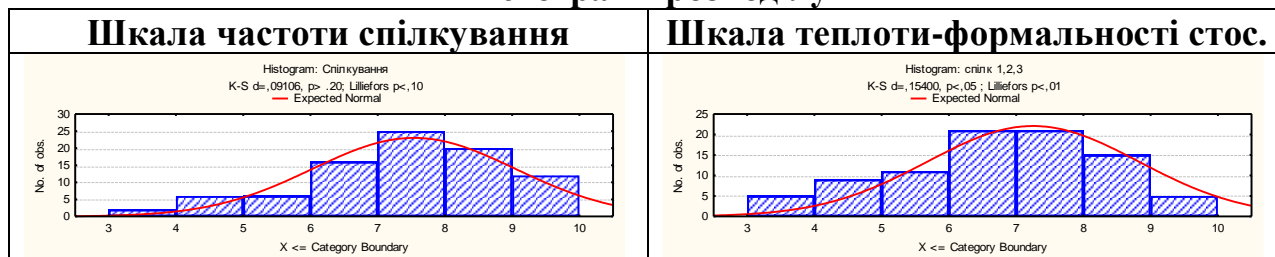
Додаток Р

Розподіл даних за шкалами лонгітюдного дослідження

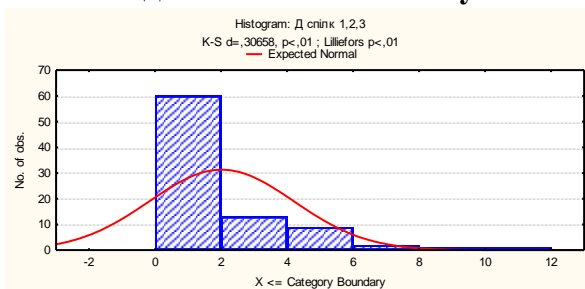
Статистичні показники розподілу

Шкали	Мін.	Макс.	Сер.зн.	Мед.	Станд відх.	Дисперсія
Частота спілкування	4	10	7,5	7,5	1,5	2,3
Дисп. част.спілк.	0	11	2,2	1,3	2,3	5,5
Теплота-форм. стос.	3	10	7,4	8	1,6	2,6
Дисп. тепл.-форм.стос.	0	10,3	2	1	2,5	6,5
Конфліктність стос.	1	6,1	2,9	2,8	1,4	2,1
Дисп.конфл.стос.	0	14,3	2,7	1,8	3	9,4
Задоволення стос.	4	10	7,4	7,4	1,4	2,1
Дисп.задовол.стос.	0	17,3	2,4	1,6	3	8,9
Я стрес	0	7,6	2	1,5	1,7	3,0
Дисп.Я стрес	0	33	4	1,9	5,6	31,4
М стрес	0	8,5	2	1,4	1,9	3,9
Дисп. М стрес	0	19,6	3,5	1,7	4,4	19,3
Псих.дист.	0	2,6	1,1	1	0,4	0,2
Дисп.псих.дист.	0	4,2	0,3	0,1	0,6	0,4

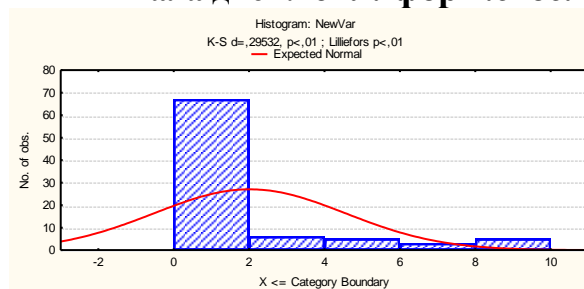
Гістограми розподілу

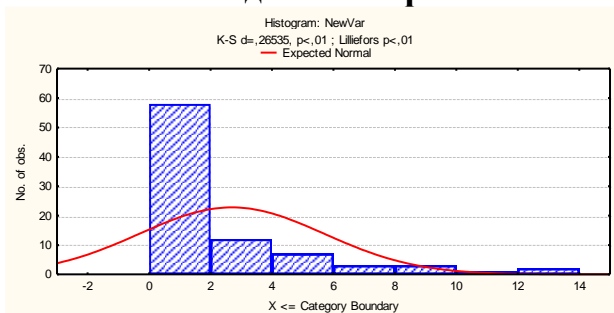
Шкала дисп. частоти спілкування

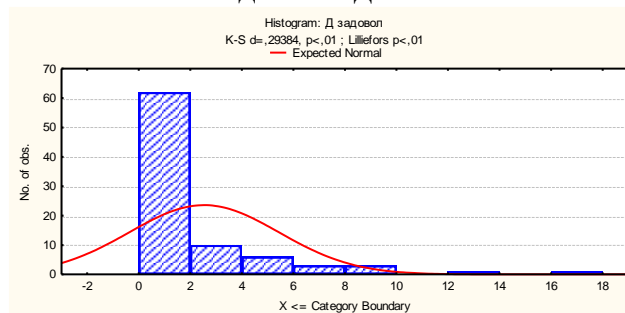
Шкала дисп.тепл.-форм.стос.

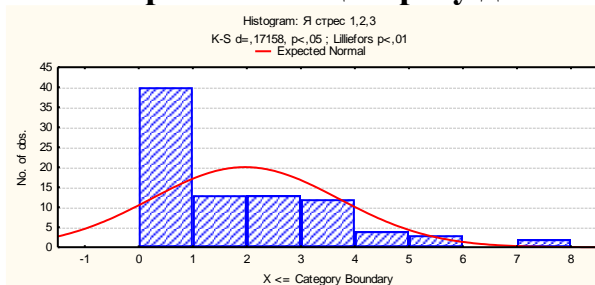
Шкала дисп. конфл.стос.

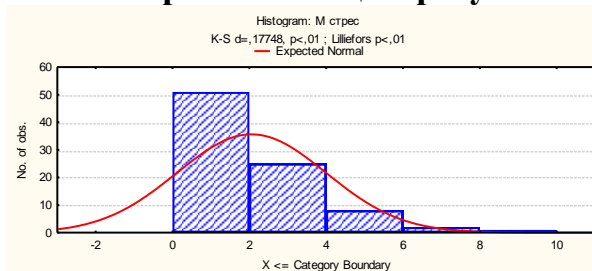
Шкала дисп.задовол. стос.

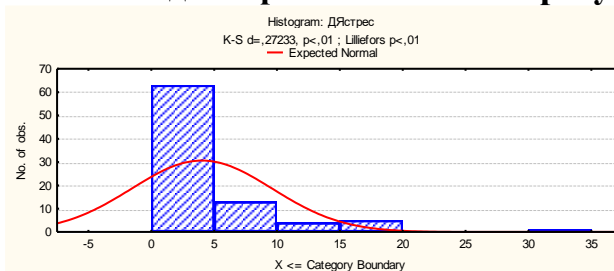
Шкала рівень емоц. стресу доньки

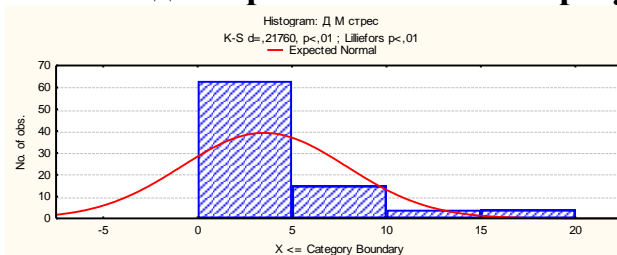
Шкала рівень емоц. стресу мами

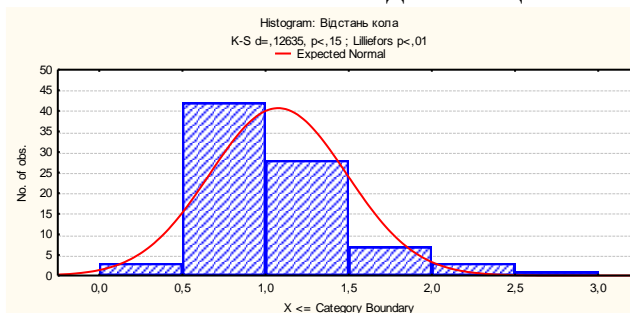
Шкала дисп. рівня власного стресу

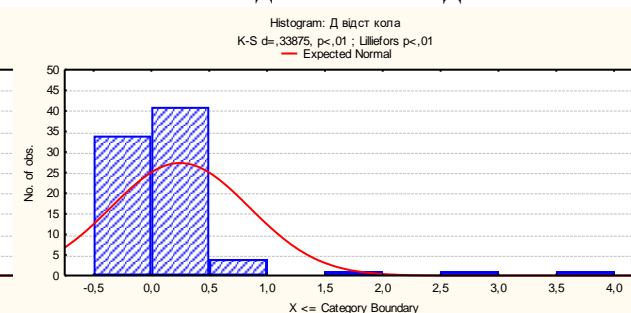
Шкала дисп. рівня маминого стресу

Шкала психічної дистанції

Шкала дисп. псих. дист.

Додаток С

**Результати порівняння особливостей материнського ставлення
дівчат з різних кластерів за тестом Шеффе**

Шкала прийняття $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,033892	0,000000	0,000108	0,000000
Кластер 2	0,033892		0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000000		0,937242	0,000000
Кластер 3	0,000108	0,000000	0,937242		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала емпатії $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,026928	0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 2	0,026928		0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000000		0,992852	0,000000
Кластер 3	0,000000	0,000000	0,992852		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала емоційної дистанції $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,921316	0,000017	0,000000	0,000002
Кластер 2	0,921316		0,000004	0,000000	0,000452
Кластер 4	0,000017	0,000004		0,004349	0,000000
Кластер 3	0,000000	0,000000	0,004349		0,000000
Кластер 5	0,000002	0,000452	0,000000	0,000000	

Шкала співпраці $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,294947	0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 2	0,294947		0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000000		0,997116	0,000000
Кластер 3	0,000000	0,000000	0,997116		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала заохочення автономії $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,000001	0,000026	0,933343	0,000000
Кластер 2	0,000001		0,000000	0,000000	0,002073
Кластер 4	0,000026	0,000000		0,002687	0,000000
Кластер 3	0,933343	0,000000	0,002687		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,002073	0,000000	0,000000	

Шкала моніторингу

 $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,178527	0,000000	0,000000	0,000005
Кластер 2	0,178527		0,000061	0,000944	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000061		0,991555	0,000000
Кластер 3	0,000000	0,000944	0,991555		0,000000
Кластер 5	0,000005	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала заохочення

 $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,996530	0,000004	0,000028	0,000000
Кластер 2	0,996530		0,000015	0,000065	0,000004
Кластер 4	0,000004	0,000015		0,999988	0,000000
Кластер 3	0,000028	0,000065	0,999988		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000004	0,000000	0,000000	

Шкала задоволення потреб дитини

 $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,052378	0,000000	0,000186	0,000000
Кластер 2	0,052378		0,000000	0,000000	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000000		0,014320	0,000000
Кластер 3	0,000186	0,000000	0,014320		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала вимогливості

 $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,000047	0,943718	0,000000	0,563108
Кластер 2	0,000047		0,000825	0,012375	0,119251
Кластер 4	0,943718	0,000825		0,000000	0,895895
Кластер 3	0,000000	0,012375	0,000000		0,000000
Кластер 5	0,563108	0,119251	0,895895	0,000000	

Шкала контролю

 $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,000000	0,073728	0,000000	0,172950
Кластер 2	0,000000		0,000000	0,533979	0,000004
Кластер 4	0,073728	0,000000		0,000000	0,999777
Кластер 3	0,000000	0,533979	0,000000		0,000000
Кластер 5	0,172950	0,000004	0,999777	0,000000	

Шкала авторитарності

p≤0,05

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,000000	0,464708	0,000000	0,000000
Кластер 2	0,000000		0,000000	0,999416	0,999998
Кластер 4	0,464708	0,000000		0,000000	0,000000
Кластер 3	0,000000	0,999416	0,000000		0,998853
Кластер 5	0,000000	0,999998	0,000000	0,998853	

Шкала непослідовності

p≤0,05

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,786433	0,084130	0,000004	0,017413
Кластер 2	0,786433		0,006039	0,007564	0,351832
Кластер 4	0,084130	0,006039		0,000000	0,000002
Кластер 3	0,000004	0,007564	0,000000		0,817422
Кластер 5	0,017413	0,351832	0,000002	0,817422	

Шкала невпевненості

p≤0,05

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,796653	0,987126	0,083080	0,965670
Кластер 2	0,796653		0,512934	0,781679	0,997332
Кластер 4	0,987126	0,512934		0,018675	0,824747
Кластер 3	0,083080	0,781679	0,018675		0,620780
Кластер 5	0,965670	0,997332	0,824747	0,620780	

Шкала тиску у прийнятті рішень

p≤0,05

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,906047	0,872897	0,000000	0,795848
Кластер 2	0,906047		0,999999	0,000034	0,392000
Кластер 4	0,872897	0,999999		0,000001	0,312799
Кластер 3	0,000000	0,000034	0,000001		0,000000
Кластер 5	0,795848	0,392000	0,312799	0,000000	

Шкала конфліктності

p≤0,05

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,108904	0,679960	0,000003	0,000912
Кластер 2	0,108904		0,002451	0,195634	0,568865
Кластер 4	0,679960	0,002451		0,000000	0,000005
Кластер 3	0,000003	0,195634	0,000000		0,994842
Кластер 5	0,000912	0,568865	0,000005	0,994842	

Шкала покарання $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,000005	0,780515	0,000008	0,000000
Кластер 2	0,000005		0,000000	0,992261	0,787028
Кластер 4	0,780515	0,000000		0,000000	0,000000
Кластер 3	0,000008	0,992261	0,000000		0,489080
Кластер 5	0,000000	0,787028	0,000000	0,489080	

Шкала неадекватного образу дитини $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,109888	0,000675	0,041600	0,000000
Кластер 2	0,109888		0,000000	0,999917	0,000311
Кластер 4	0,000675	0,000000		0,000000	0,000000
Кластер 3	0,041600	0,999917	0,000000		0,000192
Кластер 5	0,000000	0,000311	0,000000	0,000192	

Шкала ворожого ставлення матері до чоловіка $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,947049	0,119442	0,805477	0,032070
Кластер 2	0,947049		0,034405	0,998642	0,258740
Кластер 4	0,119442	0,034405		0,006628	0,000012
Кластер 3	0,805477	0,998642	0,006628		0,352752
Кластер 5	0,032070	0,258740	0,000012	0,352752	

Шкала позитивного ставлення матері до чоловіка $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,998447	0,846202	0,670851	0,369582
Кластер 2	0,998447		0,756951	0,583523	0,618138
Кластер 4	0,846202	0,756951		0,994968	0,062013
Кластер 3	0,670851	0,583523	0,994968		0,036659
Кластер 5	0,369582	0,618138	0,062013	0,036659	

Шкала загального задоволення стосунками $p \leq 0,05$

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 4	Кластер 3	Кластер 5
Кластер 1		0,216896	0,000000	0,007688	0,000000
Кластер 2	0,216896		0,000000	0,000004	0,000000
Кластер 4	0,000000	0,000000		0,271082	0,000000
Кластер 3	0,007688	0,000004	0,271082		0,000000
Кластер 5	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Додаток Т

Описи відмінних типів материнського ставлення до автономії доньки

Тип 1 (визнання автономії)

Мама з довірою ставиться до моєї самостійності, не проти, щоб я сама вирішувала більшість справ особистого життя, як от їхати чи не їхати десь відпочивати з друзями, зустрічатися чи ні з хлопцем, як одягатися, як витратити особисті кошти і тому подібне. У серйозних питаннях вона може щось порадити, однак визнає мою власну відповідальність за прийняті рішення. Буває, що вона радиться зі мною як з дорослою. В нас є спільні справи та захоплення, які нам обом приносять задоволення. В мене є відчуття, що вона мене розуміє.

Тип 2 (заохочення залежності)

Мама сильно турбується про моє благополуччя, що б я раптом не була голодна, не захворіла, добре вчилася і т.д. Вона любить мені давати поради, який одяг краще купити, як розпланувати час тощо, хоча і визнає мою самостійність. Також вона особливо цінує подібність між нами, і почувається особливо ніяково, якщо мої слова чи поведінка не відповідає її очікуванням. Може журити, просити так більше не робити, ображатися, але це досить швидко минає. У непростих ситуаціях вона мене підтримує та втішає. Буває, що її переживань за мене буває забагато.

Тип 3 (невизнання автономії)

Мама часто втручається в мої особисті справи, висловлює свою критичну думку про те, як я себе поведжу, що роблю і т.д. Вона схильна ігнорувати моє бачення тої чи іншої проблеми, натомість зосереджена на тому, щоб довести мені власну позицію. Якщо я продовжую наполягати на власному бажанні щось зробити, то вона може сприйняти це як особисту

образу. В нас досить мало спільних інтересів, захоплень та справ, мені набагато цікавіше проводити час з друзями. В мене немає відчуття, що вона мене розуміє.

Тип 4 (надмірне заохочення незалежності)

Мама з довірою ставиться до моєї самостійності. Часто наголошує на тому, що це є моє особисте життя, тому більшість рішень щодо нього я маю приймати сама. Навіть коли я буваю особливо розгубленою і хочу почути її думку, пораду, вона продовжує апелювати до мого власного рішення. Вона радиться зі мною як з дорослою у досить серйозних життєвих питаннях. Коли я розповідаю мамі про свої досить глибокі переживання, вона схильна не надавати їм вагомого значення, переважно знецінює їх, змінювати тему розмови.

Тип 5 (непослідовне материнське ставлення)

Мама ніколи не виявляла особливого інтересу до моїх справ, наприклад, що стосувалося навчання в школі, однак вона завжди очікувала, що я буду добре вчитися. Вона може нав'язувати мені власні уявлення щодо того, як я маю думати та чинити, при цьому ігноруючи мої справжні потреби та бажання. Якщо я не роблю того, що вона від мене очікує, то може сильно злитися, ображатися, тиснути на почуття провини, сказати, що я невдячна і т.д. Переважно я не можу звернутися до неї за допомогою, оскільки вона вважає, що моє життя – мій особистий клопіт. У ситуаціях, коли мені емоційно зле, схильна не надавати вагомого значення моїм переживанням.

Додаток У

**Порівняння за тестом Шеффе результатів дівчат з різних груп
за шкалами лонгітюдного дослідження**

НЗ – надмірне заохочення автономії;

Н – невизнання; В – визнання;

НВ – неповне визнання; НС – непослідовне ставлення.

$p \leq 0,05$

Шкала частоти спілкування					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,771179	0,000002	0,000042	0,384808
Невизнання	0,771179		0,001234	0,007999	0,036577
Визнання	0,000002	0,001234		0,999230	0,000000
Неповн. визн.	0,000042	0,007999	0,999230		0,000000
Непосл. ставл.	0,384808	0,036577	0,000000	0,000000	

Шкала емоційної близькості					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,289891	0,001684	0,110496	0,000011
Невизнання	0,289891		0,000000	0,000112	0,023245
Визнання	0,001684	0,000000		0,820474	0,000000
Неповн. визн.	0,110496	0,000112	0,820474		0,000000
Непосл. ставл.	0,000011	0,023245	0,000000	0,000000	

Шкала конфліктності					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,041786	0,999412	0,999152	0,001531
Невизнання	0,041786		0,032926	0,051784	0,606204
Визнання	0,999412	0,032926		0,999999	0,000303
Неповн. визн.	0,999152	0,051784	0,999999		0,000710
Непосл. ставл.	0,001531	0,606204	0,000303	0,000710	

Шкала задоволення стосунками					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,903461	0,016479	0,235575	0,089658
Невизнання	0,903461		0,000528	0,027313	0,459055
Визнання	0,016479	0,000528		0,921076	0,000001
Неповн. визн.	0,235575	0,027313	0,921076		0,000105
Непосл. ставл.	0,089658	0,459055	0,000001	0,000105	

Шкала психічної дистанції					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,160562	0,999553	0,830499	0,000000
Невизнання	0,160562		0,200677	0,009010	0,000000
Визнання	0,999553	0,200677		0,682413	0,000000
Неповн. визн.	0,830499	0,009010	0,682413		0,000000
Непосл. ставл.	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала дисперсії психічної дистанції					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		1,000000	0,985861	0,844025	0,000034
Невизнання	1,000000		0,990913	0,840064	0,000047
Визнання	0,985861	0,990913		0,511933	0,000001
Неповн. визн.	0,844025	0,840064	0,511933		0,002694
Неполн. ставл.	0,000034	0,000047	0,000001	0,002694	

Шкала Я стрес					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,885496	0,792023	0,762509	0,954961
Невизнання	0,885496		0,215430	0,220723	0,999928
Визнання	0,792023	0,215430		0,999918	0,405398
Неповн. визн.	0,762509	0,220723	0,999918		0,392411
Неполн. ставл.	0,954961	0,999928	0,405398	0,392411	

Шкала М стрес					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,977938	0,477311	0,999791	0,180504
Невизнання	0,977938		0,166684	0,945634	0,473743
Визнання	0,477311	0,166684		0,617297	0,001344
Неповн. визн.	0,999791	0,945634	0,617297		0,134089
Неполн. ставл.	0,180504	0,473743	0,001344	0,134089	

Шкала дисперсія Я стрес					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,996074	0,325245	0,995644	0,012398
Невизнання	0,996074		0,591134	1,000000	0,004353
Визнання	0,325245	0,591134		0,598164	0,000005
Неповн. визн.	0,995644	1,000000	0,598164		0,004210
Неполн. ставл.	0,012398	0,004353	0,000005	0,004210	

Шкала дисперсія М стрес					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,876337	0,024639	0,981943	0,317660
Невизнання	0,876337		0,327614	0,994903	0,048594
Визнання	0,024639	0,327614		0,139345	0,000040
Неповн. визн.	0,981943	0,994903	0,139345		0,122381
Неполн. ставл.	0,317660	0,048594	0,000040	0,122381	

Шкала дисперсії частоти спілкування					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,068868	0,260508	0,002057	0,220362
Невизнання	0,068868		0,942907	0,845179	0,000093
Визнання	0,260508	0,942907		0,335966	0,000646
Неповн. визн.	0,002057	0,845179	0,335966		0,000001
Неполн. ставл.	0,220362	0,000093	0,000646	0,000001	

Шкала дисперсії теплоти стосунків					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,999526	0,377069	0,998054	0,990025
Невизнання	0,999526		0,266845	0,985820	0,998720
Визнання	0,377069	0,266845		0,606634	0,247240
Неповн. визн.	0,998054	0,985820	0,606634		0,948453
Непол. ставл.	0,990025	0,998720	0,247240	0,948453	

Шкала дисперсії конфліктності					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,999629	0,338488	0,997875	0,002579
Невизнання	0,999629		0,489590	0,986408	0,005914
Визнання	0,338488	0,489590		0,189742	0,020255
Неповн. визн.	0,997875	0,986408	0,189742		0,000973
Непол. ставл.	0,002579	0,005914	0,020255	0,000973	

Шкала дисперсії задоволення стосунками					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,474013	0,996994	0,974950	0,999998
Невизнання	0,474013		0,636421	0,849877	0,574850
Визнання	0,996994	0,636421		0,998317	0,996764
Неповн. визн.	0,974950	0,849877	0,998317		0,978352
Непол. ставл.	0,999998	0,574850	0,996764	0,978352	

Додаток Ф

Результати кореляційного та факторного аналізу шкал
лонгітюдного дослідження для дівчат з різник груп окремо та загалом

Результати дівчат з визнанням автономії

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	-0,784620	0,436691
Теплі стос.	-0,839637	0,390025
Конфліктн.	0,472336	0,166966
Задов.ст.	-0,867088	0,245864
Я стрес	0,118425	-0,949814
М стрес	0,037673	-0,943761
Псих. дист.	-0,447800	-0,273326
Expl.Var	2,511529	2,298684
Prp.Totl	0,358790	0,328383

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,241979	46,31398	3,241979	46,31398
2	1,568235	22,40335	4,810213	68,71733

p≤0,05

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,000000	0,878818	-0,438710	0,746158	-0,449553	-0,422793	0,052647
Теплі стос.	0,878818	1,000000	-0,330107	0,854700	-0,490679	-0,402145	0,032852
Конфлікт.	-0,438710	-0,330107	1,000000	-0,437562	0,115748	0,106215	-0,230139
Задов.ст.	0,746158	0,854700	-0,437562	1,000000	-0,407445	-0,268306	0,188754
Я стрес	-0,449553	-0,490679	0,115748	-0,407445	1,000000	0,846680	0,058291
М стрес	-0,422793	-0,402145	0,106215	-0,268306	0,846680	1,000000	0,003444
Псих. дист.	0,052647	0,032852	-0,530139	0,488754	0,058291	0,003444	1,000000

Результати дівчат з невизнанням автономії

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	-0,880595	-0,404004
Теплі стос.	-0,942047	-0,193687
Конфліктність	0,801004	0,365370
Задов.ст.	-0,915094	-0,318643
Я стрес	0,370628	0,889460
М стрес	0,190985	0,857483
Псих. дист.	0,338427	0,768014
Expl.Var	3,430277	2,552023
Prp.Totl	0,490040	0,364575

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	4,917683	70,25262	4,917683	70,25262
2	1,064618	15,20882	5,982301	85,46144

p≤0,05

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,000000	0,903822	-0,748153	0,920617	-0,727217	-0,487053	-0,590410
Теплі стос.	0,903822	1,000000	-0,671799	0,872617	-0,508005	-0,356350	-0,445759
Конфліктність	-0,748153	-0,671799	1,000000	-0,744929	0,654982	0,280788	0,580694
Задов.ст.	0,920617	0,872617	-0,744929	1,000000	-0,641057	-0,443693	-0,466864
Я стрес	-0,727217	-0,508005	0,654982	-0,641057	1,000000	0,762316	0,680413
М стрес	-0,487053	-0,356350	0,280788	-0,443693	0,762316	1,000000	0,515133
Псих. дист.	-0,590410	-0,445759	0,580694	-0,466864	0,680413	0,515133	1,000000

Результати дівчат з надмірним заохоченням незалежності

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	-0,654436	-0,102372
Теплі стос.	-0,929129	-0,199998
Конфліктн.	0,672474	-0,117726
Задовол.ст.	-0,760775	-0,504345
Я стрес	-0,002655	0,879096
М стрес	0,073209	0,613710
Псих. дист.	0,155180	0,676736
Expl.Var	2,352014	1,926123
Prp.Totl	0,336002	0,275160

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,875485	41,07835	2,875485	41,07835
2	1,402652	20,03789	4,278137	61,11624

$p \leq 0,05$

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,000000	0,349616	-0,080746	0,401348	0,090062	-0,082556	-0,140423
Теплі стос.	0,349616	1,000000	-0,721504	0,736462	-0,117127	-0,346736	-0,219111
Конфліктність	-0,080746	-0,721504	1,000000	-0,368448	-0,029046	0,322062	-0,032075
Задовол.ст.	0,401348	0,736462	-0,368448	1,000000	-0,232486	-0,342011	-0,548657
Я стрес	0,090062	-0,117127	-0,029046	-0,232486	1,000000	0,592615	0,309365
М стрес	-0,082556	-0,346736	0,322062	-0,342011	0,592615	1,000000	0,044630
Псих. дист.	-0,140423	-0,219111	-0,032075	-0,548657	0,309365	0,044630	1,000000

Результати дівчат з заохоченням залежності

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	0,037689	0,899263
Теплі стос.	0,141270	0,943426
Конфліктність	-0,746766	-0,182626
Задовол.ст.	0,615943	0,268654
Я стрес	-0,883414	0,022376
М стрес	-0,848665	0,205548
Псих. дист.	-0,519014	-0,268817
Expl.Var	2,728450	1,919266
Prp.Totl	0,389779	0,274181

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,902968	41,47098	2,902968	41,47098
2	1,744748	24,92497	4,647717	66,39595

$p \leq 0,05$

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,000000	0,804015	-0,252023	0,252561	-0,096955	0,021317	0,029686
Теплі стос.	0,804015	1,000000	-0,331256	0,374466	-0,166047	-0,090050	-0,347853
Конфліктність	-0,252023	-0,331256	1,000000	-0,368973	0,475186	0,420538	0,218523
Задовол.ст.	0,252561	0,374466	-0,368973	1,000000	-0,314248	-0,429682	0,013814
Я стрес	-0,096955	-0,166047	0,475186	-0,314248	1,000000	0,721278	0,205921
М стрес	0,021317	-0,090050	0,420538	-0,429682	0,721278	1,000000	0,017415
Псих. дист.	0,029686	-0,347853	0,218523	0,013814	0,205921	0,017415	1,000000

Результати дівчат з непослідовним материнським ставленням

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	0,469897	0,736004
Теплі стос.	0,874837	0,305868
Конфліктність	-0,822544	0,420530
Задовол.ст.	0,910698	-0,235123
Я стрес	-0,590787	-0,271426
М стрес	-0,148991	0,827877
Псих. дист.	-0,008236	0,839525
Expl.Var	2,863390	2,331241
Prp.Totl	0,409056	0,333034

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	2,876183	41,08833	2,876183	41,08833
2	2,318448	33,12069	5,194631	74,20902

$p \leq 0,05$

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,000000	0,507882	-0,059545	0,189142	-0,147111	0,480702	0,469250
Теплі стос.	0,507882	1,000000	-0,566434	0,678322	-0,496503	0,028021	0,154545
Конфліктність	-0,059545	-0,566434	1,000000	-0,874126	0,251748	0,346761	0,345455
Задовол. стос.	0,189142	0,678322	-0,874126	1,000000	-0,461538	-0,234676	-0,045455
Я стрес	-0,147111	-0,496503	0,251748	-0,461538	1,000000	0,140105	-0,154545
М стрес	0,480702	0,028021	0,346761	-0,234676	0,140105	1,000000	0,592257
Псих. дист.	0,469250	0,154545	0,345455	-0,045455	-0,154545	0,592257	1,000000

Результати всіх дівчат загалом

	Фактор 1	Фактор 2
Спілкування	-0,843244	-0,099776
Теплі стос.	0,924794	0,168553
Конфліктність	-0,640740	-0,274327
Задовол.ст.	-0,844710	-0,298254
Я стрес	0,204550	0,847958
М стрес	0,118101	0,915752
Псих. дист.	0,353259	0,450933
Expl.Var	2,870967	1,963551
Prp.Totl	0,410138	0,280507

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,615128	51,64468	3,615128	51,64468
2	1,219390	17,41986	4,834518	69,06454

$p \leq 0,01$

	Спілк	Тепл ст	Конфл	Задовол	Я стрес	М стрес	Пс. дист
Спілкування	1,00	0,79	-0,35	0,66	-0,35	-0,22	-0,25
Теплі стос.	0,79	1,00	-0,54	0,79	-0,36	-0,27	-0,37
Конфліктність	-0,35	-0,54	1,00	-0,58	0,26	0,32	0,36
Задовол. стос.	0,66	0,79	-0,58	1,00	-0,42	-0,39	-0,33
Я стрес	-0,35	-0,36	0,26	-0,42	1,00	0,69	0,26
М стрес	-0,22	-0,27	0,32	-0,39	0,69	1,00	0,35
Псих. дист.	-0,25	-0,37	0,36	-0,33	0,36	0,35	1,00

Додаток X

**Порівняння за тестом Шеффе результатів дівчат з різних груп
за шкалами методики дослідження сепарації Дж. Хофмана**

$p \leq 0,05$

Шкала емоційної незалежності					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,990943	0,015837	0,000008	0,000000
Невизнання	0,990943		0,011892	0,000013	0,000000
Визнання	0,015837	0,011892		0,308116	0,000000
Неповн. визн.	0,000008	0,000013	0,308116		0,000000
Непол. ставл.	0,000000	0,000000	0,000000	0,000000	

Шкала конфліктної незалежності					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,000004	0,999812	0,000001	0,000000
Невизнання	0,000004		0,000001	0,999985	0,366905
Визнання	0,999812	0,000001		0,000000	0,000000
Неповн. визн.	0,000001	0,999985	0,000000		0,266343
Непол. ставл.	0,000000	0,366905	0,000000	0,266343	

Шкала функціональної незалежності					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,033059	0,001387	0,000000	0,040293
Невизнання	0,033059		0,993768	0,024957	0,000005
Визнання	0,001387	0,993768		0,030939	0,000000
Неповн. визн.	0,000000	0,024957	0,030939		0,000000
Непол. ставл.	0,040293	0,000005	0,000000	0,000000	

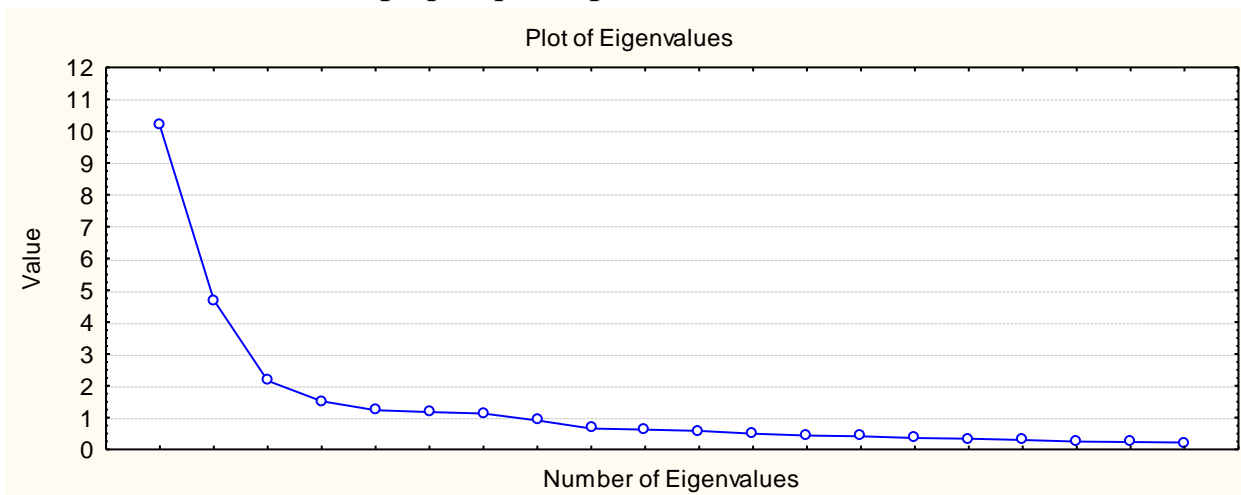
Шкала незалежності у ставленнях					
	НЗ	Н	В	НВ	НС
Надм. заохоч.		0,989314	0,416878	0,219646	0,000104
Невизнання	0,989314		0,264172	0,133948	0,002737
Визнання	0,416878	0,264172		0,991276	0,000000
Неповн. визн.	0,219646	0,133948	0,991276		0,000000
Непол. ставл.	0,000104	0,002737	0,000000	0,000000	

Додаток Ш
Результати факторного аналізу шкал сепарації
та материнського ставлення

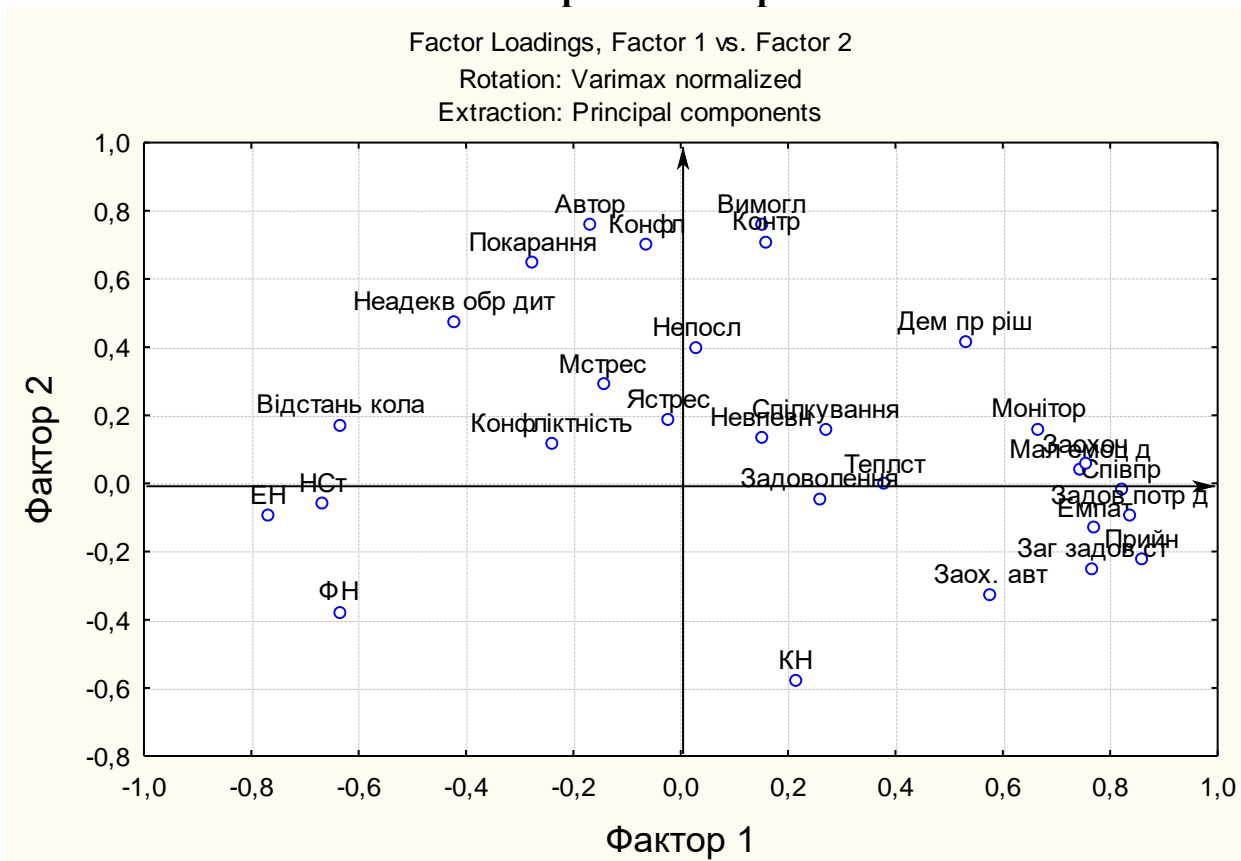
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
ЕН	-0,768503	-0,092297	-0,263846	0,040615
КН	0,213791	-0,576760	0,208238	0,511144
НСт	-0,668233	-0,058987	0,128904	0,105006
ФН	-0,636577	-0,376300	-0,141576	0,122427
Прийн	0,858460	-0,221387	0,098782	0,004693
Емпат	0,770047	-0,130279	0,337593	0,071880
Мал.ем.дист.	0,744741	0,042906	0,118726	-0,101572
Співпр.	0,819766	-0,017965	0,252231	0,043600
Заох.авт.	0,575562	-0,325969	0,262175	0,238287
Моніт.	0,666757	0,161456	0,281204	0,399416
Заохоч.	0,754176	0,057213	0,121281	0,082751
Зад.потр.дит.	0,836670	-0,094249	0,162770	0,060656
Вимогл.	0,149784	0,759911	-0,059999	0,054612
Контр.	0,159008	0,709949	0,057742	0,054147
Авторит.	-0,168989	0,759853	-0,115437	-0,332108
Непосл.	0,029148	0,398317	-0,117439	-0,712836
Невпевн.	0,149623	0,135114	-0,010602	-0,522877
Тиск у пр.ріш.	0,430817	0,417785	0,069842	-0,106126
Конфл.	-0,064106	0,702353	-0,287611	-0,292005
Здійсн.покар.	-0,275910	0,650424	0,019203	-0,296347
Неад.обр.дит.	-0,424254	0,475115	-0,266599	-0,539838
Заг.зад.стос.	0,766181	-0,249353	0,396832	0,107264
Спілк.	0,270065	0,158510	0,708674	0,229564
Близьк.	0,378984	-0,001980	0,745925	0,297494
Конфл.	-0,240795	0,118018	-0,600618	-0,166805
Задовол.	0,258322	-0,043620	0,807946	0,154593
Я стрес	-0,022367	0,188073	-0,723950	0,383932
М стрес	-0,145114	0,291030	-0,621513	0,383128
Відстань кола	-0,634269	0,172477	-0,260255	-0,049136
Expl. Var	8,082957	4,104247	3,941034	2,407738
Prp. Totl	0,278723	0,141526	0,135898	0,083025

	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	10,16826	35,06298	10,16826	35,06298
2	4,69486	16,18919	14,86313	51,25217
3	2,15878	7,44407	17,02191	58,69624
4	1,51407	5,22092	18,53598	63,91716

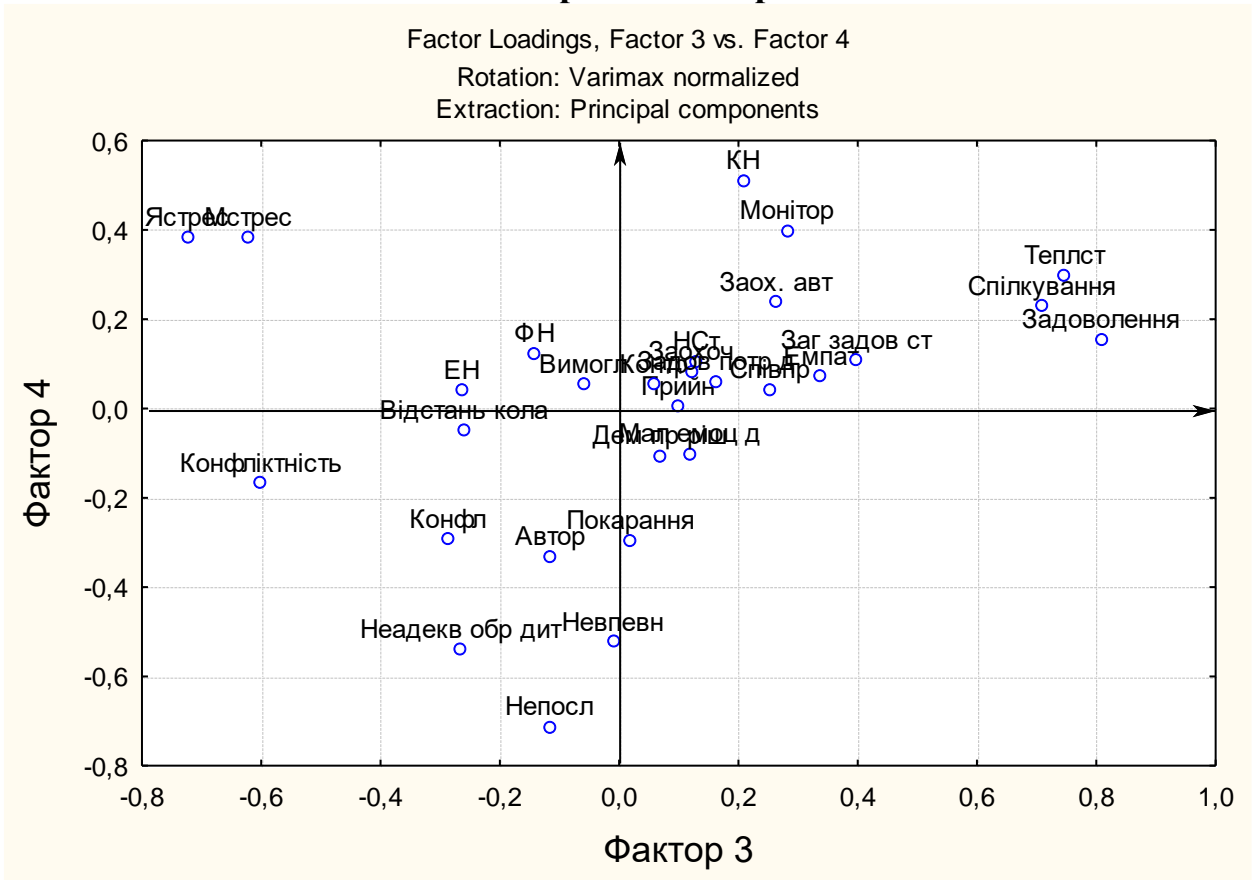
Графік факторних навантажень

Зіставлення факторних полів Фактор 1 x Фактор 2

Зіставлення факторних полів Фактор 3 x Фактор 4

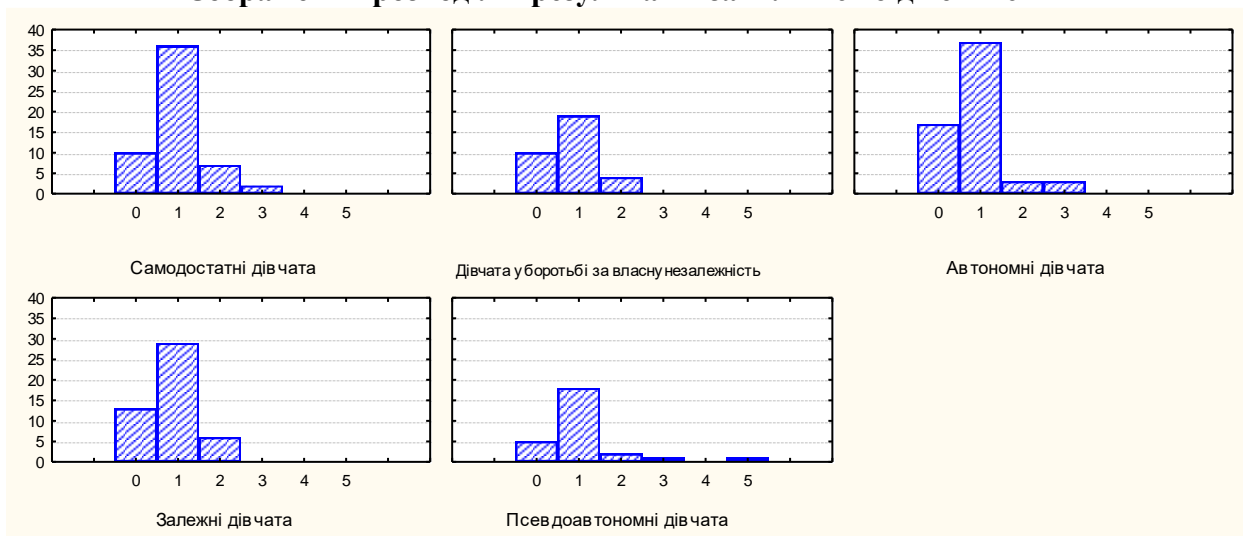
Додаток Щ

Порівняння розподілів додаткових змінних серед дівчат з різних з різних груп за χ^2 -квдрат критерієм Пірсона

Порівняння розподілів за кількістю дітей в сім'ї

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	16,02051	df=16	p=,45154
M-L Chi-square	15,23821	df=16	p=,50727

Зображення розподілів результатів за кількістю дітей в сім'ї

Порівняння розподілів за чергою народження

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	10,09957	df=12	p=,60723
M-L Chi-square	12,07716	df=12	p=,43951

Зображення розподілів результатів за чергою народження

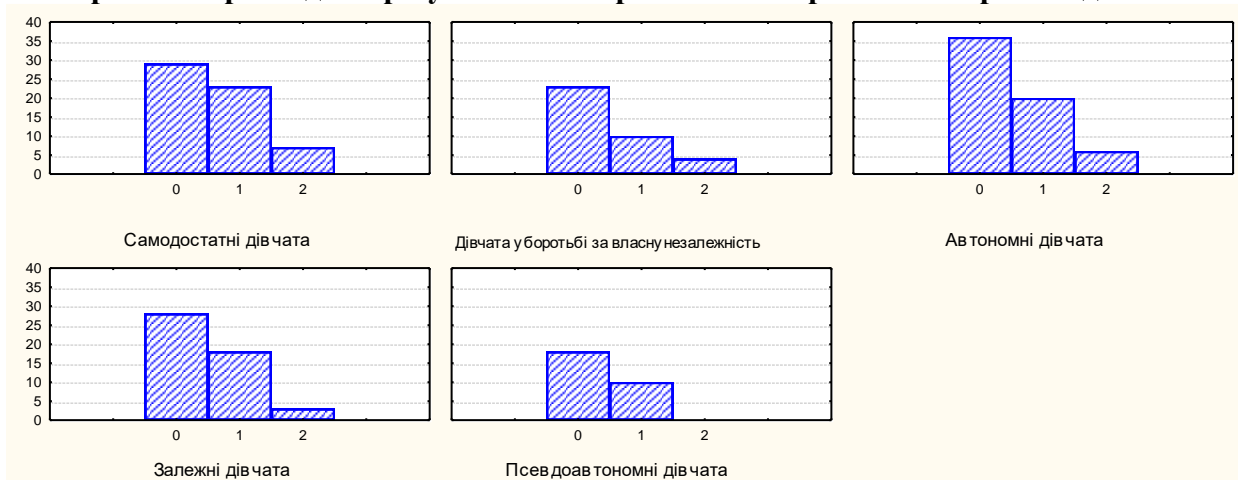
Додаткове порівняння розподілів за чергою народження між автономними та залежними дівчатами

	Chi-square	df	P
Pearson Chi-square	6,589762	df=3	p=,04420
M-L Chi-square	8,120422	df=3	p=,04359

Порівняння розподілів за проживанням разом чи окремо від батьків

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	6,020348	df=8	p=,64495
M-L Chi-square	8,381009	df=8	p=,39717

Зображення розподілів результатів за проживанням разом чи окремо від батьків

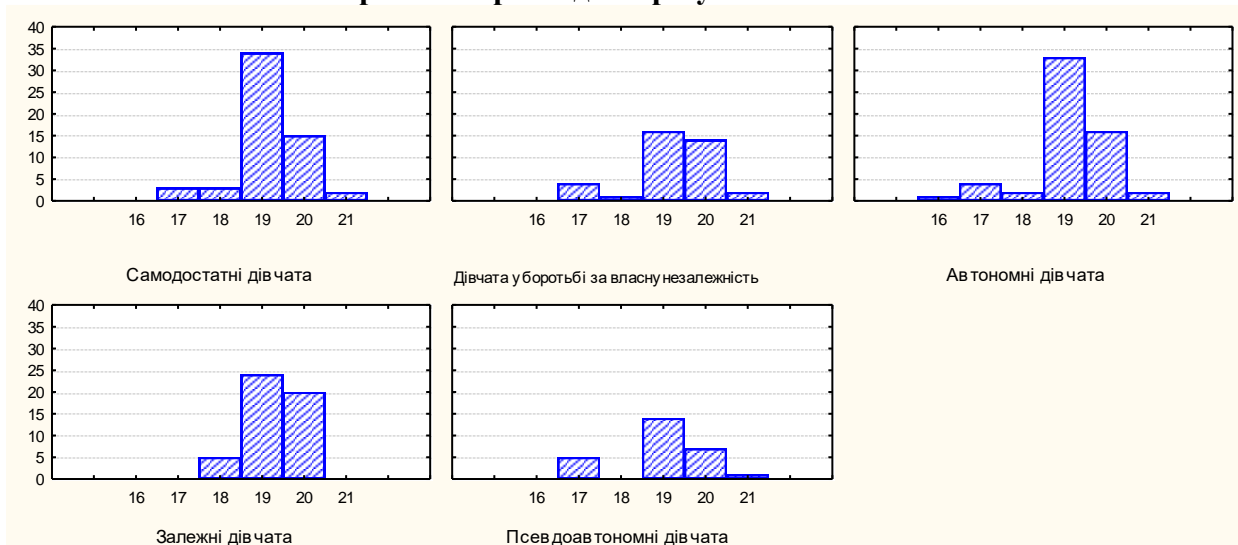

0 – дівчата, котрі проживають разом з батьками; 1 – дівчата, які приїжджають до дому на вихідні та свята; 2 – дівчата, які рідше 1 разу на місяць бачаться з батьками.

Порівняння розподілів за віком

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	23,87505	df=20	p=,24792
M-L Chi-square	27,43855	df=20	p=,12340

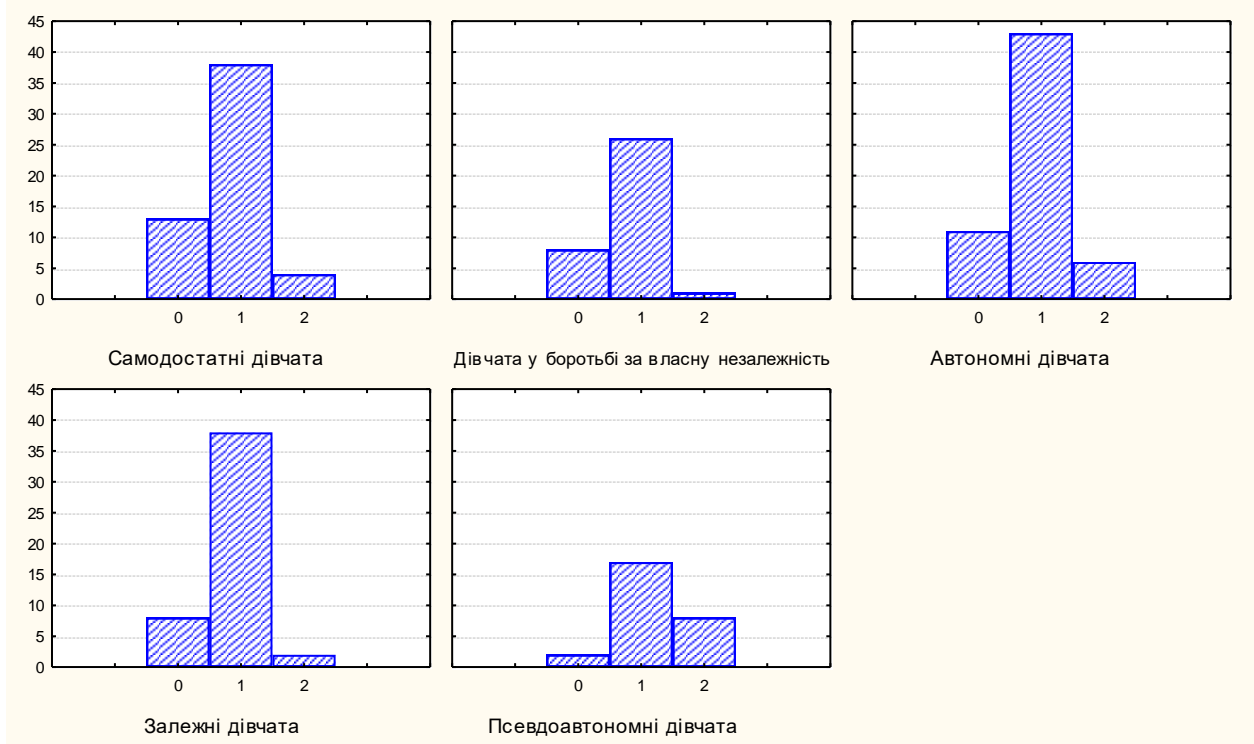
Зображення розподілів результатів за віком

Порівняння розподілів за структурою сім'ї

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	18,87793	df=8	p=,01553
M-L Chi-square	15,93573	df=8	p=,04332

Зображення розподілів результатів за структурою сім'ї

0 – повна сім'я, 1 – немає батька; 2 – батьки розлучені, але стосунки з батьком підтримуються.

Додаткові порівняння розподілів за структурою сім'ї між псевдоавтономними та рештою дівчат

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	15,97356	df=2	p=,00034
M-L Chi-square	12,32557	df=2	p=,00211

Порівняння розподілів за шкалою позитивного ставлення мами до батька

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	96,02403	df=48	p=,00005
M-L Chi-square	97,43723	df=48	p=,00003

Зображення розподілів результатів за шкалою позитивного ставлення матері до батька

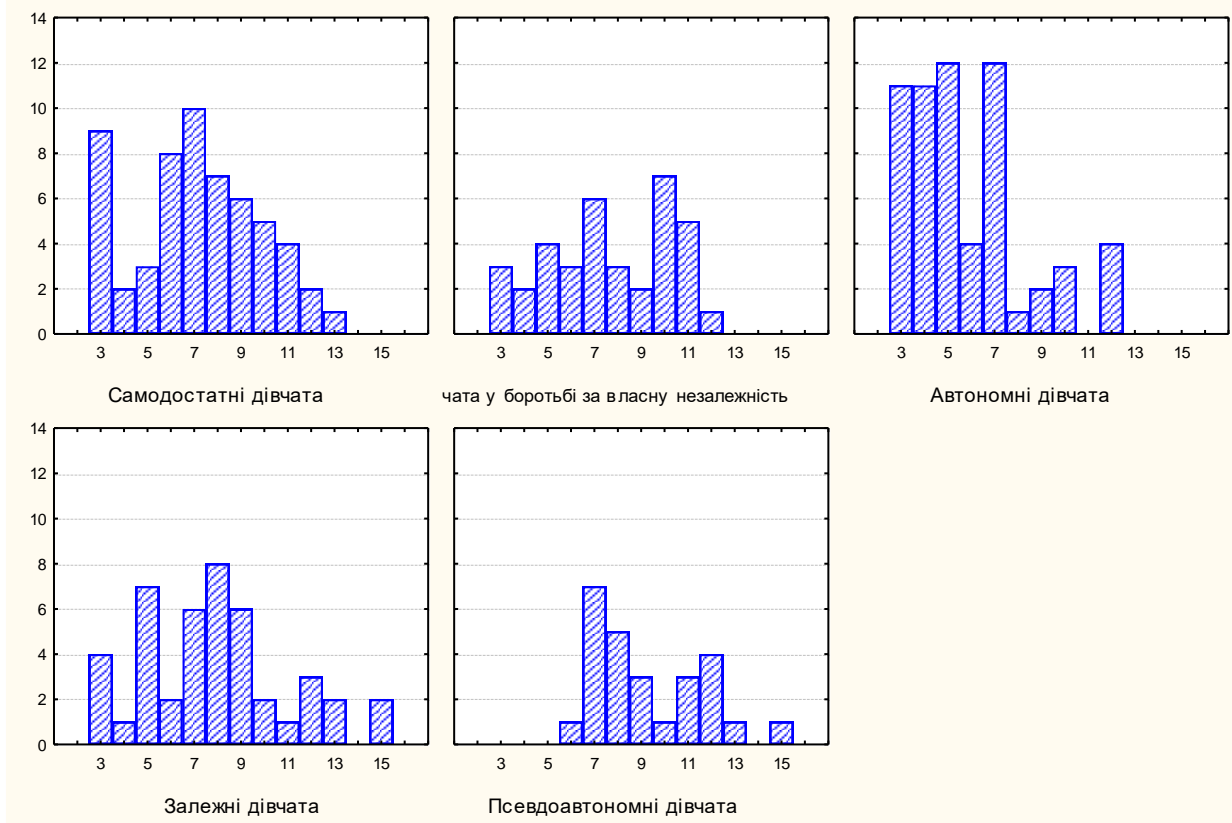
Додаткові порівняння розподілів за шкалою позитивного ставлення мами до батька між псевдоавтономними та рештою дівчат

	Chi-square	df	P
Pearson Chi-square	46,89788	df=12	p=,00000
M-L Chi-square	40,63958	df=12	p=,00006

Порівняння розподілів за шкалою ворожого ставлення матері до батька

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	82,93140	df=44	p=,00035
M-L Chi-square	91,90220	df=44	p=,00003

Зображення розподілів результатів за шкалою ворожого ставлення матері до батька

Додаткові порівняння розподілів за шкалою ворожого ставлення матері до батька між псевдоавтономними та рештою дівчат

	Chi-square	df	p
Pearson Chi-square	21,44398	df=11	p=,0290
M-L Chi-square	27,41710	df=11	p=,0039

Додаток Ю

Кореляційні матриці зв'язку додаткових змінних зі змінними дослідження сепарації

 $p \leq 0,01$

Результати кореляцій автономних дівчат

	Емоційна незалежність	Конфліктна незалежність	Незалежність ставленнях	Функціональна незалежність
Вік	-0,15	-0,00	0,238	-0,152
Пр.раз.з б	-0,08	0,356	0,173	0,138
Стр. сім'ї	-0,003	0,257	-0,146	-0,247
Черга народж.	0,047	0,070	-0,438	-0,289
Заг.кл.сб.	0,102	0,028	-0,289	-0,269
Вор.ст.м.до бат.	0,318	-0,29	-0,003	0,192
Поз.ст.м.до бат.	-0,04	-0,126	0,039	-0,137

Результати кореляцій залежних дівчат

	Емоційна незалежність	Конфліктна незалежність	Незалежність ставленнях	Функціональна незалежність
Вік	0,371	-0,141	0,259	-0,016
Пр.раз.з б	0,433	-0,068	0,264	-0,073
Стр. сім'ї	0,053	0,061	-0,063	0,104
Черга народж.	-0,074	-0,168	-0,227	-0,026
Заг.кл.сб.	0,352	-0,272	0,119	-0,014
Вор.ст.м.до бат.	0,331	-0,187	0,112	-0,073
Поз.ст.м.до бат.	-0,085	0,089	0,026	0,132

Результати кореляцій незалежних дівчат

	Емоційна незалежність	Конфліктна незалежність	Незалежність ставленнях	Функціональна незалежність
Вік	-0,334	-0,480	-0,287	-0,520
Пр.раз.з б	0,191	-0,307	0,030	0,068
Стр. сім'ї	0,024	0,237	-0,017	0,098
Черга народж.	0,077	-0,093	0,098	0,057
Заг.кл.сб.	0,204	0,061	-0,170	0,097
Вор.ст.м.до бат.	-0,133	-0,331	0,073	-0,217
Поз.ст.м.до бат.	0,012	0,275	-0,183	0,038

Результати кореляцій самодостатніх дівчат

	Емоційна незалежність	Конфліктна незалежність	Незалежність у ставленнях	Функціональна незалежність
Вік	-0,065	-0,272	0,027	-0,002
Пр.раз.з б	-0,152	-0,221	-0,086	-0,203
Стр. сім'ї	0,024	0,099	-0,170	0,014
Черга народж.	-0,138	0,068	0,007	-0,032
Заг.кл.сб.	0,127	-0,040	0,009	0,198
Вор.ст.м.до бат.	-0,033	-0,039	-0,013	-0,074
Поз.ст.м.до бат.	-0,024	-0,002	-0,042	0,106

Результати кореляцій псевдоавтономних дівчат

	Емоційна незалежність	Конфліктна незалежність	Незалежність у ставленнях	Функціональна незалежність
Вік	-0,065	-0,493	0,001	0,015
Пр.раз.з б	-0,389	-0,345	-0,404	-0,458
Стр. сім'ї	-0,428	-0,133	-0,406	-0,367
Черга народж.	0,227	-0,219	-0,025	0,136
Заг.кл.сб.	-0,372	0,364	-0,173	-0,260
Вор.ст.м.до бат.	-0,142	-0,481	-0,037	0,042
Поз.ст.м.до бат.	0,184	0,140	-0,044	-0,239

Додаток Я

**Додаткові розрахунки порівняння за тестом Шеффе за
порядковими шкалами додаткових змінних
(виходячи з наявності кореляційного зв'язку див. Додаток Ю)**

Автономні дівчата

Шкали

Черга народження X Незал. у ставленнях

	Єдині M _{НСГ} =23,5	Старші M _{НСГ} =20,9	Молодші M _{НСГ} =12,5
Єдині		0,708868	0,004891
Старші	0,708868		0,027858
Молодші	0,004891	0,027858	

Псевдоавтономні дівчата

Шкали

Структура сім'ї X Емоційна незалежність

	Немає батька M _{ЕН} =53	Повна сім'я M _{ЕН} =49,4	Батьки розлучені M _{ЕН} =34,2
Немає батька		0,925413	0,191059
Повна сім'я	0,925413		0,041112
Батьки розлучені	0,191059	0,041112	

Псевдоавтономні дівчата

Шкали

Структура сім'ї X Незал. у ставленнях

	Немає батька M _{НСГ} =41	Повна сім'я M _{НСГ} =36,6	Батьки розлучені M _{НСГ} =26,6
Немає батька		0,872150	0,288096
Повна сім'я	0,872150		0,152529
Батьки розлуч.	0,288096	0,152529	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева Н. Н. Привязанность ребенка к матери и образ себя в раннем детстве / Н. Н. Авдеева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 3–12.
2. Алексеєва М. І. Взаємодія батьків і дітей в сім'ї як виховний чинник / М. І. Алексеєва // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 24–30.
3. Андреев А. Н. Методика измерения коммуникативной дистанции / А. Н. Андреев, М. О. Мдивани, Ю. Я. Рыжонкин // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 159–162.
4. Андрейко А. В. Батьківські настановлення як психологічний чинник формування життєвого сценарію особи / А. В. Андрейко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. IX. – Ч. 1. – К., 2007. – С. 16 – 21.
5. Аршава Ирина Федорівна Емоційна стійкість людини та її психодіагностика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. псих. наук: спец. 19.00.02 «Психофізіологія» / І. Ф. Аршава. – Київ, 2007. – 33 с.
6. Ахмеров Р. А. Психология личности. Психобиографические характеристики субъекта с автономным типом саморегуляции деятельности / Р. А. Ахмеров, Г. С. Прыгин // Психологический журнал. – 2005. – № 6. – С. 25–35.
7. Байер О. М. Психічна саморегуляція старших дошкільників / О. М. Байер // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – С. 70–73.
8. Балзам Р. Мать внутри матери [Электронный ресурс] / Р. Балзам // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 2. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

9. Бейкер К. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / К. Бейкер, П. Тайтельман, М. Керр. – М.: Когито-Центр, 2005. – 496 с.
10. Белановский С. А. Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М.: Наука, 1993. – 234 с.
11. Белановский С. А. Метод фокус-групп / С. А. Белановский. – М.: Из-во Магистр, 1996. – 272 с.
12. Белл К. Мать и дочь – трудное равновесие / К. Белл // Московский психотерапевтический журнал. – 1998. – № 1. – С. 16–29.
13. Бендас Т. В. Гендерная психология: учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
14. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 416 с.
15. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Психология подростка. Хрестоматия; [сост. Ю. И. Фролов]. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – С. 414–431.
16. Боулби Дж. Создание и нарушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. – М.: Академический проект, 2006. – 232 с.
17. Брагіна Н. В. Вплив сім'ї на формування життєвого шляху особистості / Н. В. Брагіна // Наукові записки Інституту ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 1. – С. 149–154.
18. Варга Ф. Я. Структура и типы родительского отношения / Ф. Я. Варга. – М.: Наука, 1987. – 234 с.
19. Вассерман Л. И. Методы и методики. Методика «Подростки о родителях» (ПоР): основные этапы апробации русскоязычной версии / Л. И. Вассерман, И. А. Горьковая, Е. Е. Ромицына // Психологический журнал. – 2000. – № 5. – С. 86–94.
20. Власова Н. В. Аналіз соціально-психологічних особливостей взаємин батьків і дітей юнацького віку / Н. В. Власова // Проблеми загальної та

педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XI. – Ч. 3. – К., 2009. – С. 78–89.

21. Власова Н. В. Особливості батьківсько-юнацьких взаємин у сім'ї та їх вплив на формування уявлень про себе у юнаків та дівчат / Н. В. Власова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. X. – Ч. 2. – К., 2008. – С. 76–82.

22. Вовчик-Блакитна О. О. Емоційний компонент комунікації в сім'ї у призмі психологічного консультування / О. О. Вовчик-Блакитна, Т. С. Гурлева // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 2 – С. 99–106.

23. Володарская Е. А. "Родительская" и "студенческая" модели представлений о семейном воспитании / Е. А. Володарская, Н. Ю. Логвинова // Психологический журнал. – 2005. – № 5. – С. 26–35.

24. Гишпенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии / Ю. Б. Гишпенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. Н. Козлова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 61–68.

25. Горянина В. А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия / В. А. Горянина // Психологический журнал. – Т. 18. – 1997. – № 6. – С. 73–83.

26. Гошовський Я. О. Дипривований хронотоп як негативний чинник самореалізації особистості [Електронний ресурс] / Я. О. Гошовський // Український науковий журнал «Освіта регіону»: Політологія, психологія комунікації. – 2010. – № 3. – Режим доступу до публікації: http://www.social-science.com.ua/journal_content/191/17e7a40d01aec98607a81108003dba41.

27. Гурлева Т. С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи «ЗА» / Т. С. Гурлева // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 4–9.

28. Демидюк Н. П. Близькість як феномен самодефіренціації: вітчизняна специфіка / Н. П. Демидюк // Актуальні проблеми психології. Том 3. Консультативна психологія та психотерапія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2009. – Вип. 6 – С. 168–179.
29. Дергачева О. Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности и история психологии» / О. Е. Дергачева. – М., 2005. – 21 с.
30. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / [за заг. ред. Г. О. Балла, М. В. Папучі]. – Ніжин: Вид-во «Міланік», 2007. – 343 с.
31. Долженко В. В. Особливості становлення рефлексії в підлітковому віці / В. В. Долженко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XI. – Ч. 6. – К., 2009. – С. 145–153.
32. Дольто Ф. На стороне подростка / Ф. Дольто. – Екатеринбург: У – Фактория, 2006. – 368 с.
33. Доскач С. С. Психологічні особливості розвитку внутрішньої позиції дорослого у підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. С. Доскач. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
34. Драгунова Т. В. Проблема конфликта в подростковом возрасте / Т. В. Драгунова // Психология подростка. Хрестоматия; [сост. Ю. И. Фролов]. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – С. 385–405.
35. Драпей А. А. Роль рефлексій в регуляції сексуальної поведінки / А. А. Драпей // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Т. X. – Вип. 15. – С. 151–160.
36. Дунаєва М. І. Вплив моделей внутрішньосімейних відносин на особистість підлітка / М. І. Дунаєва // Актуальні проблеми психології: зб.

наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: «Логос», 2007. – Т. 7. – Вип. 13. – С. 227–231.

37. Дьяченко М. И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М. И. Дьяченко, В. А. Пономаренко // Вопросы психологии. – 1990. – № 1. – С. 106–113.

38. Захаров А. И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / А. И. Захаров. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 448 с.

39. Захаров С. Когда девушка становится взрослой? [Электронный ресурс] / С. Захаров // Демоскоп Weekly: Электронная версия бюллетеня «Население и общество» Института демографии Государственного университета Высшей школы экономики. – 2009. – № 385 – 386. – Режим доступа к журн.: <http://demoscope.ru/weekly/2009/0385/tema08.php>.

40. Иган Дж. Базисная эмпатия как коммуникативный навык [Электронный ресурс] / Дж. Иган // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

41. Калмыкова Е. С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть I) [Электронный ресурс] / Е. С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

42. Калмыкова Е. С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть II) [Электронный ресурс] / Е. С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

43. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005. – 320 с.

44. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

45. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее

- диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – № 5. – С. 45–58.
46. Ковальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини / І. М. Ковальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. VIII. – Вип. 1. – К., 2006. – С. 171–176.
47. Кон И. С. Положение в семье и отношения с родителями / И. С. Кон; [под ред. А. С. Спиваковской] // Популярная психология для родителей. – СПб.: Союз Санкт-Петербург, 1997. – С. 233–257.
48. Кондрацька Л. В. Сімейні конфлікти як фактор емоційного вигорання підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. В. Кондрацька. – Київ, 2009. – 16 с.
49. Корчікова І. В. Діалектика особистісної автономії і ідентичності в процесі соціалізації / І. В. Корчікова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XII. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 285–295
50. Котова И. Б. Специфика психологической дистанции на разных этапах онтогенетического развития личности / И. Б. Котова, О. И. Калмыкова // Серия «Гуманитарные науки». – Вып. 6. – С. 65–69.
51. Кошелева А. Д. Диагностика и коррекция материнского отношения / А. Д. Кошелева, А. С. Алексеева. – М.: НИИ Семьи, 1997. – 143 с.
52. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Издательство "Питер", 2000. – 992 с.
53. Криттенден П. Трансформация отношений привязанности в юности [Электронный ресурс] / П. Криттенден // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.
54. Кузьмина Е. А. Работа с сепарационными проблемами в рамках системного семейного подхода [Электронный ресурс] / Е. А. Кузьмина //

Журнал практической психологии и психоанализа. – 2006. – № 2. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

55. Куликен Х. Методы исследования / Х. Куликен // Психология: комплексный подход / [под. ред. М. Айзенка; пер.с англ. С.Б.Бенедиктова]. – Минск: Новое знание, 2002. – XVI. – с.667–731.

56. Курек Н. С. Эмоциональное общение матери и дочери как фактор формирования аддиктивного поведения в подростковом возрасте / Н. С. Курек // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 48–60.

57. Лайне А. Ненависть во взаимоотношениях между женщиной и мужчиной [Электронный ресурс] / А. Лайне // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

58. Леонова І. М. Головні підходи до аналізу проблеми батьківського ставлення / І. М. Леонова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: ДП «Інформаціо-аналітично агентство», 2009. – Т. X. – Вип. 15. – С. 286–296.

59. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи: учебн. пособие – практикум / А. Г. Лидерс. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 432 с.

60. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М.: Педагогика, 1986. – 143 с.

61. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Из-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

62. Максименко С. Д. Особистість починається з любові / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 9. – С. 1–8.

63. Малер М. Процесс сепарации-индивидуации и формирования идентичности [Электронный ресурс] / М. Малер, Д. Мак-Девитт // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 5. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.

64. Меджидова С. М. Графический тест для исследования уровней самосознания личности [Электронный ресурс] / С. М. Меджидова. – Режим доступа к публикации: http://psychology.az/16_i.php.
65. Мертон Р. Фокусированное интервью / Р. Мертон, М. Фиске, П. Кендалл. – М.: Институт молодежи, 1991. – 210 с.
66. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству / С. Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 18–27.
67. Мид М. Культура и мир детства: избр. произведения / М. Мид. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
68. Мірза О. В. Діагностика батьківського ставлення з точки зору теорії прив'язаності / О. В. Мірза // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XI. – Ч. 4. – К., 2009. – С. 259–267.
69. Мітчелл Дж. Психоаналіз і фемінізм: радикальне переосмислення психоаналізу Фрейда / Дж. Мітчелл. – Львів: Астролябія, 2004. – 480 с.
70. Моросанова В. И. Стилевые особенности саморегулирования личности / В. И. Моросанова // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 121–128.
71. Москальова А. С. Вплив особливостей сімейного виховання на формування психологічної культури дівчат-підлітків / А. С. Москальова // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С. 163–168.
72. Мягков А. И. Шкала лжи из опросника ММРІ: опыт экспериментальной валидации [Электронный ресурс] / А. И. Мягков. – Режим доступа к публикации: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-07/Myagkov.pdf>.
73. Нартова-Бочавер С. К. Опросник "Суверенность психологического пространства" – новый метод диагностики личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2004. – № 5. – С. 77–90.

74. Нартова-Бочавер С. К. Понятие "психологическое пространство личности": обоснование и прикладное значение / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – № 6. – С. 27–37.
75. Наукова школа академіка АПН України Яценко Тамари Семенівни / [С. М. Аврамченко, І. В. Євтушенко, І. М. Сергієнко, Б. Б. Іваненко]. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2006. – 168 с.
76. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ю. М. Олександров. – Харків, 2010. – 19 с.
77. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціалізація особистості на етапі зрілості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2002. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 3–10.
78. Орлов А. Б. Феномены эмпатии и конгруэнтности / А. Б. Орлов, М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 68–73.
79. Основы психологии: підручник / [за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця]. – [4-те вид., стереотип]. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
80. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной [Электронный ресурс] / Динора Пайнз. – СПб.: издание Восточно-Европейского института психоанализа и Б. С. К., 1997. – Режим доступа к материалу: <http://www.psiland.narod.ru/other/Pines/index.htm>.
81. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1993. – 67 с.
82. Петровский В. А. Отчуждение как феномен детско-родительских отношений / В. А. Петровский, М. В. Полевая // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 19–26.
83. Пономаренко Л. П. Влияние специфики семейных отношений (эмоциональной недифференцированности) на формирование личностных

- особенностей / Л. П. Пономаренко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XV. – Ч. 2. – Київ, 2008. – С. 157–164.
84. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / [под ред. Борнесса Э. Мура, Бернарда Д. Фаина; перев. с англ. А. М. Боковинова, И. Б. Гришпуна, А. Фильца]. – М.: Независимая фирма "Класс", 2000. – 304 с.
85. Психологічні особливості ефективності виховних технологій. Монографія / [за ред. М. Савчина]. – Дрогобич: «Коло», 2005. – 184 с.
86. Психология подростка. Хрестоматия / [сост. Ю. И. Фролов]. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – 526 с.
87. Психология развития / [под ред. А. К. Болотовой, О. Н. Молчановой]. – М: ЧеРо, 2005. – 524 с.
88. Пухова Т. И. Повторение пути пройденного матерью [Электронный ресурс] / Т. И. Пухова // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 4. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.
89. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. – М.: Из-во Бахрах, 2006. – 672 с.
90. Рождественская Н. А. Негармоничные стили семейного воспитания и восприятия родителями своих детей / Н. А. Рождественская, А. В. Разумова. – Вестник МГУ. Психология. – 2002. – № 2. – С. 48–55.
91. Рябовол Т. А. Роль емпатії у процесі соціальної адаптації людини / Т. А. Рябовол // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – С. 294–300.
92. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
93. Самоукина Н. В. Симбиотические аспекты отношений между матерью и ребенком / Н. В. Самоукина // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 67–81.

94. Синягина Н. Ю. Психологические аспекты жестокости в детско-родительских отношениях / Н. Ю. Синягина. – М.: РАГС, 1995. – 112 с.
95. Синягина Н. Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н. Ю. Синягина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 96 с.
96. Смирнова Е. О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 5–15.
97. Смольська Л. М. Фактори дитинства, що впливають на успішність в дорослому віці / Л. М. Смольська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7. – С. 8–10.
98. Собчик Л. Н. МДЦ – метод цветовых выборов. Модифицированный восьмицветовой тест Люшера. Практическое руководство / Л. Н. Собчик. – СПб.: Изд-во «Речь», 2001. – 112 с.
99. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность / интегрированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств [Электронный ресурс] / Е. Т. Соколова. – Режим доступа к материалу: [Sokolova%20ET[1].pdf].
100. Сосіс Л. В. Особливості усвідомлення власного досвіду жінками, які потребують психологічної допомоги: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Л. В. Сосіс. – Київ, 2010. – 16 с.
101. Сохань Л. В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л. В. Сохань. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2010. – 576 с.
102. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья. Том 2 / А. С. Спиваковская. – М.: ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 464 с.

103. Столороу Р. Сковывающие узы и освобождающие связи [Электронный ресурс] / Р. Столороу, Б. Брандшафт, Д. Атвуд // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2000. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.
104. Сурева Н. Правила видання джерел усної історії (проект) / Н. Сурева. – Запоріжжя: Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. – 24 с.
105. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон. – Екатеринбург: "Деловая Книга", 1998. – 407 с.
106. Татенко В. А. Онто-психологические аспекты понимания индивидуальности / В. А. Татенко // Психология индивидуальности: Новые модели и концепции. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. – С. 99–146.
107. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Загальна психологія: хрестоматія: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / [упоряд. О. В. Скрипченко]. – Київ: Каравела, 2007. – С. 456–471.
108. Татенко В. О. Суб'єктна психодіагностика: критеріальна модель / В. О. Татенко // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: 2002. – Т. IV. – Ч. 6.
109. Титаренко Т. М. Життєвий шлях особистості / Тетяна Михайлівна Титаренко // Основи практичної психології / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К.: Либідь, 2003. – С. 136-155.
110. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г. Г. Филиппова // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 22–37.
111. Філоненко Л. А. Соціально-психологічні засади деструктивного розвитку особистості підлітка / Л. А. Філоненко // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 25. – С. 462–477.

112. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
113. Фрейд З. Некоторые психические следствия анатомического различия полов [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа к материалу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Freid/nek_psih.php.
114. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд. – М.: МЦ "Система", 1989. – 127 с.
115. Хамитова И. Ю. Эмоциональный разрыв. Теория семейных систем Мюррея Боуэна [Электронный ресурс] / И. Ю. Хамитова. – Режим доступа к материалам: http://www.psychol.ras.ru/ippp_pfr.
116. Хорни К. Женская психология: сборник / К. Хорни. – СПб.: Восточно-Европеийский институт психоанализа, 1993. – 224 с.
117. Хорни К. Зрелая личность и конкурентная культура / К. Хорни // Хрестоматия по возрастной психологии. – Самара: Издательский Дом Бахрах, 2003. – С. 147–151.
118. Цыбур Е. Н. Интегративная модель психологической коррекции инфантильной эмоциональной зависимости / Е. Н. Цыбур // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 10. – С. 46–50.
119. Чепелева Н. В. Процесс понимания и интерпретации в деятельности практического психолога / Н. В. Чепелева // Практична психологія: теорія, методи, технології. – К.: НІКА-ЦЕНТР, 1997. – С. 102–108.
120. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Загальна психологія: хрестоматія: [навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів] / [упоряд. О. В. Скрипченко]. – Київ: Каравела, 2007. – С. 444–450.
121. Чирков В. И. Связи между здоровьем студентов и их жизненными стремлениями, восприятием родителей и учителей / В. И. Чирков, Э. Дисси // Вопросы психологии. – 1999. – № 3. – С. 48–56.
122. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология гендера / Н. Чодороу. – М.: РОССПЭН, 2006. – 496 с.

123. Шагивалеева Г. Р. Основы психической саморегуляции: учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений / Г. Р. Шагивалеева, В. Р. Бильданова, – Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2006. – 41 с.
124. Шнейдер Л. Б. Семейная психология / Л. Б. Шнейдер. – М: Деловая книга. – 2006. – 736 с.
125. Широка А. О. Адаптація методики психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці / А. О. Широка // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 45–53.
126. Широка А. О. Використання теорії обґрунтування (Grounded Theory) в проведенні та опрацюванні даних неструктурованого інтерв'ю [Електронний ресурс] / А. О. Широка // Тези Першого всеукр. конгресу із соціальної психології «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи». – Доступ до матеріалу: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_16.htm.
127. Широка А. О. Динаміка материнсько-дочірніх стосунків в процесі психологічної сепарації / А. О. Широка // Матеріали наук.-практ. конф. [«Дитячі ігри – забави дорослих: психотерапія життєвих сценаріїв»], (Львів, 15 травн. 2009 р.) – Львів, 2009. – С.40–42.
128. Широка А. О. До питання про операціоналізацію поняття сепарації від батьків в юнацькому віці / А. О. Широка // Тези міжнародної конференції з дитячої та юнацької психотерапії [«Дитина в мені: психотерапія мого дитинства»], (Львів, 9-10 травн. 2008 р.). – Львів, 2008. – С. 63–65.
129. Широка А. О. Емоційна близькість між мамою та дочкою в юнацькому віці: проблема сепарації / А. О. Широка // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – №26 (50). – Ч. 1. – С. 415–420.
130. Широка А. О. Емпіричне дослідження динаміки сепарації в різних типах дочірньо-материнських стосунків дівчат юнацького віку / А. О. Широка // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук.

праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / ред.акад. С.Д. Максименко]. – Т.ХІІ. - Ч. 6. – К., 2010.– С. 449–460.

131. Широка А. О. Емпіричне дослідження процесу сепарації в дочірньо-материнських стосунках дівчат юнацького віку / А. О. Широка // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Вип. 10. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 861–874.

132. Широка А. О. Переваги якісних методів емпіричного дослідження особистості / А. О. Широка // Психологічні проблеми сучасності: зб. тез V наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених, 7-8 травн. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 95–97.

133. Широка А. О. Спроба розробки методики дослідження особистісного психологічного простору в дочірньо-материнських стосунках / А. О. Широка // Психологічні проблеми сучасності: зб. тез VI наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених, 9-10 травн. 2009 р. – Львів, 2009. – С. 34–35.

134. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / Э. Г. Эйдемиллер. – М. – СПб, 1996. – 365 с.

135. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.

136. Эльконин Д. Б. Некоторые аспекты психического развития в подростковом возрасте / Д. Б. Эльконин // Психология подростка. Хрестоматия; [сост. Ю. И. Фролов]. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – С. 315–321.

137. Эльячефф К. Дочки-матери. Третий лишний? / К. Эльячефф, Н. Эйниш. – М.: Изд-во «Институт общегуманитарных исследований», 2006. – 448 с.

138. Эриксон Э. Близость против изоляции / Э. Эриксон; [ред. сост. Д. Я. Райгородский] // Хрестоматия по возрастной психологии. – Самара: Издательский Дом Бахрах, 2003. – С. 225–229.

139. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Флинта, МПСИ, Прогресс. – 2006. – 352 с.
140. Этчегоен Г. Эмпатия [Электронный ресурс] / Г. Этчегоен // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.
141. Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. IX. – Ч. 6. – К., 2007. – С. 464–472.
142. Ягнюк К. В. Эмпатия и ее роль в психотерапии [Электронный ресурс] / К. В. Ягнюк // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 1. – Режим доступа к журн.: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.
143. Яценко Т. С. Функціонально-структурні особливості цілісного феномену психіки / Т. С. Яценко // Загальна психологія: [хрестоматія; навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів; упоряд. О. В. Скрипченко]. – Київ: Каравела, 2007. – С. 39–62.
144. Allen S. Psychological separation of older adolescents and young adults from their parents: An investigation of gender differences / S. Allen, C. Stoltenberg // *Journal of Counseling Psychology*. – 1995. – № 73. – P. 542–546.
145. Apter T. *Altered Loves: Mothers and Daughters during Adolescence* / T. Apter. – New York: Fawcett Columbine, 1990. – 277 p.
146. Aragno A. “Die So That I May Live!”: A Psychoanalytic Essay on the Adolescent Girl’s Struggle to Delimit Her Identity / A. Aragno; [edited by Gerd H. Fenchel] // *The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time*. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 85–135.
147. Auerbach C. *Qualitative data: an introduction to coding and analysis* / C. Auerbach, L. Silverstein. – New York, London: New York University Press, 2003. – 202 p.
148. Bandy T. The parent-child relationship: a family strength [Электронный ресурс] / T. Bandy, K. Moore // *Child trends fact sheet*. – August, 2008. – № 27. –

Режим доступу до статті: http://www.childtrends.org/Files/Child_Trends-2008_08_08_FS_ParentChild.pdf.

149. Barber B. Violating the self: Parental psychological control of children and adolescents / B. Barber, E. Harmon; [In B. K. Barber Ed.] // *Intrusive parenting: How psychological control affects children and adolescents*. – Washington, DC: AP APA, 2002. – P. 15–52.

150. Bartle-Haring S. The relationships among parent-adolescent differentiation, sex role orientation and identity development in late adolescence and early adulthood / S. Bartle-Haring // *Journal of Adolescence*. – 1997. – № 20. – P. 553–565.

151. Beaumont S. Conversational Styles of Mothers and Their Preadolescent and Middle Adolescent Daughters / S. Beaumont // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2000. – Vol. 46. – P. 134–145.

152. Beebe B. Infant and adult treatment: co-constructing interaction / B. Beebe, F. Lachmann. – Hillsdale, N.G: Analytic press, 2002 – 132 p.

153. Beckert T. Cognitive Autonomy and Self-Evaluation in Adolescence: A Conceptual Investigation and Instrument Development / T. Beckert // *North American Journal of Psychology*, 2007 [Матеріали Encyclopedia Britannica; Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.britannica.com/bps/magazine-search?query=astronomy&start=60>.

154. Bergman A. Love, admiration and identification: on the intricacies of mother-daughter relationships / A. Bergman, M. Fahey; [edited by Gerd H. Fenchel] // *The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time*. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 7–29.

155. Bergmann M. The Effect of Role Reversal on Delayed marriage and Maternity / M. Bergmann; [edited by Gerd H. Fenchel] // *The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time*. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 173–195.

156. Bernstein P. Mothers and Daughters from Today's Psychoanalytic Perspective / P. Bernstein // *Psychoanalytic Inquiry*. – 2004. – 24. – P. 601–628.

157. Beyers W. Psychological Separation and Adjustment to University: Moderating Effects of Gender, Age, and Perceived Parenting Style / W. Beyers, L. Goossens // *Journal of Adolescent Research*. – 2003. – Vol. 18. – No. 4. – P. 363–382.
158. Blos P. The adolescent passage: development issues / P. Blos. – NY: Intern. Univ. Press, 1979. – 521 p.
159. Boles S. A model of Parental Representations, Second Individuation, and Psychological Adjustment in Late Adolescence / S. Boles // *Journal of Clinical Psychology*. – 1999. – Vol. 55 (4). – P. 497–512.
160. Carson D. Family Characteristics and Adolescent Competence in India: Investigation of Youth in Southern Orissa / D. Carson, A. Chowdhury, C. Perry, C. Pati // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1999. – Vol. 28. – No. 2. – P. 211–233.
161. Camic P. Naming the Stars: Integrating Qualitative Methods into Psychological research / P. Camic, J. Rhodes, L. Yardley; [edited by M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley] // *Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – P. 8–17.
162. Charles M. Repetition of the Remembered Past: Patterns of Separation - Individuation in Two Generations of Mothers and Daughters / M. Charles, J. Frank, S. Jacobson, G. Grossman // *Psychoanalytic Psychology*. – 2001. – Vol. 18. – No 4. – P. 705–728.
163. Colarusso C. Separation-individuation in adulthood: General concepts and the fifth individuation / C. Colarusso // *Journal of American Psychoanalytic Association*. – 2000. – 48. – P. 1467–1489.
164. Dahl E. Daughters and mothers: Aspects of the representational world during adolescence / E. Dahl // *The Psychoanalytic Study of the Child*. – New Haven, CT: Yale University Press, 1995. – 50. – P. 187–204.
165. Daniels J. Adolescent separation-individuation and family transitions / J. Daniels // *Adolescence*. – 1990. – № 25. – P. 105–116.

166. Deutsch H. Selected problems of adolescence / H. Deutsch // *The psychoanalytic study of the child*. – New York: International University Press, 1967. – Monograph 3. – 89 p.
167. Dey I. *Grounding Grounded Theory Guidelines for qualitative inquiry* / I. Dey. – San Diego, London, Boston, New York, Sydney, Tokyo, Toronto: Academic Press, 1999. – 279 p.
168. Donovan M. *Demeter and Persephone Revisited: Ambivalence and Separation in the Mother-Daughter Relationship* / M. Donovan; [edited by Gerd H. Fenchel] // *The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time*. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 135–155.
169. Eisner W. *On the art and Science of Qualitative Research in Psychology* / W. Eisner; [edited by M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley] // *Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – P. 17–31.
170. Elliot A. *The intergenerational transmission of fear of failure* / A. Elliot, T. Thrash. – *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2004. – 30. – P. 957–971.
171. Frank J. *Young Adults' Perceptions of Their Relationships With Their Parents: Individual Differences in Connectedness, Competence and Emotional Autonomy* / J. Frank, S. Laman, B. Avery // *Developmental Psychology*. – 1988. – Vol. 24. – No. 5. – P. 729–737.
172. Freud Z. *Feminity* / Z. Freud; [New Introductory Lectures On Psychoanalysis; Translated by James Strachey]. – New York: W. W. Norton and Co., 1961. – P. 112–135.
173. *From motherhood to mothering: the legacy of Adrienne Rich's Of woman born* / [edited by Andrea O'Reilly]. – NY: State University of New York Press, 2004. – 251 p.
174. Gilligan C. *In a different voice: Psychological theory and women's development* / C. Gilligan. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – 184 p.

175. Greggs R. An exploration of the relational experiences of adolescent girls: a dissertation submitted to the faculty of graduate studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy / Robin Kathleen Greggs. – Calgary, Alberta, 1997. – 140 p.
176. Hee-Yeong L. The relationship of Psychological Separation and Parental Attachment to the Career Maturity of College Freshmen from Intact Families / L. Hee-Yeong, K. Hughey // *Journal of Career Development*. – 2001. – Vol. 27. – № 4. – P. 279–293.
177. Hennwood K. Grounded Theory in Psychological Research / K. Hennwood, N. Pidgeon; [edited by M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley] // *Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – P. 131–157.
178. Hock E. Maternal separation anxiety: Mother-infant separation from the maternal perspective / E. Hock, S. McBride, T. Gnezda // *Child Development*. – 1989. – 60. – P. 793–802.
179. Hoffman J. Family Dynamics and Presenting Problems in College Students / J. Hoffman, B. Weiss // *Journal of Counseling Psychology*. – 1987. – Vol. 34. – No. 2. – P. 157–163.
180. Hoffman J. Psychological Separation of Late Adolescents From Their Parents / J. Hoffman // *Journal of Counseling Psychology*. – 1984. – Vol. 31. – No. 2. – P. 170–178.
181. Holmbeck G. Parenting adolescents / G. Holmbeck, R. Paikoff, J. Brooks-Gunn; [gen. ed. M. H. Bornstein] // *Handbook of Parenting*. Vol. 1. – Mahwah, NJ: Erlbaum, 1995. – P. 91–118.
182. Holmbeck G. Separation-Individuation and Psychological Adjustment in Late Adolescence / G. Holmbeck, C. Leake // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1999. – Vol. 28. – No. 5. – P. 563–581.
183. Israel O. From Abandonment to Symbiosis: A Developmental Reversal in Suicidal Adolescents / O. Israel // *Psychoanalytic Psychology*. – 2007. – Vol. 24 (1). – P. 150–166.

184. Jordan J. Women and Empathy: Implication for Psychological Development and Psychotherapy / J. Jordan, J. Surrey, A. Kaplan // Growth in Connection: writings from the Stone Center. – New York, London: The Guilford Press, 1991. – P. 27–51.
185. Kaplan A. Women's Self Development in Late Adolescence / A. Kaplan, R. Klein, N. Gleason // Growth in Connection: writings from the Stone Center. – New York, London: The Guilford Press, 1991. – P. 122–143.
186. Katz R. Mothers and Daughters – The Tie That Binds: Early Identification and the Psychotherapy of Women / R. Katz; [edited by Gerd H. Fenchel] // The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 245–265.
187. Knight R. The Process of Attachment and Autonomy in Latency and Adolescence. Longitudinal study of Ten Children / R. Knight // Psychoanalytic Study of the Child. – 2005. – 60. – P. 178–210.
188. Lapsley D. A factor analytic and psychometric examination of pathology of separation-individuation / D. Lapsley, M. Aalsma, N. Varshney // Journal of Clinical Psychology. – 2001. – Vol. 57. – Issue 7. – P. 915–932.
189. La Sorsa V. Adolescent daughter / midlife mother dyad: a new look at separation and self-definition / V. La Sorsa, I. Fodor // Psychology of Women Quarterly. – 1990. – 14. – P. 593–606.
190. Lerner R. Handbook of adolescence psychology / R. Lerner, L. Steinberg. – [2nd ed.]. – New Jersey: John Wiley and Sons inc., 2004. – 852 p.
191. Levine J. The separation-individuation test of adolescence / J. Levine, C. Green, T. Millon // Journal of Personality Assessment. – 1986. – № 50. – P. 123–137.
192. Maccoby E. Socialization in the context of the family: Parent-child interaction / E. Maccoby, J. Martin; [gen. ad. E. M. Hetherington] // Handbook of child psychology. Socialization, personality, and social development. – New York: Wiley, 1983. – P. 5–101.

193. Mahler M. The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation / M. Mahler, F. Pine, A. Bergman. – New York: Basic Books, 1975. – 307 p.
194. Main M. Adult attachment interview protocol [Электронный ресурс] / Mary B. Main. – Режим доступа до материалу: http://www.psychology.sunysb.edu/attachment/measures/content/aai_interview.pdf.
195. Marecek J. Dancing Through Minefields: Towards a Qualitative Stance in Psychology / J. Marecek; [edited by M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley] // Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – P. 49–71.
196. McCurdy S. Effects of family structure on the adolescent separation-individuation process / S. McCurdy, A. Scherman // Adolescence. – 1996. – 31. – P. 307–319.
197. McDermott L. Panel Report. The changing language of female development / L. McDermott // Journal of the American Psychoanalytic Association. – 2002. – 53/4. – P. 1161–1174.
198. McGrath J. Methodology Makes Meaning: How Both Qualitative and Quantitative Paradigms Shape Evidence and its interpretation / J. McGrath, B. Johnson; [edited by M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley] // Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – P. 31–49.
199. Ming C. Reciprocal influences between parents' marital problems and adolescent internalizing and externalizing behavior / C. Ming, D. Brent, C. Rand // Developmental Psychology. – 2007. – Vol. 43 (6). – P. 1544–1552.
200. Morray M. 'Mother, please! I'd rather do it myself!' Maternal intrusiveness, daughters' guilt, and separation as related to college adjustment [Электронный ресурс] / M. Morray, R. Shilkret. – Poster presented at Biennial Meeting of Society for Research on Adolescence, New Orleans, April, 2002. –

Режим доступу до матеріалів: [http://controlmastery.org/docs/ Shilkret _ Morray 2002.pdf](http://controlmastery.org/docs/Shilkret_Morray_2002.pdf).

201. Morris J. Unconscious Conflicts in the Preoedipal Mother-Daughter Relationship as Revealed through Dreams / J. Morris; [edited by Gerd H. Fenchel] // *The Mother-Daughter Relationship: The Echoes Through Time*. – Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson inc., 1998. – P. 297–307.

202. Moshman D. Adolescent psychological development: rationality, morality, and identity / David Moshman. – New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Inc., 2005. – 174 p.

203. Olesker W. Sex differences in 2- and 3-year-olds: Mother-child relations, peer relations, and peer play / W. Olesker // *Journal of the Psychoanalytic Association*. – 1990. – 38. – P. 325–345.

204. Paikoff R. Mother-daughter dyads view the family: Associations between divergent perceptions and daughter well-being / R. Paikoff, S. Carlton-Ford, J. Brooks-Gunn // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1993. – Vol. 22. – № 5. – P. 473–492.

205. Parra A. A Longitudinal Research on the Development of Emotional Autonomy During Adolescence / A. Parra, A. Oliva // *The Spanish Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 12. – No. 1. – P. 66–75.

206. Perl E. Psychotherapy with adolescent girls and young women: fostering autonomy through attachment / Elizabeth Perl. – New York, London: The Guilford Press, 2008. – 198 p.

207. Pine F. Mahler's concepts of "symbiosis" and Separation-individuation: Revisited, Reevaluated, Refined / F. Pine // *Journal of American Psychoanalytic association*. – 2003. – № 52 / 2. – P. 516–534.

208. *Qualitative research in psychology: expensing perspectives in methodology and design* / [edited by Paul M. Camic, Jean E. Rhodes, Lucy Yardley]. – [1st ed.]. – Washington, DC: American Psychological Association, 2008. – 315 p.

209. Reed K. Mothers and Daughters: Panel held at the Spring Meeting of the American Psychoanalytic Association, San Francisco, June 26, 2004 / K. Reed //

Journal of the American Psychoanalytic Association. – 2004. – 54 / 4. – P. 1245–1256.

210. Rich A. Of woman born: Motherhood as experience and Institution / A. Rich. – [Tenth Anniversary Edition]. – New York, London: Norton and Company, 1976. – 322 p.

211. Ritvo S. Adolescent To Woman / S. Ritvo // Journal of the American Psychoanalytic Association. – 1976. – 24. – P. 127–137.

212. Romig C. Intimacy development in middle adolescence: its relationship to gender and family cohesion and adaptability / C. Romig, L. Bakken // Youth and adolescence. – 1992. – № 21. – P. 325–339.

213. Ruebush K. The Mother-Daughter Relationship and Psychological Separation in Adolescence / K. Ruebush // Journal of research on adolescence. – 1994. – 4 (3). – P. 439–351.

214. Russell A. Mother-Son, Mother-Daughter, Father-Son, and Father-Daughter: Are They Distinct Relationships? / A. Russell, J. Saebel // Annals of the American Psychotherapy Association Developmental Review. – 1997. – Vol. 17. – Issue 2. – P. 111–147.

215. Scabini E. Parent-Child Relationships in Italian Families: Connectedness and Autonomy in the Transition to Adulthood / E. Scabini // Teor. e Pesq. – 2000. – Vol. 16. – No. 1. – P. 237–249.

216. Scharf M. Late adolescent girls' relationships with parents and romantic partner: The distinct role of mothers and fathers / M. Scharf, O. Mayseless // Journal of Adolescence. – 2008. – № 31. – P. 837–855.

217. Shrier D. Adult Mother -Daughter relationships: A review of the Theoretical and Research literature / D. Shrier, L. Shrier, M. Tompsett // Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry. – 2004. – № 32 (1). – P. 91–115.

218. Silverman D. Mommy nearest: Revisiting the Idea of Infantile Symbiosis and Its Implications for Females Psychoanalytic Psychology / D. Silverman // Psychoanalytic Psychology. – 2003. – Vol. 20. – № 2. – P. 261–270.

219. Smetana J. Adolescent development in interpersonal and societal contexts / J. Smetana, N. Campione-Barr, A. Metzger // *Annual Review of Psychology*. – 2006. – № 57. – P. 255–284.
220. Soenens B. Conceptualizing Parental Autonomy Support: Adolescent Perceptions of Promotion of Independence Versus Promotion of Volitional Functioning / B. Soenens, M. Vansteenkiste, W. Lens, K. Luyckx, L. Goossens, W. Beyers // *Developmental Psychology*. – 2007 . – Vol. 43. – No. 3. – P. 633–646.
221. Soenens B. In Search of the Sources of Psychologically Controlling Parenting: The Role of Parental Separation Anxiety and Parental Maladaptive Perfectionism / B. Soenens, M. Vansteenkiste, B. Duriez, L. Goossens // *Journal of research on adolescence*. – 2006. – 16 (4). – P. 539–559.
222. Soenens B. The intergenerational transmission of perfectionism: Parents' psychological control as an intervening variable / B. Soenens, A. Elliot, L. Goossens, M. Vansteenkiste, P. Luyten, B. Duriez // *Journal of Family Psychology*. – 2005. – 19. – P. 358–366.
223. Steinberg L. Interdependence in the family: autonomy, conflict and harmony in the parent-adolescent relationship / L. Steinberg; [in S. S. Feldman, G. L. Elliott Eds.] // *At the threshold: The developing adolescent*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. – P. 255–276.
224. Stiver I. *Beyond the Oedipus Complex: Mothers and Daughters* / I. Stiver // *Growth in Connection: writings from the Stone Center*. – New York, London: The Guilford Press, 1991. – P. 97–122.
225. Strauss A. *Grounded Theory. Methodology. Strategies of Qualitative Inquiry* / A. Strauss, J. Corbin; [editors N. Denzin, Y. Lincoln]. – London: Sage publications, 1998. – 357 p.
226. Suizzo M. Parents' goals and values for children: Dimensions of Independence and Interdependence Across Four U.S. Ethnic Groups / M. Suizzo // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – July, 2007. – Vol. 38. – No. 4. – P. 506–531.

227. Surrey J. The «Self-in-relation»: A theory of Women's / J. Surrey // *Growth in Connection: writings from the Stone Center*. – New York, London: The Guilford Press, 1991. – P. 51–67.
228. Thompson R. Development of Self-Criticism in Adolescent Girls: Roles of Maternal Dissatisfaction, Maternal Coldness, and Insecure Attachment / R. Thompson, D. Zuroff // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1999. – Vol. 28. – No. 2. – P. 197–210.
229. Thurer S. The myths of motherhood: how culture reinvents the Good Mother / S. Thurer. – USA: Penguin Books. – 1995. – 380 p.
230. Urbina S. Essentials of Psychological Testing / S. Urbina. – NY, London: John Wiley and Sons Inc., 2004. – 336 p.
231. *Women Growth in Connection* / [gen. ed. J. Jordan, A. Kaplan, J. Miller, I. Stiver, J. Surrey]. – New York, London: The Guilford Press, 1991. – 310 p.
232. *Women Growth in Diversity* / [edited by J. Jordan]. – New York, London: The Guilford Press, 1997. – 342 p.
233. Youniss J. Adolescent relations with mother, father and friends / J. Youniss, J. Smollar. – Chicago: University of Chicago Press. – 1985. – 234 p.